

ГРАНІ

2(16) 2001

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації та виконавчого
комітету Дніпропетровської
міської ради

*Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.*

*Передрук – тільки з
дозволу редакції.*

ЗМІСТ

	ІСТОРІЯ
Лазебник В.И. Население города Екатеринослава (1776 — 1917 гг.).....	3
Іваненко В.В., Голуб А.І. Українські соціал-демократи у міжвоєнній Європі: осягнення політичної мудрості.....	10
Висоцький О.Ю. Катеринославські соціал-демократи в українському революційному русі.....	14
Васковський Р.Ю. Півроку з життя Катеринослава (осінь 1918 — весна 1919).....	19
Архирейський Д.В. Катеринослав чекістський (1920 — 1921 рр.).....	25
Розовик Д.Ф. Участь політичних партій та громадських організацій України у національно-культурному будівництві (1917 — 1920 рр.).....	33
	ФІЛОСОФІЯ
Корх О.М. Ідея особистого самовладдя у вітчизняній філософії другої половини XVII-XVIII століття.....	40
Северенчук Н.В. Проблема «серця» в філософській антропології П.Д.Юркевича та В.С.Соловйова.....	42
Поплавская Т.Н. Душевное и духовное в структуре общественного сознания.....	48
Мурашкин М.Г. Переживание самодостаточности: онтологические, гносеологические, методологические и социальные аспекты.....	55
Мысык И.Г. «Три мира» времени в христианстве.....	61
Богданович М.Л. Модель теоретического развития в эпистемологической доктрине Лаудана.....	65
Висоцька О.Є. Роль світозаперечуючих орієнтацій у самовизначенні культури.....	67
Дутчак В.В. Філософія свободи в творчості М.О. Бердяєва.....	71
	ПОЛІТОЛОГІЯ
Кирилюк Ф.М. Роберт Оуэн — мирный реформатор капитализма (научно-публицистический очерк) (часть III).....	76
Шевцов А.І. Наукоємні технології — основа забезпечення економічної безпеки України в умовах глобалізації та проблема середнього класу.....	78
Голубнича Р.І., Дерев'янку Т.М., Іонко О.В. Інвестиційна політика України щодо виходу з кризи.....	80
Здесенко А.П. Місце конфліктології в системі гуманітарної освіти в Україні.....	83
Шуляк С.В. Аппарат государственной безопасности Ирака и его роль в политической жизни страны.....	86
	СОЦІОЛОГІЯ
Бурега В.В. Концептуальні основи створення моделі соціально-адекватного менеджменту.....	90
Шатохін А.М. Динаміка статево-вікової структури українського села в 90-ті роки.....	95
Забзалюк Д.Є. Особливості прояву девіантної поведінки на сучасному етапі.....	101
Панькова О.В. Протестна поведінка у сучасному українському суспільстві та проблема її регулювання (на прикладі Донецького регіону).....	106
	ОСВІТА
Колесников К.М. Робоча програма дисципліни «Історія держави і права України».....	112
Подмазін С.І. Криза сучасної освіти.....	123
Сухова Н.М. Напрями втілення гуманістичного ідеалу в розбудову освіти в Україні.....	128
	МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ
Долгополий В.Г. Реформування освіти: пошук, проблеми, перспективи.....	133
Волкова В.В. Удосконалення регіональної структури економіки.....	137
	НА ГРАНІ
Шабанова Ю.А. Духовная миссия Елены Петровны Блаватской.....	141
	ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ
До 225-річчя Дніпропетровська.....	145
Науково-теоретичні конференції.....	145
	АНОТАЦІЇ

GRANI

2(16) 2001

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2001

CONTENTS

	HISTORY
Lazebnik V.I. Population of Katerynoslav (1776 — 1917).....	3
Ivanenko V.V., Golub A.I. Ukrainian Social Democrats in Europe Between World Wars: Comprehending of Political Wisdom.....	10
Vysotsky O.Yu. Katerynoslav's Social Democrats in the Ukrainian Revolutionary Movement.....	14
Vaskovsky R.Yu. A Half Year of Katerynoslav's Life (Autumn 1918 — Spring 1919).....	19
Arhirevsky D.V. Katerynoslav of Cheka (1920-1921).....	25
Rozovik D.F. Participating of Political Parties and Common Organizations of Ukraine in the National Cultural Building (1917 — 1920).....	33
	PHILOSOPHY
Korh O.M. The idea of the personal autocracy in Ukrainian philosophy of the second part of the 17-18 centuries.	40
Severenchuk N.V. The Problem of «Heart» in the Philosophical Anthropology of P.D.Yurkevich and V.S.Solov'jov.....	42
Poplavskaya T.N. Mental and Spiritual in the Structure of Public Consciousness....	48
Murashkin M.G. The Experience of Selfsufficiency: Ontological, Gnoseological, Methodological and Social Aspects.....	55
Mysyk I.G. «Three Worlds» of Time in the Christianity.....	61
Bogdanovich M.L. The Model of Theoretical Development in the Laudan's Epistemological Conception.....	65
Vysotska O.E. The Role of The Worldinal Orientations in The Selfdetermination of Culture.....	67
Dutchak V.V. The Philosophy of Freedom in creation of M.O. Berdayev.....	71
	POLITICAL SCIENCES
Kyryljuk F.M. Robert Owen — Peaceful Reformatory of Capitalism (Science-Publicist essay. Part III).....	76
Shevtsov A.I. High Technologies as the Basis for Ensuring Economic Security of Ukraine under Conditions of Globalization and the Problem of Middle Class.....	78
Golubnicha R.I., Derevyanko T.M., Ionko O.V. Investing Policy of Ukraine for Exit from the Crisis.....	80
Zdesenko A.P. The Place of Conflictology in the System of Humanitary Education in Ukraine.....	83
Shulyak S.V. The Iraq's State Security Apparatus and Its Role in the Country's Political Life.....	86
	SOCIOLOGY
Burega V.V. Conceptional Basic Notions of Development of Socially Allocate Management.....	90
Shatokhin A.M. The Dynamic of Sex-ages Structure of Ukrainian Village in 1990's.....	95
Zabzalyuk D.Ye. The Peculiarities of the Deviated Behavior Display at the Modern Stage.....	101
Pankova O.V. The Deviated Behavior in Modern Ukrainian Society and the Problem of Its Regulation (by the Example of Donetsk's Region).....	106
	EDUCATION
Kolesnykov K.M. Operating program of discipline «A History of the state and right of Ukraine».....	112
Podmazin S.I. The Crisis of Modern Education.....	123
Sukhova N.M. The Directions of humanistic ideal's application in a reformation process of education in Ukraine.....	128
	MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY
Dolgopoly V.G. Educational Reformation: Finding, Problems, Perspectives.....	133
Volkova V.V. Perfectarization of Regional Structure of Economic.....	137
	ON THE EDGE
Shabanova Yu.V. The Spiritual Mission of Blavatskaya.....	141
	CHRONICLE OF SCIENCE LIFE
To Dniepropetrovsk's 225 Anniversary.....	145
Scientific-Theoretical Conferences.....	145
	ABSTRACTS

В. И. ЛАЗЕБНИК**НАСЕЛЕНИЕ ГОРОДА ЕКАТЕРИНОСЛАВА (1776–1917гг.)**

Лазебник Валентина Ивановна – заведующий сектором Днепропетровского исторического музея им.Д.Яворницкого, кандидат исторических наук

Первые сведения о населении города (Екатеринослав – 1, Кильченский, на левом берегу р.Днепр) встречаем в «Материалах для историко-статистического описания Екатеринославской епархии»[1]. Из «Материалов» следует, что в 1778 году Азовский губернатор Чертков, губернская канцелярия, все её отделения и управления переехали в город Екатеринослав из Белявской крепости. Вместе с администрацией приехали в город купцы, ремесленники и разного звания люди. В 1781 году город имел жителей – 270 купцов, 874 мещан и цеховых (ремесленников), 1050 – разного звания людей, а всего 2194 человека[2]. Необходимо учесть, что под «разными людьми» подразумевались строительные рабочие, прислуга и другой крепостной и не крепостной люд, а также просто обыватели. Следовательно, в это число жителей не вошли дворяне, служащие губернской канцелярии, расквартированные в городе солдаты, которых должно было быть достаточно много для гарнизона будущей крепости и участия в строительных работах. Т.о. в Екатеринославе 1781 г. уже могло насчитываться до трёх тысяч человек. Значительное количество купцов и ремесленников свидетельствует о становлении города как крупного промышленного торгового губернского центра[3].

В городе было 4 церкви – две православные, для русских, украинцев и греков, одна католическая и одна армянская. Наименование церквей указывает на национальный состав городского населения. До начала переезда города в 1784 году на правый берег Днепра в нем уже числилось 3575 жителей[4].

В 1786 году правитель наместничества Синельникова предложил правлению «оповестить всех обитающих градских жителей для свободного избрания ими жительство в том месте (Екатеринослава – 1) или в новом городе Екатеринославе»[5]. 24 марта 1787 года городничий Данило Кувичинский оповестил этот указ городским жителям. Специальным

указом предписывалось перевести в новый город всех армян, «доставляя им выгоды и помощь со стороны Казенной палаты в переселении их»[6]. С ведома и дозволения Потемкина греки почти все ушли на жительство в Таврию[7].

17 апреля 1787 года городская Дума констатировала, что «магистрат уволил купцов для коммерции, мещан для заработков, а многие самовольно отлучились из города в неизвестные места». О лицах, желающих поселиться в новом губернском городе также «узнать непочем за отбытием из города купцов и мещан»[8].

В марте 1787 года городской магистрат провел первые выборы в городскую Думу в левобережном Екатеринославе. Участие в выборах приняли 38 человек – купцы города, мещане слободы Рыбальской и Богородичанские, которые не успели ещё переселиться в правобережный город. Здесь же, на левом берегу, пока ещё действовал и магистрат.

10 октября 1791 года священник Свято-духовской церкви Василий Власовский писал преосвященному Амвросию: «В городе Ново-московске (Екатеринославе – 1) жителей, кроме городничего со штатною командою, с ротой солдат и некоторого числа канцелярских служителей, ныне уже никого не имеется; все разошлись по разным местам»[9].

Для получения права на жительство в городе в 1799 году Дума установила налог – «без уплаты подлежащей подати здешним гражданам паспортов не выдавать». Наблюдение за исполнением этого Указа было возложено на городского старосту Дурилина[10].

В этом же году по предложению губернского правления была произведена первая перепись «всем обывателям города Новороссийска и местечка Новых Кайдак для раскладки и сбора сумм на содержание полиции». В 1800 году в городе проживало 1379 купцов и мещан; числилось 494 двора, в которых проживало 1510 мужчин и 1124 женщины, а всего 2634 жителя[11].

Уже через четыре года, в 1804 году, жителей в городе было 6389. По сословиям они распределялись следующим образом:

- дворян и чиновников – 274;
- чинов военного ведомства – 1141;
- духовных – 112;
- купцов и мещан – 1510;
- казенных крестьян суконной фабрики – 1157;
- дворовых людей и поселенцев – 1875
- сверх того евреев – 320 [12].

Кто же они, жители города последней четверти XVIII столетия? Имена их встречаются в материалах первых выборов в городскую думу и в делах самой думы, отражающих её деятельность. Это мещане Степан Пчелкин, Самсон Альмов, Василий Харченко, Захарий Скоробогаатов, Афанасий Жиров, купцы Иван Шевелев, братья Афанасий и Дмитрий Горяиновы, Иван Минатов (возможно Минаков), Ефим Танцюра, братья Федор и Семен Лебедевы. В 1782 году городовой старостой был избран купец Ланской, а в 1787 году – Петр Башмаков, купец «состояния доброго и достойного к исправлению той должности», Кирилл Остроухов и Лапа Данилевский.

По ордеру Потемкина в сентябре 1788 года в Екатеринослав был назначен штаб-лекарь Карл Роде с жалованьем в 800 рублей в год, хорошо известный как «отличный и искусный знаток болезней в оной местности» [13].

Известно имя и первого директора Народного училища – Дмитрий Тимофеевич Мизко.

Согласно статей 167 и 178 «Положения о городах» дума обязана была заботиться о сохранении в городе между жителями соблюдение порядка, мира, тишины и доброго согласия. Однако трудности жизни нового города порождали возникновение не согласий между жителями и иногда довольно крупных.

Так, в 1797 году городская Дума рассматривала жалобу, подготовленную гласным Думы Федором Петровичем Лебедевым на самоуправство городничего Дм. Головина в отношении мещанина Кондратия Хариева. По свидетельству К.И. Роде «на обеих плечах Хариева до шеи найдено 17 боевых знаков». Рассматривая жалобу, городской магистрат и Дума постановили, что действия городничего относятся «к разорению города» и его поступок – «наказание палочьем за собственную свою обиду», – противоречит исполнению им должности городничего. За что городское общество просило губернатора И.Я. Селецкого вменить наказание Головину [14].

Волнение и негодование населения вызвали и действия сограждан Семена Лебедева и Ефима Танцюры. Скупив все сало у мясников, они продали его на сторону, оставив горожан без сала для свечей [15].

За двадцать следующих лет численность населения увеличилась на треть и составила в 1824 году 8412 человек (4704 мужчин + 3708 женщин). О жителях города того времени мы узнаем из «Воспоминаний А.Н. Молчановой», жившей в Екатеринославе с 1824 года до начала 50-х годов [16]. Её муж – Сильвестр Савич Молчанов служил в консистории и был регентом архиерейского хора. В «Воспоминаниях» Молчанова упоминает доктора Вебеля, работавшего в межевом ведомстве. «Он, – пишет она, – был прекрасный человек и отличный доктор, прямо воскрешавший из мертвых». Известным и уважаемым человеком в городе был архиепископ Гавриил (В.Ф. Розанов). С 1828 по 1837 года он возглавлял Екатеринославскую епархию и был первым историком города. Преосвященный Иов Потемкин (родственник Г. Потемкина) также был известной фигурой в городе. Из купеческого сословия упоминаются А.К. Остроухов, А.М. Муштейн, Ф.Ф. Пронин. В 1810–30-е годы деятелями городского самоуправления были купцы Изот Ловягин, Андрей Кирпичников, Федор Дупленко, Аким Четвериков, С.Альмов, Алекс Пчелкин, Г.Луцкий.

Значительное число жителей города составляли рабочие казенной шелково-суконной фабрики. В 1820 году они насчитывали 2508 человек, а в 1836 году их число достигло 2976. После закрытия фабрики в 1837 году многие рабочие в поисках работы возвратились в Россию. Тогда же 1000 кантонистов (детей-сирот, обученных военному делу) были переведены в Воронеж. Точной цифры жителей города на 1837 год не выявлено, но зато ярко иллюстрируют движение населения города цифры его роста за 20 лет – с 1824 года по 1846 год всего на 576 человек (с 8412 до 8998) [17]. Такого незначительного роста не было ни в одно другое двадцатилетие города. Из наиболее значительных личностей тех лет можно назвать А.Фадеева, управляющего конторой иностранных поселенцев, купца-немца Карла Неймана, чьи музыкальные магазины были в центре города на проспекте, учителя математики гимназии П.С.Семевского. Делами городского общества занимались купцы Яков Рохлин, И.И.Ловягин, Лука Семенович Бабушкин, Ив. Архип. Трифионов, А.Р.Готовцев.

Исследователь Екатеринославской губернии В.Павлович, описывая губернию на 1 января 1858 года, дает следующие количества жителей Екатеринослава в годы Крымской войны:

- 1853 год – 1301
- 1854 год – 13088
- 1855 год – 12979
- 1856 год – 13031
- 1857 год – 13217

По сословиям население распределилось следующим образом:

дворянство – 428 человек
 духовенство православное – 194
 разночинцев – 50
 граждан – 300
 крестьян – 498
 бывших дворовых людей – 228
 отставных солдат – 246
 иностранцев – 53
 ВСЕГО – 1997 человек

Остальное население составляло мещанское сословие; кроме него ремесленники и подмастерья насчитывали 233 человека [18].

Самыми известными людьми в Екатеринославе середины XIX столетия были губернатор Андрей Яковлевич Фабр и врач больницы Приказа общественного призрения, старший врач, инспектор врачебного отделения губернского правления П.Бойченко «Не нарушая истины и без преувеличения можно сказать, что в Екатеринославе все – от высших представителей власти до самого жалкого нищего знали доктора Бойченко», – писал Н.Рындовский [19]. Из деятелей 1850-х годов нужно назвать гласных городской Думы Алексея Гусева, Петра Федотьевича Жирова, Прокофия Белявского, Мартина Алексеенко, Егора Григорьевича Парфентьева, потомки которых станут также хорошо известными людьми в Екатеринославе начала XX ст.

В 1862 году город насчитывал жителей 19515 человек. Т.о. в период с 1824 по 1863 года его население более чем удвоилось. По сословиям оно распределялось следующим образом: дворян – 2075; духовенства – 248, городских сословий – 9205 (почетных граждан потомственных – 44, купцов – 1042, мещан – 8119), сельских сословий – 3758, военных сословий и проч. – 4229 [20]. На 100 жителей мужского пола приходится 91 женского, на 100 православного вероисповедания – 25 иудейского (2357 мужчин + 1388 женщин) [21]. В 1862 году умерло 863, родилось 1356 человек. [22]

В начале 1860-х годов горожанам было хорошо известно имя купца Михаила Кирилловича Остроухова. Он был старостой Успенской церкви, постоянно заботился о её улучшении, превратив её в любимейший храм екатеринославцев. Не останавливаясь на этом, он сделал ещё одно важное приобретение как для церкви, так и для всего города – устроил башенные часы с колоколами, которые привез из Москвы. Первый бой часов, установленных на колокольне Успенской церкви, был истинным праздником для горожан.

20 декабря 1865 года в городе по разрешению городской думы была проведена односторонняя перепись жителей под руководством И.В.Вашинского. В работе по переписи

принимали участие 142 человека. Население города насчитывало 22846 жителей (за 8 лет (с 1858 года) – увеличилось почти на 10 тысяч человек). Из них по возрасту более всего было жителей от 10 до 20 лет – 5036. Затем до 30, 40, 50, 60-лет численность падает примерно на 1 тысячу по каждой возрастной группе. Среди долгожителей – от 70 до 80 лет – 225 человек, от 80 до 90 лет – 55 человек, от 90 до 100 – 18 человек, более 100 лет – 3 жителя, (женщины) [23].

Перепись дает статистику населения по вероисповеданиям, по сословиям, по образованию. Православных жителей – 16499, иудеев – 5450, католиков – 303, протестантов – 279, караимов – 87, магометан – 15, армяно-григорин – 2.

Из городских сословий более всего было мещан – 9435 жителей. Крестьянская реформа отразилась на состоянии как дворянства, так и крестьянства, число которых в городе значительно выросло. Получив личную свободу крестьяне, не имеющие средств на покупку земли, или желающие работать в городе, пополнили ряды городских жителей. Так, если в 1858 году дворян в городе было 428, в 1862 – уже 2075, в 1865 году – 3135 человек. Крестьяне или сельские сословия соответственно в 1858 году составили – 498, а с бывшими дворовыми людьми – 726 человек. В 1862 году в число сельских сословий вошли: крестьяне государственные – 1839, колонисты – 270, и крестьяне, вышедшие из крепостной зависимости, вместе с дворовыми составили 1649 жителей. А всего сельское сословие насчитывало в 1862 году – 3758 человек. В 1865 году оно составило уже 4519 человек. Т.о. наибольшее число их заселили город в период 1861 – 1862 года и наиболее предприимчивые из числа крестьян постоянно пополняли ряды мещанского сословия.

Возросло число духовных лиц – в 1858 году их насчитывалось 194, в 1863 году – 248, в 1865 году – 676.

Перепись 1865 года даёт число почетных граждан – привилегированной группировки в сословии «городских обывателей», образованной в 1832 году. Почетные граждане разделялись на потомственных и личных. Звание потомственного присваивалось: по рождению – детям личных дворян, духовных лиц, имевшим образовательный ценз (духовная академия или семинария); по ходатайству: – коммерции и мануфактур – советникам, купцам, если они пробыли в первой гильдии 10 лет или во второй – 20 лет, получили чин или орден, а также ученым и художникам, имевшим степень. Звание личного почетного гражданина присваивалось по рождению: – детям духовных лиц, не имевшим образовательного ценза, по-ходатайству – лицам, окончившим уни-

верситет или некоторые вузы (Академии) а по службе – чиновникам, не имеющим права на личное дворянство. Почетные граждане освобождались от рекрутской повинности, подушной подати и телесных наказаний, имели право участия в городском самоуправлении. Потомственным почетным гражданином был Прокофий Андреевич Белявский (купец).

Всего почетных граждан было 56 человек (потомственных – 39, личных – 17). Грамотных город насчитывал 7369, из них высшее образование имели 178 человек, среди которых ни одной женщины. Среднее образование имели 538 человек, низшее 1540, домашнее – 3068.

Имеющие высшее образование – дворяне и чиновники, работали в основном при Губернском правлении. В Казенной палате – журналист Григорий Петрович Авчинников, в строительной и дорожной комиссии – губернский архитектор А.М.Достоевский, архитекторы Альберт Викен Бродницкий, Арк. Ст. Четвериков (помощник).

В 1871 году в Екатеринославе проживало 24267 жителей[24]. В 1887 году город отмечал своё столетие. Городское управление приняло решение о проведении однодневной переписи населения города, но осуществить ее не удалось. Количество жителей в этом году определялось цифрой в 48100 человек[25]. В этом году 15 горожан были отнесены к числу старожил – от 83 до 125 лет (9 мужчин и 6 женщин). 125 лет было А.П.Эсенковой. Имена всех старожил приведены в «Екатеринославском юбилейном листке»[26].

Так, за первое столетие – с 1781 по 1887 года население города увеличилось в 22 раза. В год столетия города впервые в его истории было присвоено звание «Почетный гражданин города» за заслуги перед ним А.Н.Полю и Г.П.Алексееву.

В 1897 году была проведена Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи. Население Екатеринослава насчитывало 112839 человек, т.е. за одно десятилетие – с 1887 по 1897 год оно выросло более чем в вдвое (на 233%), а со времени основания города почти в 50 раз. По количеству населения он занимал четвертое место в Украине – после Киева, Харькова и Одессы. Этому способствовало бурное промышленно-экономическое развитие Екатеринославщины с начала 80-х годов XIX. «Новая Америка» – так называли наш город в это время, – притягивала и манила к себе чарующей силой огнедышащих металлургических заводов, крупнейшей железной дорогой, электрическим светом и трамваем, новомодными магазинами. Город лихорадочно строился, рос в южной, западной и восточной частях. «Что же касается Екатеринослава, то среди губернских городов он

не имеет себе соперников по росту населения, а из больших уездных только Лодзь растёт быстрее его»[27] – констатировала «Перепись».

Из материалов «Переписи» следует, что в городе проживали представители всех 50-ти губерний Европейской России, 10-ти Кавказских, 7-ми Сибирских и 10-ти Среднеазиатских губерний, 26 иностранных государств. Вот уж поистине пестрая картина «одежд и лиц, племен, наречий, состояний...».

Значительное число жителей составляли русские – 47200 человек. За ними шли евреи – 39979, затем украинцы – 17787. поляки – 3418 человек.

По количеству иностранных поданных Екатеринославская губерния занимала одно из первых мест среди прочих губерний Европейской России. И здесь Екатеринослав впереди других. Возможность заработать огромные капиталы в промышленном Екатеринославе притягивала сюда иностранцев. Всех «заморских» гостей город встречал радушно. Правительством поощряло их к переселению, давая им всевозможные льготы и открывая широкий простор на служебном, торговом и промышленном поприщах.

Согласно «Переписи»[28] в городе было 1075 иностранных подданных. Подавляющее большинство составляли подданные из Австро-Венгрии (181), Пруссии (303), Германии (105), Турции (232), затем шли бельгийцы (63), французы (67), греки, итальянцы, швейцарцы, персы, англичане и т.д.[29] Многие из них своими капиталами помогали благоустроить город и одновременно получали огромные прибыли от эксплуатации построенных ими на городской земле предприятий. Так, французский подданный И.Файн и бельгиец Гастон Камбье строили и эксплуатировали здесь первый электрический трамвай (маршрут №1), директором Центрального электрического общества и станции был французский гражданин Мариус Ипполитович Каватоз. Бельгийцам братьям Шодуар принадлежали в городе трубопрокатные и железодельные заводы.

Большинство жителей города составляли мужчины – 60770 (женщин – 52069). Этот численный перевес мужского населения над женским представлял исключение из всех городов Европейской России и характеризовал город как промышленный и торговый центр, куда стекалось мужское население для заработка. На 1000 мужчин приходилось 779 женщин.

Самым многочисленным сословием города были мещане – они составляли 54,9% от общего количества населения города и насчитывали 61940 человек. Вторым по количеству населения сословием были крестьяне – 37470

человек [30]. Это – рабочие многочисленных заводов – выходцы из сельской местности.

Что же касается купеческого сословия, то оно, хотя и было немногочисленным – всего 2364 человека (вместе с семьями) – принимало самое активное участие в решении городских дел. Купцы – самые богатые люди города, городские головы, гласные городской Думы, жертвователи многих городских благотворительных дел, издатели городских газет. Известные купеческие фамилии – Алексеенко, Ефановы, Жировы, Тиссенсы, Копыловы, Рохлины, Карпасы, Пчёлкины.

Уважаемым сословием города были потомственные и личные почетные граждане. Вместе с семьями они насчитывали 1133 человека [31]. Почетными гражданами были купцы П.Ф.Волков, П.Г.Гезе, М.З.Евтюков, Л.И.Калугин, М.С.Копылов (потомственный), юрист М.Г.Поюровский, купцы И.Д.Штромберг и Г.М.Хватовский, М.Н.Заморуев.

Потомственным почетным гражданином города был брандмейстер Никита Потапович Перейбейнос, а личным – архивариус Екатеринославской казенной палаты Платон Ефимович Сиренко.

Административный и служебный элемент города составляло дворянское сословие и чиновники не из дворян. Дворян было 7059 человек [32]. В их числе были представители известных дворянских родов Струковых, Алексеевых, Родзянок, Миклашевских, служивших в губернском правлении, земских и в своих сословных организациях.

Духовенство насчитывало 1435 человек. В силу своей малочисленности, замкнутости, исключительному положению, оно не имело существенного влияния на общий бытовой характер населения.

Православные составляли большую часть населения – 65196 человек. Затем население по вероисповеданиям распределялось так:

иудеи – 40971 человек
римско-католики – 3986
лютеране – 1290
магометане – 664
старообрядцы – 263
караимы – 269 [33].

Статистика утверждает, что грамотные жители города составляли лишь 47,5%, или 53586 человек (34867 мужчин и 18719 женщин). В год переписи еще только решается вопрос об открытии в городе первого высшего учебного заведения – Горного Училища.

А пока наши жители учились в столичных университетах и высших технических учебных заведениях. 487 горожан имели университетское образование и 163 – техническое, а всего 650 человек из которых лишь 47 женщин. И это прогресс! По переписи 1865 года в городе не было ни одной женщины с высшим об-

разованием [34]. Подавляющее число лиц, имеющих высшее образование – представители дворянского сословия (489), затем идут лица купеческого и мещанского сословий – 122, и 21 из духовных лиц.

Ну а теперь просто статистика города 1897 года.

Родилось – 5180 человек.

Умерло – 2890 человек.

Сочеталось браком – 593 человек.

Состояло в браке – 43154 человека

Разведенных – 279 человек. (72 муж. и 207 жен.).

Вдовых – 5590 человек.

Ивалидов – 583 (из них умалишенных – 389).

Проституток – 146.

Жителей, имеющих возраст, более 100 лет – 7 человек (1 мужчина, 6 женщин).

Из 40000 крестьян, казаков, иностранных поселенцев – 8 человек имели высшее образование.

Уроженцы города составили – 31,4%

На одного городского жителя ежегодно приходилось водки 3,4 ведра.

В губернии проживало – 2112651 человек.

Из них украинцев – 1456369 человек [35].

На 1 января 1909 года в Екатеринославе проживало 181382 жителя [36].

С наступлением нового столетия население продолжает расти. Очередную его статистику дают материалы областной с/х, промышленной и кустарной выставки, проходившей в Екатеринославе в 1910 году. К этому времени население насчитывало 195777 человек. [37] По вероисповеданиям оно распределялось следующим образом:

православных – 121080
иудеев – 53534
католиков – 9472
старообрядцев – 5579
протестантов, лютеран, менонитов – 4325
караимов – 770
магометан – 596
армяно-григориан – 321.

Рост населения города происходил за счет переселенцев из других мест и за счет естественного прироста – примерно в одинаковых размерах. Рождаемость населения составляла 48 человек на 1000, причем рост следующей – в 1895 он составлял 4510, в 1900 году – 6376 человек. В 1906 году он незначительно падает в связи с революционными событиями и эмиграцией еврейского населения – 6057, а с 1908 года вновь возрастает до 6488 человек. Тем не менее, в сравнении с другими городами рождаемость в Екатеринославе была выше, чем в Брюсселе, Риме, Одессе, Москве, Николаеве, Варшаве.

Смертность составляла 31 человек на 1000. В 1909 году умерло 4409 человек. За 15 лет –

с 1895 по 1909 годы умерло от туберкулёза 4182 человек, от брюшного тифа – 1880, холеры – 328, скарлатины – 1600. По смертности от туберкулеза город занимал в мире среднее (5-е) место (по исходящей – Париж, Санкт-Петербург, Вена, Москва, Екатеринослав, Варшава, Лондон, Баку, Брюссель). А вообще смертность была высока. Из 16 крупнейших мировых городов Екатеринослав занимал предпоследнее место (по восходящей – Стокгольм, Лондон, Женева, Нью-Йорк, Вена, Берлин, Одесса, Дрезден, Киев, Варшава, Николаев, Петербург, Москва, Екатеринослав, Царицын, Астрахань).

Интересны данные о некоторых профессиях его жителей. Так, присяжных поверенных было 42, их помощников 53, т.е. 1 адвокат приходится на 2063 жителей; врачей – 144 (в т.ч. 11 женщин), т.е. 1 врач приходился на 1354 жителей [38].

В 1912 году Екатеринослав входил в число 33 городов Российской империи, население которых насчитывало более 100 тысяч человек [39]. На 1 января 1912 года он насчитывал 217848 жителей, а в 1914 – 222568. С этого года, в связи с начавшейся первой мировой войны, оно несколько уменьшилось и в 1917 году составило 216810 человек.

В мае 1917 года в связи с проведением Всероссийской городской переписи и составлением избирательных списков для выборов в Городскую Думу на основе всеобщего избирательного права, а затем и в Учредительное собрание был создан Статистический отдел Городской Управы, который и провел последнюю до октябрьского переворота 1917 года перепись населения. Поводом к этому послужил начавшийся продовольственный кризис и разруха, в результате которого возникла необходимость определения запасов продовольственных продуктов для городского населения.

Время проведения переписи в г.Екатеринославе совпало с моментом составления списков избирателей в Городскую Думу. С 19 по 24 мая городская Управа произвела перепись населения по кварталам города для выборов в городскую Думу [40]. В начале сентября, когда нужно было составлять новые списки избирателей теперь уже для выборов в Учредительное собрание – было принято решение произвести проверку статистического материала, собранного при переписи в мае, дополнить эти списки вновь прибывшими жителями, исключив выбывших. Это было сделано 20-24 сентября путем обхода всех жилых помещений г.Екатеринослава.

Сравнение с результатом переписи 1897 года показывает, что население города увеличилось за 20 лет почти вдвое – с 112839 до 216810 человек. Т.о. кривая роста населения города за период с 1897 года по 1917 год пред-

ставляет следующее:

1781 год – 2194;
1804 год – 6389;
1824 год – 8412;
1857 год – 13217;
1865 год – 21846;
1887 год – 48100
1897 год – 112838;
1910 год – 195777;
1917 (сентябрь) – 216810.

Сравнивая данные городской переписи 1865 г. и 1917 г. мы видим, что население города за 50 лет увеличилось почти в 10 раз (с 21846 до 216810), а с 1781 года – почти в 100 раз. Самый большой рост населения произошел за десятилетие с 1887 года по 1897 год – более чем вдвое.

Во время переписи 1917 года отмечалась национальность каждого лица. Всего было зарегистрировано 50 национальностей. Из них преобладали три нации – евреи, украинцы, русские. Довольно значительно количество поляков и белорусов, остальные национальности представлены слабо. Так, евреи насчитывали 76430 человек (35,25%), украинцы 65202 (30,07%), русские 38073 (17,28%), поляки – 14928 (6,88%), белорусы – 9713 (4,48%).

Сопоставляя данные переписи 1897 года с переписью 1917 года можно наблюдать любопытные данные. Так, значительное увеличение украинцев – на 41415 человек и уменьшение русских на 9067 человек можно объяснить следующим. По переписи 1897 года далеко не все украинцы признавали себя за таковых по известным причинам подавления украинского национального движения. Часть украинцев была записана великороссами. При переписи 1897 года не было введено термина «украинской национальности» – украинцев записывали малороссами. Во всяком случае трудно предположить, что за истекшее 20-летие было такое значительное выселение великороссов из Екатеринослава, каким оно является при сопоставлении цифровых данных двух переписей.

Другая, самая многочисленная нация – евреи, за указанный период времени увеличилась почти вдвое. Относительно нее не может возникнуть тех сомнений, какие возникали относительно украинцев. Рост ремесленничества и торговли в Екатеринославе привлекали сюда торговый и ремесленный класс из других городов, в первую очередь евреев, в виду того, что город был в черте еврейской оседлости. Несомненно, что также сказались и влияние войны, принесшей в волне беженцев много евреев. Обращаясь к историческому прошлому Екатеринослава, мы находим, что в 1804 году евреев значилось в городе только 320 жителей, в 1857 году – 3365, в 1865 году – 5450, 1897 году – 39979. Число поля-

ков и белорусов увеличилось главным образом за счёт беженцев.

Интересный материал дают таблицы распределения жителей по национальному составу и по избирательным участкам – т.е. расселение их по городу. Так, евреи в большей части занимали торговый район города (от ул.Кудашевской и Управской (теперь –Баррикадная и Исполкомовская) – до вокзала по проспекту с прилегающими к нему улицами с одной стороны проспекта – до Днепра, с другой – до степи, в пределах от Степной улицы до Рыбаковской балки).

Украинцы преимущественно преобладали между Рыбаковской и Аптекарской балками и

на Соборной горе; русские и белорусы – в рабочих районах около Брянского завода; поляки вкрапливались преимущественно на Чечелевке и в рабочих районах.

При сопоставлении численности мужского населения 1897 и 1917 годах обнаруживается, что взрослое мужское население Екатеринослава (от 20 до 60 лет) во время войны сократилось почти в 1,5 раза.

Последующие события – октябрьский переворот 1917 года, гражданская война, длившаяся до 1921 года и наступивший затем «советский период» способствовали значительным изменениям в составе населения города.

Источники и литература:

1. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Выпуск 1. Екатеринослав, 1880. – С.313-314.
2. Мурзакевич Н. Описание городов бывшей Азовской губернии //Летопись Екатеринославской Ученой архивной комиссии. Выпуск первый. – Екатеринослав, 1904.
3. Ревский С.В. Екатеринослав Кильченский. – Днепропетровск, 1974 – С.21.
4. Екатеринославская городская статистика. 1918 – Выпуск 1. – 27 июня 1918 г. // Екатеринослав. – 1918. – С.7.
5. Владимиров В.В. Первое столетие Екатеринослава. Екатериносла, 1887. – С.16.
6. Там же. – С.15.
7. Феодосий (Макаревский). Материалы... – С.317.
8. Владимиров В. Первое столетие... – С.19.
9. Там же. – С.18.
10. Там же. – С.210,98.
11. Там же. – С.210.
12. Там же. – С.212.
13. Там же. – С.254.
14. Там же. – С.137-139.
15. Там же. – С.150-151.
16. Екатеринославский юбилейный листок. – Екатеринослав, 1887. – С.202-204, 211-212.
17. Екатеринославская городская статистика. Вып.1 // Екатеринослав. – 1918. – С. 8-10.
18. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. – СПб, 1862. – С.303-305.
19. Рындовский Н. Воспоминания. Екатеринославский юбилейный листок. – С.411.
20. Статистические сведения о Екатеринославской губернии за 1862 г. // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав, 1864. – С.51-52.
21. Там же. – С.79.
22. Там же. – С.71-86.
23. Движение населения // Владимиров В.В. Первое столетие Екатеринослава. – С.213.
24. Народонаселение Екатеринослава // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 г. – Екатеринослав, 1876 г. – С.19-20.
25. Екатеринославская Городская статистика. С.-7.
26. ЕЮЛ. – С.92.
27. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г. // Екатеринослав. – 1898 г.
28. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. Т.ХІІІ. Екатеринославская губерния. – Санкт-Петербург, 1904.
29. Первая Всеобщая Перепись населения. Т.ХІІІ. – С.70-71.
30. Там же. – С.71-86.
31. Там же. – С.71-86.
32. Там же. – С.71-86.
33. Там же. – С.71-86.
34. Там же. – С.71-86.
35. Там же. – С.71-86.
36. Хроника города Екатеринослава // Известия Екатеринославского городского общественного управления. – №10. –1909.
37. Ефимович А. Екатеринославское население // Южная заря. – 1910 – 11 сентября.
38. Там же. – С.71-86.
39. Крупнейшие города в России за полвека // Южная заря. – 1912. –15 июня.
40. Екатеринославская городская статистика. 1918. Вып. 1. 27 июля 1918 г. // Екатеринослав. 1918 год.

В. В. ІВАНЕНКО., А. І. ГОЛУБ

УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ У МІЖВОЄННІЙ ЄВРОПІ: ОСЯГНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ МУДРОСТІ

Іваненко Валентин Васильович – академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор

Голуб Анатолій Іванович – доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Ледве обтрусивши порох «огню й бурі» революції та дещо оговтавшись після виснажливих походів шляхами громадянської війни, українські соціал-демократи, об'єднані в лавах Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), заходилися в умовах вимушеної еміграції поновлювати й налагоджувати зв'язки з європейським соціалістичним загалом. Однак справа ця виявилася вельми непростю, оскільки важко було відшукати серед розмаїття течій, ідей і концепцій, забарвлених соціалістичними кольорами, саме ті, які найбільше відповідали б поглядам соціалістів України. Зрештою, з виникненням у травні 1923 р. Соціалістичного робітничого інтернаціоналу (РСІ), який став не міждержавним, а міжнародним об'єднанням соціалістів, позиції українських соціал-демократів, котрі як національна секція увійшли до складу РСІ, значно зміцнилися. Насамперед це виявилось в тому, що вони остаточно визначилися зі своїми ідеологічними і політичними уподобаннями, тобто, відкинувши більшовицьку концепцію світової революції та диктатури пролетаріату, твердо стали на позиції демократичного соціалізму, поступового реформування буржуазного суспільства й повної рівноправності усіх націй і народів. Лише на шляхах реалізації цих ідейних засад можна було, на думку І.Мазепи, П.Феденка, О.Безпалка та інших лідерів УСДРП, запобігти тій чи іншій формі тоталітаризму, побудувати суспільство, найважливішими цінностями якого стали б свобода, соціальна справедливість та солідарність трудящих.

З трибуни РСІ, а також у численних відкритих листах, меморандумах, зверненнях та інших друкованих матеріалах, більшість з яких розповсюджувалася як офіційні документи Робітничого соціалістичного інтернаціоналу, українські соціал-демократи намагалися, головним чином, протестувати проти більшовицького диктату в українських землях, вели пошуки духовних засад майбутньої незалежної України. Основним у їх теоретичних пошуках і практичній діяльності було намагання розв'язати антропологічний компонент комуністичної диктатури, сутність якого полягала у повній, відповідно до марксистсько-ленінської ідеології, переробці й трансформації людини, жорсткому контролю з цих позицій над її свідомістю, думками, внутрішнім світом.

Активно працюючи у Виконкомі та комісіях

РСІ, українські соціал-демократи багато уваги приділяли боротьбі проти уніфікації більшовицьким індивідуальних рис людини, доводили необхідність розвитку тих властивостей українського народу, які здавна були йому притаманні: любові до своєї землі, свободи, гуманізму, етнічної толерантності тощо. Ці властивості, на їх думку, лежали і в основі соціалістичної традиції українців, оскільки соціалізм не міг бути лише політичною доктриною, а мав вибудовуватися на культурних здобутках народу, головним з яких був демократизм, несприйняття будь-якого насильства чи диктатури. Саме в цьому виявляється спорідненість, внутрішній зв'язок між українською і європейською соціалістичними традиціями, саме ідея демократизму повинна була стати основою духовного відродження української нації. За словами одного з теоретиків УСДРП О.Бочковського, українські соціал-демократи, так само як і європейські, «знають, що шлях до соціалізму веде через здійснення громадської та суспільної демократії, через парламентаризм, а, власне, соціалізм «є питанням переконання, культури, суспільних і господарських реформ» [5, 18].

Консолідація сил і активізація діяльності міжнародної соціал-демократії у другій половині 20-х років призвели до змін у співвідношенні сил у робітничому русі капіталістичних країн на користь соціал-реформізму. Разом з тим соціал-демократам не вдалося добитися ні значного розширення свого впливу на маси, ні помітного зміцнення свого політичного авторитету. Це було наслідком не лише постійного наступу реакційних сил на робітництво в цілому, а й однобічності, непослідовності й суперечливості висунутих соціал-демократами концепцій світового розвитку, певною невідповідністю їх ідеологічних настанов можливостям і завданням робітничого класу. Негативно позначався на розвитку міжнародного соціалістичного руху і триваючий розкол світового робітництва.

Незважаючи на такий стан справ у міжнародному соціалістичному русі, українські соціал-демократи не склали зброї, продовжуючи й далі вести наполегливу боротьбу за демократію і соціалізм, за мир і національне визволення українського народу. Безперечно, ця боротьба не була позбавлена певних хиб і прикрих помилок, оскільки життя в еміграції, хронічна нестача коштів на прожиток і проведення партійної ро-

боти, а також політичні амбіції окремих діячів УСДРП далеко не завжди сприяли вдумливому й математично вивіреному підходу до вирішення тих чи інших проблем, пов'язаних з українською справою. «Однією з хиб тактики українського соціалістичного визвольного руху, – писав галицький «Громадський голос», – була його ізольованість (відокремлення) від міжнародної соціалістичної організації. Замало зверталось уваги на зв'язок з європейським соціалістичним рухом, а через те не дивно, що європейська соціалістична демократія дуже мало поінформована про важку національну й соціальну боротьбу українського працюючого народу та змішувала його з польським або московським рухом» [1, 2].

В умовах розгортання світової економічної кризи, загострення між імперіалістичних протиріч, злочинної репресивної політики, яка, як суспільно-політичне явище та метод соціальної практики, стала необхідною складовою нового воєнно-комуністичного штурму в СРСР, українських соціал-демократів обурило захоплення багатьох визнаних лідерів РСІ (О.Бауера, Ф.Дана та ін.) грандіозністю сталінської «генеральної лінії» побудови соціалізму в Радянському Союзі. Так, І.Мазепа у партійному часописі «Соціал-Демократ» роз'яснював читачам, що в СРСР справжнього соціалізму більшовицька влада не буде, оскільки той лад, який вона намагається створити швидше нагадає «державний капіталізм, що його сміливо можна назвати державним рабством «Большевицька індустріалізація, колективізація і т.д., – писав Мазепа, – збудовані буквально на крові робітників і селян. Вже цього досить, щоб широкі народні маси були проти такого «соціалізму». Та й по суті навіть успішне переведення большевицької індустріалізації та колективізації ще не означає знищення капіталістичних тенденцій в розвитку советського господарства. Советське господарство має найтипівіші ознаки господарки капіталістичної. В основі капіталістичної системи лежить принцип визиску мас на користь продукції: тобто не продукція існує для робітника, а навпаки – робітник існує для продукції. Саме цей принцип переводиться тепер в життя в Сов. Союзі так, як ніде. Інтереси народних мас, їх найжиттєвіші потреби і навіть саме фізичне існування приносять комуністи в жертву інтересам нового «хазяїна» – партії большевиків. Большевицький «соціалізм» – це капіталізм, лише в державній формі» [4, 9].

Працюючи пліч-о-пліч з соціалістами Європи, українські соціал-демократи краще усвідомлювали свою приналежність до світового соціалістичного співтовариства, осягали таємниці стратегії і тактики політичної боротьби, поповнювали свій арсенал методів і прийомів її ведення. Чи не найкраще це можна простежити на відносинах між УСДРП і Організацією украї-

нських націоналістів (ОУН), провідники якої, претендуючи на лідерство в українському визвольному русі під прапором «інтегрального націоналізму», були вороже налаштовані до будь-яких соціалістичних течій в українському політичному житті і намагалися за допомогою безперервної низки саботажних і терористичних актів «не допустити до закріплення чужого панування над українськими землями» та «тримати маси в стані постійного революційного кипіння» [2, 250].

Керівники української соціал-демократії, насамперед І.Мазепа, піддали як ідеологію інтегрального націоналізму, так і практичну діяльність ОУН нищівній критиці. У статті «Підготовка до революції чи дезорганізація національних сил?» Мазепа ґрунтовно проаналізував основні тактичні прийоми боротьби ОУН та її бойового загону – підпільної Української військової організації (УВО), діяльність яких зводилась до «підготовки та викликання національної революції на всіх українських землях» [6, 186].

Не відкидаючи самого виразу «національна революція», І.Мазепа протестував проти постановки УВО завдання штучного підтовхування української національної революції. «Ставити собі таке завдання, – писав він, – це значить не розуміти конкретних обставин сучасного моменту і взагалі на шкоду нашій боротьбі копіювати старі анархічні теорії блянкізму та бакунізму. Блянкісти та бакуністи були переконані, що революцію можна викликати, що народне повстання можна призначити і провести його шляхом змови... В дійсності історія всіх революцій учить нас, що такий погляд неправильний: революцію не можна призначити заздалегідь, революцію не можна викликати. Реальна, далека від фантазій політика ставить собі насамперед завдання – розвиток свідомости та організованости народних мас з метою підготовки їх до революційної боротьби» [6, 187].

І.Мазепа та його партійні однодумці роз'яснювали, що розвиток суспільного життя є складним і суперечливим процесом, залежним від комплексу умов життя тієї чи іншої нації, а тому одного лише бажання особи чи групи осіб недостатньо, щоб викликати суспільні потрясіння на кшталт революції. «Хто цього не розуміє, – зазначав І.Мазепа, – хто думає, що шляхом штучного «підогрівання лямпок» в формі різних підпалів, грабунків, індивідуальним терором і т.д. можна справді «революціонізувати» й «мілітаризувати» народні маси і таким способом викликати революцію, той є або фантаст, з яким зайві всякі розмови, або недоброросівний політикан, що хоче лише здобути хоч на момент рекламу для своєї організації, але ігнорує дійсні інтереси народних мас» [6, 188].

Глибоко обурювало Мазепу, що провідники ОУН-УВО нічому не навчилися в історії революційного поступу, яка давно вже засудила мето-

ди бланкізму та анархізму як неприйнятні та шкідливі для національно-визвольної боротьби. «Розуміється, — гірко іронізував головний ідеолог УСДРП, — для «революціонерів» із УВО не має значіння весь як теоретичний доробок, так і практичний досвід політичних рухів Західної Європи й Америки 19 — 20 століть. Ці «революціонери» виховані на глибоко примітивних ідеях так званого українського націоналізму (точніше сказати фашизму), захоплюються лише диктаторами всякої масті, тими політиками, що працюють методами «заліза й крові». Та «революціонери» з УВО забувають, що між дійсними диктаторами й тими, що бавляться в диктатуру, є ціла безодня» [6, 187]. Зауваги Мазепи щодо політичних уподобань ОУН-УВО дещо пізніше підтвердив і розвинув І.Лисяк-Рудницький. «Найближчих родичів українського націоналізму, — писав він у есе «Націоналізм», — слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Oboz Narodowo-Radykalny) тощо» [2, 251].

Українські соціал-демократи здавали собі справу, що для успішного проведення боротьби за національне визволення України належить виробити дійсно відповідну моменту тактику боротьби, осередням якої була б копітка робота по підготовці й організації народних мас для здійснення революції, а не «піддержання перманентного стану війни та неспокою в краю шляхом індивідуального терору», як того вимагали «революціонери» з УВО. «...Правильна підготовка наших сил, — зазначав І.Мазепа, ні в якому разі не може бути переведена методами УВО. Проголошувати на весь світ, що, мовляв, ми почали війну проти поляків і її провадимо, — це ще не значить, що така війна в дійсності провадилась і що взагалі її можна було провадити. Щоб вести яку-небудь війну на ділі, а не на словах, для того потрібна принаймні мінімальна підготовка, інакше це чиста провокація на користь противника. І коли б ми слідом за УВО стали уживати цих метод самореклями та самообману, то дійсно нагадували б тих будівничих, що вживають пісок замість цегли, а цеглу замість зерна і т.д. ...Українські робітники і селяни повинні насамперед навчитися виступати політично й організовано. В історії визвольних рухів убивства, всякі методи індивідуального терору завжди були сурогатом політичної боротьби, ознакою політичної слабости та пасивности мас, незадоволених існуючим режимом. Тому кожний терористичний акт повинен давати нам новий привід, щоб роз'яснювати українським масам недоцільність і навіть шкідливість терору, як методи політичної боротьби» [6, 190,

191-192]. Ці думки віддзеркалились і в брошурі «Будуть чи руйнують?», що побачила світ у 1932 р. за редакцією І.Мазепи, О.Бочковського та П.Феденка. Узагальнивши свої міркування стосовно діяльності деструктивних, за їх переконаннями, сил українського визвольного руху, автори дослідження затаврували ганьбою український інтегральний націоналізм, носії якого, мов ті «батьки-отамани» штовхають українців у прірву безвихідності й занепаду. «Діяльність українських «націоналістів», — зазначалося у висновках брошури, суперечить українській національній свободолобній традиції; ця діяльність порушує загальнолюдські етичні правила; «націоналісти» накликають на наш народ в невідповідний для нього час удари ворога і цим ослаблюють відпорність організованих сил нації, фактично улегшують ворогові нищити наші народні інституції; українські «націоналісти» вносять розлам в український незалежний національний фронт. Своєю недотепною «пропагандою» за кордоном вони дискредитують і компромітують український визвольний рух в очах чужинців».

Розвінчуючи неконструктивну позицію ОУН-УВО та осмислюючи сучасну їм політичну ситуацію в Європі і в Україні, діячі УСДРП намагалися зазирнути й у майбутнє, спрогнозувати, яким буде ставлення європейського загалу до незалежної України. Ось як, зокрема, розмірковував про це І.Мазепа. «Соціалістичний світ, — вказував він, — в слушний час може поставитися до нас прихильно або навпаки в залежності від того, як і чим саме виявимо ми свою волю до незалежного життя: чи зможемо ми після упадку большевиків негайно стати на ноги і встановити у себе народоправні форми правління, як доказ вияву волі і свідомости широких мас, як вияв волі самого українського народу, а не тої чи іншої диктаторської купки насильників, хоч би й своїх українців. Лише такий шлях відбудови Української держави, шлях опертя на широкі народні маси, шлях співробітництва всіх демократичних і революційних сил на Україні притягне увагу і реальні симпатії політичного світу до нашої визвольної справи» [3, 139]. Якими ж актуальними є ці слова зараз коли незалежна Україна має свою внутрішню і зовнішню політикою довести свою належність до демократичних, соціально орієнтованих держав Європи.

Ще актуальніше в сучасних умовах звучать перестороги І.Мазепи, для якого, зважаючи на досвід багатовікової і трагічної української історії, було очевидним, що «коли ми знову по хуторянському, примітивними шляхами почнемо шукати «допомоги» у різних держав, один одного випереджаючи і разом з тим нехтуючи організацією власних внутрішніх сил, занедбуючи необхідність опертя в своїй визвольній боротьбі на широкі народні маси. Це знову роз'єднає наш народ на кілька ворожих таборів, зно-

ву кине країну в стан внутрішньої анархії, загальної дезорганізації, хаосу, – то не може бути сумніву, що політичний світ – і в першу чергу соціалістичний – відвернеться від нашої справи. На міжнародному форумі в такому випадку наберуть рішального впливу ворожі нам сили, і Україну розділять, розшарпають чужі наїздники» [3, 140].

Водночас, на думку українських соціал-демократів, велике значення для успіху національної визвольної боротьби мала б її підтримка з боку демократичних сил європейської спільноти. Причому, лідери УСДРП були переконані в тому, що така підтримка можлива лише за умов використання українцями цивілізованих, демократичних форм боротьби та якнайшвидшого проведення демократичних перетворень у самій Україні. «...Організуючи свої сили, – писав Мазепа, – ми не можемо, не сміємо спускати з ока того, чим живе світ. В інтересах українського народу ми мусимо своєю боротьбою, загальною організацією своїх сил поставити до себе демократичну Європу лицем, а не спиною. Цього досягнемо, коли світ побачить в нас не дикунів, що нездатні до творення сучасної європейської держави, а справжню організовану силу, яка заслуговує того, щоб їй морально й реально допомогти. Треба тільки знайти в собі сили організувати демократичні форми життя у нас на Україні» [3, 140].

На жаль, розпорошеність, нечисленність, організаційна слабкість та хронічна відсутність коштів в українських соціал-демократичних груп в умовах еміграції обумовили те, що подальша їх боротьба за свободу і незалежність України стала малоефективною і, фактично, безперспективною. За умов передвоєнних політичних криз у Європі 1938–1939 років провідники УСДРП все ще намагалися взяти участь у формуванні єдиного керівного центру для демократичних українських сил, що перебували в еміграції. Однак тривалі дискусії влітку і восени 1938 року щодо можливості вирішення цього складного питання ні до чого не призвели. Партійні інтереси в поглядах та діях керівників української демократичної еміграції в котре вже взяли гору над спільною метою, яка за тих умов полягала в захисті самих основ існування нації.

Крах консолідаційних зусиль був виявом загальної кризи українського визвольного руху в еміграції, джерела якої слід шукати, зокрема, в поразці державницьких змагань 1917–1920 років та у майже повній відсутності інтересу до долі українців з боку демократичної Європи та РСІ. Зрештою, кризові явища в самій УСДРП обумовлювались і її нездатністю випрацювати перспективну політичну платформу, що відповідала б еміграційним умовам та враховувала б прийдешній злам у міжнародній ситуації на європейському континенті. Все це призвело до згортання організованої партійної роботи і са-

морозпуску УСДРП на початку листопада 1938 року.

В цілому, широко використовуючи можливості Робітничого соціалізму та постійно збагачуючись політичним досвідом, УСДРП була чи не єдиною українською партією, яка в умовах еміграції цілеспрямовано виступала як за державну незалежність України, так і за її соціалістичну перспективу. Послідовно відстоюючи перед світовим загальною право України на власну незалежну державу і борючись проти «диктатури Кремля», їй вдалося привернути увагу міжнародної громадської думки до українського питання, розвинути і теоретично обґрунтувати чимало ідей антитоталітарної національно-визвольної боротьби.

Парадоксально, але факт: у той час як у країнах колишнього «табору соціалізму» саме слово «соціалізм» стало зараз ледве не лайливим, в Західній Європі соціалістичні погляди підтримуються і на урядовому рівні, і в програмах найбільших політичних партій, і провідними експертами-політологами. Крах «реального соціалізму» зайвий раз переконав західноєвропейську соціал-демократію у правоті її стратегічного вибору. Як відомо, він принципово відрізняється від радянського варіанта «будівництва світлого майбутнього». Соціал-демократи Заходу взагалі відмовляють радянському минулому в праві називатися «соціалістичним», кваліфікуючи практику радянської влади й про радянських режимів як класичний зразок тоталітаризму. Відрадно, що політична діяльність сучасних українських соціал-демократів, передусім тих, які працюють у складі Соціал-демократичної партії України (СДПУ), також в zasadничу ідейно-теоретичними здобутками європейської соціал-демократії, а саме – положеннями Стокгольмської декларації Соціалістичного Інтернаціоналу 1989 року, в яких окреслено контури соціалізму XXI століття та наголошується, що незважаючи на різні шляхи приходу соціалістів до своїх сучасних цінностей, незважаючи на відмінності в культурі й ідеології, всі соціалісти єдині у своїх поглядах, у відповідності з якими світове співтовариство, що базується на засадах миру й демократії, забезпечує дотримання принципів свободи, справедливості і солідарності.

Безсумнівно, речники соціал-демократичних ідей в сучасній Україні добре усвідомлюють, що соціалізм, по суті, лише розпочав свій шлях, що він невіддільний від демократії, що існує безмежне поле для роздумів про вдосконалення способів перетворення суспільства, про те, як зробити його більш солідарним, більш децентралізованим, більш рішучим задля здійснення демократизації економіки, більш уважним до екологічної рівноваги, етнічних та національних проблем, більш гуманним у ставленні до людини, її прав і прагнень. Так, програма СДПУ, наголошуючи, що «світова соціал-демократія про-

демонструвала світу найдійовіший зразок і найкращу модель суспільного розвитку, наслідування якій дає народам мир, добробуті процвітання», чітко визначає, що «для соціал-демократів демократія – це правління народу, обране народом і здійснюване в ім'я зміцнення невідчужуваних і невід'ємних прав людини» [7, 41] – єдиного критерію зрілості основних цінностей соціал-демократизму – свободи, солідарності та справедливості. Причому, головною запорукою втілення їх у життя має стати реформуван-

ня вітчизняної економіки на засадах доцільності і збалансованості, побудова в Україні громадянського суспільства на основі введення системи соціального партнерства, послідовна демократизація політичного життя, забезпечення умов вільного волевиявлення, ідеологічного плюралізму і толерантності. Лише сукупність цих чинників дасть змогу українському суспільству успішно подолати затяжну кризу, зміцнити державність, вийти на магістральний шлях демократії, миру й соціального прогресу.

Література:

1. Громадський голос. – 1928. – 25 серпня.
2. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т.2.
3. Наше слово. Збірн. 3. Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять. – Мюнхен-Лондон, 1973.
4. Соціал-Демократ. – 1932. – №10.
5. Соціал-Демократ. – 1932. – №11.
6. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон, 1954.
7. Яблонський В. Сучасні політичні партії України: Довідник. – К., 1996.

О. Ю. ВИСОЦЬКИЙ

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ В УКРАЇНСЬКОМУ РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ

Висоцький Олександр Юрійович – старший викладач кафедри соціальних дисциплін Дніпропетровського юридичного інституту МВС України

Історія Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) безпосередньо пов'язана з розвитком українського національного руху на наддніпрянських теренах початку ХХ сторіччя. Саме УСДРП виступила однією з провідних політичних сил Української революції 1917-1920 років, у значній мірі визначивши особливості та долю останньої. Разом з цим, велику роль у визначенні та здійсненні політики цієї партії зіграла діяльність представників її катеринославської філії.

Як відомо, у 1914-1915 роках Катеринославська організація УСДРП була одним із основних центрів революційної діяльності українських соціал-демократів на Наддніпрянщині [2, 154-161]. Її авторитет у регіоні був настільки великим, що у середині листопада 1915 року місцева організація РСДРП(б) навіть погодилася на об'єднання з нею «у поточній загальнопартійній роботі» [5, 337], хоча як до, так і після цього прецеденту, більшовики у цілому виступали проти будь-якого об'єднання з українськими соціал-демократами із-за їх національних домагань. Активна підпільно-агітаційна діяльність Катеринославської організації УСДРП не могла не привернути увагу до неї властей. І 27 листопада 1915 року вона була розгромлена поліцією.

У повній мірі свою діяльність катеринославські соціал-демократи змогли відновити

лише навесні 1917 року, коли після повалення царизму із тюрем і заслання повернулися колишні політв'язні, у тому числі і члени УСДРП. Із арештованих у листопаді 1915 року революційну роботу на Катеринославщині продовжили Федір Дубовий, Іван Романченко і Пилип Шукін.

Проте, якщо раніше натхненником та головним організатором політичної діяльності Катеринославської організації виступав службовець залізниці Федір Дубовий, то з розгортанням революційних подій 1917 року поступово головну роль в ідейно-організаційному керівництві роботою місцевих українських соціал-демократів починає грати Ісаак Мазепа. Член УСДРП з 1905 року, він з 1915 року мешкає у Катеринославі, перебуваючи спочатку на службі постачання армії в губернському земстві, а потім працюючи в управі Губернського продовольчого комітету. Але більшість своїх зусиль він присвячує напруженій політичній роботі, спрямованій на організацію міцного українського соціал-демократичного руху в губернії.

За згадкою іншого активного діяча Катеринославської організації УСДРП Панаса Феденка, місцевим українським робітникам було добре знайоме приміщення І.Мазепи на Зеленій вулиці у будинку за номером сім недалеко від Гірничого інституту (зараз – академії), де до глибокої ночі відбувалися засідання і дискусії комітету УСДРП [12, 22].

Катеринославські соціал-демократи багато в чому завдяки ініціативі й активності І.Мазепи поряд з проведенням широкої пропагандистської роботи серед місцевого робітництва, нерідко виїздили з агітаційними місіями до сіл, брали участь у формуванні загонів Українського Вільного козацтва. Все це сприяло росту авторитету українських соціал-демократів у регіоні. Про це, приміром, свідчить той факт, що у серпні 1917 року І.Мазепу обрали до складу Катеринославської міської думи, а дещо пізніше від робітників Брянського металургійного заводу, що був найбільшим підприємством міста, – до Ради робітничих депутатів Катеринослава. Разом з цим відмітимо, що роль катеринославських українських соціал-демократів у місцевих органах влади, де переважали представники загальноросійських партій, перш за все, меншовики та есери, була вкрай незначною.

На початку 1918 року І.Мазепа стає членом управи Катеринославського губернського земства, засідання якої він відвідує навіть тоді, коли у місті господарювали більшовицькі війська. Закриття більшовиками газети катеринославських соціал-демократів «Наше слово», яку з грудня 1917 року редагували І.Мазепа та П.Феденко, розпуск губернських і повітових земських установ, а також деякі інші заходи, значно обмежили можливості політичного впливу Катеринославської організації УСДРП на суспільне життя у регіоні. Проте її робота не припинялася.

Після підписання українською делегацією мирної угоди у Бресті з країнами Четверного союзу та вслід за цим наступу німецько-австрійських військових сил, більшовики вимушено залишили Київ та у березні 1918 року обрали Катеринослав місцем проведення II Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. Серед інших на цей з'їзд був обраний І.Мазепа, який очолив об'єднану фракцію українських соціал-демократів та есерів, що складалася з двох десятків осіб. Саме від імені цієї фракції І.Мазепа виступив з трибуни з'їзду з протестом проти окупації України більшовицькими військами, назвав її головною причиною підписання УЦР мирних угод з країнами Четверного союзу, за якими на українську територію прийшли німецько-австрійські війська.

На початку квітня 1918 року більшовицькі війська були витіснені з Катеринослава загонами Українського Вільного козацтва. У цей час Катеринославський комітет УСДРП починає (6 квітня) видавати газету «Голос робітника», яку редагує П.Феденко, а І.Мазепу обирають головою Губерніальної революційної ради, що на той момент виконувала функції вищої влади в губернії. Зусиллями І.Мазепи до її роботи щодо налагодження апаратів влади на місцях були притягнені всі активні сили, які мала Катери-

нославська організація УСДРП. Проте проіснувала Губерніальна революційна рада недовго. Ситуація змінилася зі здійсненням наприкінці квітня 1918 року при підтримці німецько-австрійських військ та російських буржуазно-поміщицьких кіл гетьманського перевороту П.Скоропадського. Влада на місцях фактично перейшла до губернських старост та командування частин німецько-австрійських військ, що були розташовані в Україні.

Проте і в цих умовах Катеринославський комітет УСДРП намагається продовжувати свою діяльність. Незважаючи на закриття «Голоса робітника» в умовах переслідувань гетьманських властей, катеринославські соціал-демократи не припиняли політичну роботу, передбачаючи швидкий кінець влади гетьмана П.Скоропадського. Так, в останньому числі «Голоса робітника» за 10 травня заявлялося: «...Не завжди гетьман буде спиратися на чужі багнети, бо прийде час, коли вони вже не підтримуватимуть його. І в цей момент нам треба буде бути на готові» [3, 10 травня].

З ініціативи І.Мазепи 20 вересня 1918 року Катеринославська організація відважується на випуск нової газети – «Наша справа». Її редактором стає сам І.Мазепа. Саме у зв'язку з матеріалами, що містилися у цієї газеті та мали антигетьманську спрямованість, за наказом губернського старости Катеринослава у жовтні 1918 року І.Мазепа був арештований. Але в умовах хиткості свого становища гетьманська влада не зважилася репресувати найактивнішого діяча Катеринославської організації УСДРП і його незабаром звільняють.

Реакційна політика режиму П.Скоропадського все більше викликала загальне незадоволення в Україні. Позиції окупантів значно ослабли. У цих умовах катеринославські соціал-демократи підтримали ідею консолідації національних сил різних політичних орієнтацій під прапором відновлення республіканського ладу, створення Директорії та очолену нею боротьбу проти влади гетьмана П.Скоропадського. Так, на зборах Катеринославської організації 1 грудня 1918 року було ухвалено «всіма силами і засобами підтримувати Директорію УНР і той рух, який бореться за самостійну УНР» [8, 3 грудня].

14 грудня гетьман П.Скоропадський зрікся влади, була відновлена Українська Народна Республіка, а разом з цим гостро встало питання про характер влади в Україні та політичний курс УНР.

26 грудня 1918 року ЦК УСДРП оголосив про скликання VI з'їзду партії, одним з головних питань якого повинно було стати в'яснення загальної позиції української соціал-демократії щодо суспільного устрою в УНР. Фракція «незалежних», яка утворилася в УСДРП і мала певну частину прихильників в ЦК та більшість в Київської організації, рупором яких, фактично, став

центрального друкованого органу УСДРП «Робітничая газета», вважала необхідним утворення радянської системи влади в Україні та негайний перехід її до соціалізму. З об'єднанням української соціал-демократії навколо такого курсу на майбутньому з'їзді, зважаючи на великий вплив УСДРП в українських політичних колах, «незалежні» пов'язували вихід української влади із скрутного становища, в якому вона опинилася внаслідок агітаційної і військової діяльності більшовиків та очевидної невідповідності дій існуючої влади настроям та очікуванням мас [9, 1918. – 26, 31 грудня, 5 січня].

10-13 січня 1919 року у Києві відбувся VI з'їзд УСДРП. У ньому взяло участь близько 80 осіб, 39 з яких користувалися правом вирішального голосу (решта – лише дорадчим) та репрезентували 15 місцевих організацій з Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Подільської губерній. Делегати на цьому форумі представляли партійну масу у кількості близько 1350 осіб [9, 1919. – 11 січня].

На з'їзді, як до певної міри і передбачалося [9, 1918. – 26 грудня], зіткнулися дві течії української соціал-демократії – ліва («незалежні»), що їх ударною силою були кияни (А.Пісоцький, М.Авдієнко, М.Ткаченко та ін.), та праві, локомотивом яких, по суті, виявились представники Катеринославщини (І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко та ін.). Катеринославці, побачивши, що ліві, радянські тенденції охопили і таких визначних діячів партії, як В.Винниченко та М.Порш, ще за день до офіційного початку з'їзду почали агітаційну роботу серед його учасників у руслі демократичних переконань. Результатом цієї роботи став проект політичної резолюції, який спільно з М.Поршем розробили катеринославці (І.Мазепа і П.Феденко) і що був прийнятий згодом більшістю з'їзду [7, 77; 12, 52-53].

Розбіжності між лівими і правими соціал-демократами на з'їзді в основі своїй були наслідком різниці їх світоглядів. Ліві соціал-демократи, в ієрархії цінностей яких соціальні цілі набули найбільшого значення, відхиляли можливість побудови влади на основі коаліції з різними за соціальним характером силами, які хотіли забезпечення національного аспекту революції. Тим самим ліві соціал-демократи, по суті, відмовлялися від реформістського, парламентсько-демократичного шляху її розвитку, який вони вважали малоефективним щодо успішного вирішення насущних питань боротьби трудящих мас та невідповідним революційному моменту [9, 1918. – 31 грудня; 1919. – 5-14 січня]. Замість цього ліві соціал-демократи, декларуючи, що «вся Європа переживає епоху соціалістичної революції», а поточна Українська революція є однією з фаз «соціалістичної революції в національних українських формах», пропонували організувати владу на засадах дикта-

тури міського і сільського пролетаріату та незаможного селянства у вигляді системи робітничо-селянських рад з цілковитим усуненням від економічної і політичної влади буржуазії, поміщиків і заможного селянства. Водночас вони наголошували на необхідності перебудувати народне господарство України на соціалістичній основі (з планомірною націоналізацією всіх засобів виробництва) та оголосити УНР незалежною Українською Соціалістичною Республікою [9, 1919. – 14 січня].

Праві українські соціал-демократи, виходячи з пріоритету національних цінностей над соціальними, виступали, відповідно, за організацію влади на принципах коаліційності і широкого демократизму. Поточна революція в Україні, – відзначалося у резолюції VI з'їзду УСДРП, ухваленій на основі проекту правих соціал-демократів, – «є лише початкова підготовча стадія соціалістичної революції, стадія здійснення в першу чергу всіх загальнодемократичних реформ, стадія панування справжнього демократизму, через який і [лише] на підставі якого можливий успішний перехід до соціалізму» [9, 1919. – 16 січня]. Іншими словами, праві соціал-демократи прагнули насамперед до створення буржуазно-демократичної парламентської республіки, щоб потім, використовуючи її інфраструктуру, шляхом обережної і повільної націоналізації готових до цього галузей народного господарства, посиленням і поширенням діяльності робітничих організацій, а також здійсненням широких загальнодемократичних і соціально-орієнтованих реформ, у тому числі у галузі робітничої, фінансової та аграрної політики, через органи самоврядування та всенародно обраний парламент, перейти до соціалізму [9, 1919. – 16 січня]. Така позиція правих базувалася, очевидно, на тому переконанні, що лише за участі буржуазії у політичному управлінні Україною можливе відродження народного господарства на її теренах [9, 1919. – 4 лютого]. Виходячи з цього, найважливішим завданням на найближчу перспективу правими українськими соціал-демократами висувалося скликання на основі загального рівного виборчого права всеукраїнського парламенту. Проте, приймаючи до уваги тяжкий перехідний стан, у якому опинилася УНР, а також з огляду на необхідність опори її державного керівництва «на організовану базу з представників революційної демократії», праві вважали доцільним скликання Всеукраїнського Трудового Конгресу як тимчасового (до обрання парламенту) законодавчого органу [9, 1919. – 16 січня].

Таким чином, якщо ліві українські соціал-демократи зійшли з соціал-демократичних позицій, фактично перейшовши на іншу платформу, відому у літературі під назвою «націонал-комуністична», права частина УСДРП залишилася вірною традиційним для соціал-демократично-

го руху реформістським принципам та характерному для нього розумінню демократизму одночасно як засобу та форми здійснення соціалізму.

Поряд з плідною агітацією катеринославців та М.Порша на з'їзді на користь традиційного соціал-демократизму, своє значення для утримання УСДРП на попередніх позиціях мав виступ на з'їзді голови Директорії В.Винниченка, який несподівано для «незалежних», про що писав П.Феденко, став на бік правих [13, 81-82]. Метаморфоза поглядів одного з головних діячів Української революції з часу вінницьких нарад, коли він сам же запропонував організацію влади за трудовим принципом у формі рад, пояснюється досить просто. Відзначимо, що як і в час вінницьких нарад, висувачи ідею трудових рад, так і на VI з'їзді УСДРП, висловлюючись проти впровадження радянської системи влади в УНР, В.Винниченко, на відміну від «незалежних», завжди виходив з пріоритету національних цілей над соціальними. Але якщо у першому випадку він сподівався, що впровадження трудових рад, йдучи у руслі революційних настроїв українських трудящих, нейтралізує більшовицьку агітацію в Україні з її соціальною спрямованістю, що незмінно означало для В.Винниченка успішну реалізацію національного потенціалу Української революції [1, 134-136, 140], то у другому випадку голова Директорії серйозно побоювався, що керівництво в організованих за його пропозицією трудових радах захоплять більшовицькі елементи з про-російськими настроями, внаслідок чого буде покладено кінець вирішенню національних завдань українського революційного руху [9, 1919. – 16 січня].

У ході прелімінарного голосування більшість делегатів з'їзду УСДРП (24 голосами) підтримала політичну резолюцію правих соціал-демократів, внаслідок чого ліві соціал-демократи у складі 15 осіб залишили засідання з'їзду, мотивуючи свій вихід різницею у погляді на форму влади [9, 1919. – 14 січня]. На своєму зібранні 12 січня 1919 року останні ухвалили рішення організувати фракцію «незалежних» з власною політичною тактикою і організаційним центром. Фактично, це означало початок створення цілком самостійної політичної партії, яка, як відомо, згодом (22 січня 1920 р.) прийняла назву УКП [10].

На засіданні Організаційного комітету фракції «незалежних» 13 січня 1919 року було прийнято Декларацію фракції та рішення про видання власного друкованого органу – «Червоного прапора», що став виходити з 22 січня під редакцією М.Авдієнка. У своїй Декларації «незалежні», відстоюючи позиції самостійності і незалежності України, організації радянської системи влади та соціалістичної революції, різко негативно виступили проти політики

більшовиків в Україні [4; 15, 22 січня]. Як вірно зазначав П.Христюк, «критичне відношення незалежників до централістичної політики російських більшовиків і до їхніх методів соціально-економічного будівництва, а разом з тим виразне і категоричне обстоювання самостійності і незалежності Української Республіки... вязало незалежників довгий час з Директорією, примушувало їх... шукати коли не порозуміння з Директорією, то хоч використання утворених нею державних апаратів» [14, 56].

Після того, як ліві соціал-демократи залишили засідання VI з'їзду УСДРП, ним остаточно була ухвалена резолюція, ініційована катеринославськими делегатами. Крім неї, у зв'язку зі злиттям УНР і ЗУНР, учасниками з'їзду також була прийнята резолюція щодо об'єднання УСДРП і УСДП, згідно з якою таке об'єднання мусило відбутися у формі повного злиття на найближчому з'їзді, до того ж моменту було вирішено, що ЦК УСДРП буде знаходитися в тісному контакті з УСДП [9, 1919. – 16 січня]. Очевидно у руслі цього рішення представники Головної Ради УСДП С.Вітик і О.Безпалко увійшли до ЦК УСДРП.

Слід зазначити, що наше уявлення про вирішальне значення діяльності катеринославських делегатів щодо консолідації правої української соціал-демократії та утримання УСДРП на традиційних соціал-демократичних позиціях ґрунтується не лише на твердженнях самих катеринославців [7, 77-81; 12, 52-57; 13, 81-82], але й на результатах аналізу стенограми з'їзду [9, 1919. – 14, 16, 18, 21 січня], а також на деяких побічних свідченнях. Оцінюючи роль катеринославської делегації на VI з'їзді УСДРП, не можемо не зауважити, що її зусилля, фактично, зробили неминучим його розкол. Безсумнівно і те, що твердість, навіть деяка негнучкість позиції катеринославської делегації явно не сприяла адекватному реагуванню УСДРП на запити революціонізованого українського населення, використання партією свого політичного впливу у напрямі відповідного коректування політики УНР, що кінець кінцем, уможлививши перемогу більшовиків в Україні, привело до поразки як УСДРП, так й інших українських політичних сил, у революційних подіях 1919-1920 років.

Повертаючись до складу ЦК УСДРП, який був сформований на VI з'їзді партії, відзначимо, що до нього, крім представників УСДП, увійшли І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко, М.Порш, Г.Третяк, С.Вікул, П.Бензя, М.Бухановський, О.Гермайзе, М.Єремів, А.Литвиненко, М.Ковальський. Кандидатами до ЦК були визначені М.Шадлун, В.Винниченко, В.Чеховський, Б.Матюшенко, П.Дідушок, Д.Антонович і В.Мазуренко. Проте, як зазначав І.Мазепа, «провід партії фактично перейшов до «катеринославців» (Мазепи, Феденка, Романченка) разом з Вікулом, Шадлуном, ... С.Вітиком і О.Без-

палком». Решта членів новообраного ЦК внаслідок від'їзду за кордон у складі дипломатичних місій або з інших причин не могла «брати активної участі в керівному органі партії» [7, 82]. «В цих умовах, – заключав І.Мазепа, – «катеринославцям» нічого іншого не лишалося, як самим взятися до переведення в життя тих постанов, які за їхньою активною допомогою були ухвалені з'їздом» [7, 82].

22–28 січня 1919 року у Києві відбувся Трудовий Конгрес (офіційна назва – Конгрес Трудового Народу України) у складі близько 320 делегатів. Різні політичні сили з його діяльністю як верховного представницького органу України, перш за все, пов'язували визначення форми влади на її території.

Найбільшу фракцію на Трудовому Конгресі, що налічувала 158 осіб, мала УПСР (ц.т.) [11], але ця партія не змогла використати свою кількісну перевагу на Конгресі, внаслідок розбіжностей між українськими есерами. Більшість есерівських делегатів центральної течії під проводом А.Степаненка, М.Грушевського, М.Любинського, М.Шаповала виступала за організацію влади за трудовим принципом, але меншість на чолі з С.Вачинським схилилася до демократично-парламентських форм. До того ж, серед прибічників трудових рад, які становили фракційну більшість, не було єдності щодо структури влади. Якщо меншість цих прибічників виступала, по суті, за те, щоб законодавчі функції після закінчення роботи Трудового Конгресу до наступного його скликання виконував Малий Конгрес, обраний із депутатів Трудового Конгресу, а Директорія очолювала виконавчу владу, то переважна частина прихильників трудового принципу, підтримуючи ідею Малиго Конгресу, настоювала на необхідності ліквідації Директорії з залишенням на чолі виконавчої влади лише РНМ.

На відміну від фракції УПСР (ц.т.), фракція УСДРП нараховувала усього близько 40 осіб, але саме вона зіграла провідну роль у роботі Трудового Конгресу. Її ударною силою були катеринославські соціал-демократи, члени ЦК партії І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко, що, як і на VI з'їзді УСДРП, відстоювали демократичні принципи організації влади. Намагаючись перетягнути на свій бік більшість делегатів Конгресу та спрямувати його рішення у демократичне русло, вони проводили наради та дискусії серед учасників Конгресу, виступали на зборах різних фракцій. 26 січня на засіданні Трудового Конгресу була проголошена Декларація фракції УСДРП, яку підготували П.Феденко та І.Мазепа. У декларації зазначалося, що фракція відкидаючи організацію влади в центрі і на місцях у формі рад робітничих і селянських депутатів, розуміє владу трудових мас України у формі парламенту та органів місцевого самоврядування, обраних на основі загального виборчого

права. Але, з огляду на тривожний військовий час, було заявлено про необхідність залишення до скликання парламенту верховної влади в руках Директорії зі введенням до її складу представника від Західної України. Трудовий Конгрес, згідно декларації соціал-демократів, повинен був припинити свої засідання, виділивши зі свого складу постійно діючі комісії з контрольними функціями. На місцях, у зв'язку з потребою централізації влади, пропонувалося до перевиборів органів місцевого самоврядування залишити владу у комісарів, які мали працювати у контакті і під контролем повітових і губернських трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників [9, 1919. 29 січня]. На основі Декларації фракції УСДРП була складена резолюція від імені українських соціал-демократів (офіційних) та частини фракції українських есерів центральної течії на чолі з С.Вачинським*, що 28 січня й була ухвалена Трудовим Конгресом. Звертає на себе увагу той факт, що Декларація фракції УСДРП у значній мірі «успадкувала» положення резолюції з поточного моменту VI з'їзду українських соціал-демократів, а спільна резолюція соціал-демократів та частини есерів, складена на основі Декларації, ні в чому по суті не змінювала останньої, перш за все, щодо схеми організації влади. Це, безумовно, свідчило про безкомпромісність позиції українських соціал-демократів на Трудовому Конгресі, яку, зокрема, відзначав один з прихильників трудового принципу та активний діяч фракції УПСР (ц.т.) М.Любинський [6].

У відповідь на прийняття Трудовим Конгресом ініційованої українськими соціал-демократами резолюції, українські есери центральної течії від імені фракції та керівного органу своєї партії виступили з заявою, в якій зазначили, що, оскільки в ухваленій резолюції не знайшли відображення положення Декларації есерівської фракції, УПСР (ц.т.) «не може брати відповідальності на себе за урядову політику», хоча і не стає в опозицію, дозволяючи «своїм членам входити в усі урядові органи» [11].

На основі ухваленої Трудовим Конгресом резолюції, поданої від імені українських соціал-демократів і частини фракції українських есерів, були розроблені (П.Феденком і І.Мазепою) та прийняті на засіданні 28 січня «Універсал Трудового Конгресу до українського народу» та Закон «Про форму влади на Україні». Відповідно до цих документів, Конгрес припинив свою роботу, обравши постійні комісії з законотворчими і контрольними функціями.

* Частина фракції УПСР (ц.т.), яка підтримала резолюцію українських соціал-демократів, складала близько 40 осіб, решта ж есерівської фракції при голосуванні цієї резолюції утрималася. До речі, вищезгадану резолюцію підтримав також блок представників західноукраїнських партій, самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти.

Таким чином, виступаючи з позицій парламентської демократії, ортодоксального соціал-демократизму в умовах революційних очікувань широких мас населення України, катеринославські соціал-демократи підштовхнули УСДРП, а разом з цим і український політичний бомонд, серед представників якого спостерігалися хитання і невпевненість щодо подальшого курсу УНР, до орієнтації не на власні внутрішньоукраїнські суспільні сили, а на зовнішні, передусім антантівські сили. Логічним продовженням цьо-

го курсу можна вважати вихід невдовзі після закінчення Трудового Конгресу представників УСДРП і УПСР з уряду та сформування «правого» кабінету С.Остапенка для полегшення переговорів з представниками Антанти. Все це лише зробило неминучою перемогу більшовиків в Україні та обумовило безплідність подальших зусиль українських національних, перш за все соціалістичних, сил реалізувати свій ідейний потенціал у революційних подіях 1919-1920 років.

Джерела та література:

1. Винниченко В. Відродження нації. В 3 т. - К.: Вид-во політ. літ. України, 1990. - Т.3. - 542 с.
2. Висоцький О.Ю. Історія Катеринославської організації УСДРП у 1915 році // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м.Дніпропетровськ). - Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, Етюд-Сервіс, 1998. - С.154-161.
3. Голос робітника. - Орган Катеринославської організації УСДРП. - Катеринослав. - 1918.
4. Декларація фракції Незалежних УСДРП. - ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.107.
5. Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Український археографічний збірник. - Т.1. - К.: Археографічна Комісія Української Академії Наук, 1926. - С.274-354.
6. Любінський М. Закон і влада // Трудова республіка. - 1919. -13 лютого.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. - Ч.І: Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія. - Мюнхен: Прометей, 1950. - 209 с.
8. Наша справа. - Орган Катеринославського комітету УСДРП. - Катеринослав. - 1918.
9. Робітничая газета. - Орган ЦК УСДРП. - Київ. - 1918-1919.
10. Стенограма І-го Установчого з'їзду УКП 22-24 січня 1920 р. - ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.1, арк.1-129.
11. Степаненко А. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів ц.т. на Конгресі Трудового Народу України // Трудова республіка. - 1919. - 13 лютого.
12. Феденко П. Ісаак Мазепа - борець за волю України. - Лондон: Наше слово, 1954. - 228 с.
13. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). - К.: МП «Фенікс», 1992. - С.76-108.
14. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. - Т.4. - 192 с.
15. Червоний прапор. - Орган Організаційного Комітету фракції незалежних УСДРП. - Київ. - 1919.

Р.Ю. ВАСКОВСЬКИЙ

ПІВРОКУ З ЖИТТЯ КАТЕРИНОСЛАВА

(ОСІНЬ 1918 – ВЕСНА 1919 Р.)

Васковський Ростислав Юрійович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського юридичного інституту МВС України, кандидат історичних наук

Консервативний внутрішній курс уряду гетьмана Української Держави Павла Скоропадського, котрий прийшов до влади в Україні внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р., мав за мету насамперед відновлення приватної власності на землю та свободи торгівлі. Це знайшло свій вираз у поверненні поміщикам їхніх земельних володінь, а міській буржуазії – фабрик і заводів. В очах народних мас дії уряду асоціювалися з каральними експедиціями, контрибуціями, конфіскаційними акціями поміщиків (що намагалися повернути собі втрачене за час революційних катаклізмів), знущанням не тільки над здобутками селян і робітників, але й над самим їх життям. Не див-

но, що в Україні одне за одним почали спалахувати селянські повстання проти режиму та відбуватися робітничі страйки.

Разом з тим, останні не могли суттєво вплинути на погіршення соціально-економічної ситуації в країні. Київський присяжний довірений А.Гольденвейзер згадував, що «доба гетьмана, дійсно, характеризується певним економічним піднесенням... Промислові й торговельні кола, з одного боку, були наближені до можновладців і впливали на останніх у вигідному для себе напрямі; а з іншого – забезпечений збут всіляких товарів у Німеччину й Австрію створював і в суто економічному сенсі вельми сприятливу кон'юнктуру для нашого краю» [6, 38-39].

Не був винятком у цьому відношенні і Катеринослав. Викладач місцевого університету Г.Ігренєв, який дістався сюди з Радянської Росії, відмічав, що «після радянського голодування вражала фантастична дешевизна цін на істивні припаси та величезна кількість їх на ринках. Катеринослав був завалений білими булками, молочними продуктами, ковбасами, фруктами й вважався у продовольчому відношенні найблагодатнішим пунктом України» [10, 234].

Восени 1918 р. внутрішнє становище Української Держави набуває усіх ознак політичної кризи. Несприятлива міжнародна ситуація через очевидну поразку у першій світовій війні Німеччини й Австро-Угорщини – основної опори гетьманського режиму, відсутність у останнього міцної боєздатної армії каталізували розповсюдження повстанських настроїв серед українського населення. Опозиційні уряду політичні сили представляв Український національний союз (УНС). Саме на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. було утворено революційний орган – Директорію, що за місяць, на хвилі очоленого нею протигетьманського повстання, перебрала владу у державі, відновивши Українську Народну Республіку (УНР).

У Катеринославській губернії, за словами члена місцевого комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Ісаака Мазепи, «гетьманський режим почав розкладатися і падати ще до оголошення повстання Директорією» [11, 60]. Наприкінці вересня 1918 року засновано Катеринославську філію УНС, до якої увійшли представники 9 провідних українських партій і організацій. Головою було обрано місцевого громадського діяча, інженера Івана Трубу [12, 1918, 8 жовтня].

Ще до появи відозви Директорії з закликом до повстання у Катеринославі утворився Український республіканський кіш, що стояв на платформі УНС, очолюваний Миколою Горобцем. У місті йому протистояли кілька противників – гетьманська Державна варта, VIII офіцерський корпус, австрійська залога і робітничі загони Червоної гвардії. Тому на нараді політичних партій, які склали Катеринославську філію УНС, було вирішено делегувати в Київ І. Мазепу та І. Трубу для отримання директив з центру, а також, по можливості – збройної допомоги для захоплення влади у губернії.

Делегати прибули в столицю 15 листопада 1918 р., тобто вже після ухвали УНС рішення про початок антигетьманського повстання. Тож замість військової допомоги у Катеринослав прибули старшини М.Савченко і А.Гулий-Гуленко, за участю яких тут було створено Штаб українського республіканського війська на Катеринославщині (пізніше згадуваний як Штаб республіканських військ Катеринославщини – ШРВК). Начальником штабу призначено М.Савченка, командуючим республіканськими війська-

ми (йшлося про повстанців Директорії УНР) – А.Гулого, його заступником – М.Горобця, а керівником політичного відділу – П.Васильюка. Штаб розташувався у готелі «Асторія» [4, 84].

Державна варта Катеринослава зробила спробу перешкодити утворенню республіканських загонів й у ніч з 19 на 20 листопада вирішила розправитися з повсталими. Але козаки ШРВК випередили їх і з'ясувавши, що військові частини не підтримуватимуть вахтовиків, запропонували останнім скласти зброю. «У відповідь на це варта відкрила стрілянину з рушниць і кулеметів. Козацтво не довго змагалось за вартою й примусило її здати зброю» [9, КП – 3326, Арх. – 1842], – розповідає листівка Штабу українського республіканського війська на Катеринославщині (тут і надалі стилістичні особливості документів збережено. – Р. В.).

Прибічники гетьманського режиму в губернії ще намагались якось виправити становище та втримати владу у своїх руках. Губернський староста генерал-майор Ф.Черніков 20 листопада видав розпорядження, в якому сповістив населення, що за наказом гетьмана П.Скоропадського він є «головним начальником Катеринославської губернії», тому закликав усіх її мешканців допомагати йому встановлювати лад і порядок [12, 1918, 29 листопада].

Староста мав підстави для оптимізму: на його прохання в середині листопада 1918 р. Рада міністрів Української Держави ухвалила закон про відпуск Катеринославському губернському земству позики у розмірі 3 млн. карбованців на потреби охорони громадської безпеки та порядку в межах Катеринославщини [16, ф. 1064, оп. 1, спр. 156, арк. 1].

Однак сил у старої влади вже не було – VIII корпус заявив про своє бажання приєднатися до Добровольчої армії генерала А.Денікіна, загони якої формувалися на Дону, а австро-німецькі війська дотримували нейтралітет. 27 листопада Ф.Черніков з тривогою повідомляв у Київ: «Частина губернії охоплена повстанським рухом петлюрівських, більшовицьких і анархістських банд: грабунки носять стихійний характер. У Катеринославі вокзал і частина міста, що прилягає до нього, міст на Дніпрі і Амур-Нижньодніпровськ у руках залізничної охорони, яка складається з петлюрівців і червоногвардійців... Більшовики і анархісти виявили діяльність, захопивши Брянський район, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, частина Катеринославського повіту в руках повстанців; варта і адміністрація частково арештовані, частково розбіглися» [Цит. за: 5, 49-50].

Незабаром у Катеринославі цілком мирно було встановлено владу прихильників відновлення Української Народної Республіки. 3 грудня 1918 р. відбулося об'єднане засідання міської думи і губернської земської управи. На ньому на посаду помічника катеринославського губер-

нського комісара було обрано п. Яценка, котрий мав тимчасово виконувати обов'язки комісара губернії. Питання про обрання останнього на засіданні не ставилося. Справа в тому, що, згідно телеграми голови Директорії В. Винниченка, розісланої по філіях УНС, Директорія повинна була сама «в кожному окремому випадкові призначати й затверджувати всіх губернських та повітових комісарів, зазначивши їх політичне кредо, освіту і службовий стаж» [12, 1918, 29 листопада].

У наказі Яценка від 4 грудня були окреслені першочергові заходи нової влади: на території Катеринославській губернії відновлювалися скасовані гетьманським урядом міські та земські самоврядування; з посад звільнялися старости і заступники старост повітів Катеринославщини, а їх розпорядження, видані після 26 листопада 1918 р., вважалися за такі, що втратили чинність; Державній скарбниці та відділенням Державного банку наказувалося закрити усі кредити губернського й повітових старост – натомість право порядкування цими кредитами діставали губернський комісар і голови повітових земських управ. Редакторам газет, що виходили у Катеринославській губернії, пропонувалося ніяких розпоряджень чи то губернського і повітових старост, чи то гетьманського уряду не друкувати [8, ф. 615, оп. 1, спр. 3, арк. 1].

А тим часом упродовж усього революційного періоду в Катеринославі активно діяли прибічники більшовизму. З кінця XIX ст. місто стає одним з найбільших промислових центрів півдня Російської імперії, що обумовило значний рівень концентрації робітників на підприємствах. У свою чергу, чималий пролетаріат створював благодатний ґрунт для поширення тут радикальних соціалістичних ідей. Утворені у Катеринославі загони Червоної гвардії обрали своїм осередком територію Брянського заводу (з 1922 р. – завод ім. Г.І.Петровського) і, за словами українського соціал-демократа Панаса Феденка, «перешкождали рухові поїздів на північ від Катеринослава» [15, 46]. 1 грудня 1918 р. відбулася загальноміська конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У). На ній було обрано Катеринославський губернський комітет КП(б)У, а також ухвалене рішення про організацію виборів до Ради робітничих і червоноармійських депутатів Катеринослава як альтернативної влади у місті. У резолюції конференції, зокрема, відзначалося, що «необхідно озброюватися, організувати Червону Армію і вести нещадну громадянську війну з українською чорною зграєю та представниками Центральної ради (тобто з прибічниками Директорії. – Р. В.)» [7, 62].

5 грудня у губернського комісара відбулася нарада політичних партій, на якій обговорювалося питання протидії більшовизму. Як повідомляла катеринославська газета «Приднепровс-

кий край», представники усіх партій, що мали воєнізовані загони, висловилися за боротьбу з більшовиками. Вночі з 5 на 6 грудня повинні були бути роззброєні всі більшовицькі загони у Катеринославі, Кайдаках, на Брянському заводі й Амур-Нижньодніпровську. Був вироблений план спільних дій і віддані бойові накази. Проте увечері того ж дня командування VIII корпусу запросив до себе міський голова та сповістив про те, що петлюрівці відмовилися роззброювати більшовиків і заявили, що у першу чергу питання стоїть про роззброєння VIII корпусу [8, ф. 24, оп. 1, спр. 264, арк. 10].

Що ж саме спонукало козаків змінити свою позицію? «Наша справа», орган Катеринославського комітету УСДРП, подає таке пояснення: «В одному місці не можуть жити дві ворожі військові організації. Повинно було дійти до бою. Тим більше, що на республіканське козацьке військо налягає ще й друга сила – більшовицькі червоногвардійці. Не було б кращої зброї у більшовиків проти республіканського війська, як те, що, мов, українські козаки не хочуть роззброїти гетьманських офіцерів» [12, 1918, 9 грудня]. Тож зранку 6 грудня, після відмови VIII корпусу скласти зброю, розпочався бій. Він тривав цілий день і був припинений після погрози австрійського військового командування обстріляти місто важкою артилерією. Наступного дня VIII корпус пішов з міста, але частина його солдат лишилася та перейшла до республіканських загонів.

12 грудня 1918 р. наказом Директорії УНР комісаром Катеринославської губернії призначено Д. Кондратенка, якому виконуючий обов'язки губернського комісара Яценко склав свої повноваження. Новопризначений комісар наказав начальникам інституцій усіх відомств губернії зробити йому доповідь про стан доручених їм установ; у свою чергу, всі колишні представники гетьманської влади повинні були, під загрозою карної відповідальності, з'явитися для складання справ [8, ф. 615, оп. 1, спр. 3, арк. 2]. Поступово також обрано й затверджено повітових комісарів Катеринославщини.

Однак налагодити мирну роботу новій владі до кінця року так і не вдалося. Незабаром у Катеринославі стався ще один військовий інцидент. Німецько-австрійські війська, згідно домовленості між Директорією УНР і вищим німецьким командуванням в Україні мали евакуюватися додому. Штаб республіканських військ Катеринославщини зажадав від австрійських військових частин, які стояли у Катеринославі складення зброї. Коли ж ті категорично відмовилися, між загонами республіканців та австрійською залогою сталася сутичка. За кілька годин бій скінчився і, як згадував начальник політичного відділу ШРВК П. Василюк, «ми мали в руках цілу дивізію німців з 18 гарматами, біля 40 кулеметів, кілька панцерних авто-

мобілів, силу набоїв, гранат, револьверів і т. д.» [4, 85]. (Цікаво, що республіканці настійливо називають австрійських вояків, розквартированих у Катеринославській губернії, німцями, очевидно не вбачаючи різниці між ними. Натомість достеменно відомо, що згідно з Військовим погодженням між німецьким і австро-угорським військовим командуванням про поділ України на сфери впливу, укладеним у березні 1918 року, у Катеринославській губернії мали розташовуватися саме австрійські частини [2, 1932, №1-2, 88]. Цей факт, до речі, підтверджують і спогади Г.Ігреньова). Після роззброєння іноземних вояків, з метою запобігти можливим ексцесам з боку петлюрівців, отаман Гулий видав наказ військам Катеринославського коша, що «кожний козак, зачепивши німецького солдата, негайно буде відданий військово-польовому суду» [14, 1918, 22 грудня].

Однак цим моментом вирішили скористатися більшовики. На залізничній станції Запоріжжя на обеззброєних вояків-австрійців ними був вчинений напад – кількох чоловік убито, багатьох поранено й відібрано провіант [14, 1919, 3 січня]. ШРВК ухвалив рішення розправитися з більшовиками, і незабаром увесь вантаж було відібрано. В самому Катеринославі 21 грудня – у день першого засідання Ради робітничих і червоноармійських депутатів – республіканський загін під проводом отамана Захара Малолітки захопив будинок, де проходило засідання Ради, і розігнав його. Після цього козаки розгромили більшовицькі загони на Челівці, через два дні – штаб на фабриці Рудзького (пізніше – завод ім. К.Є.Ворошилова), потім на станції Горяїново, а 25 грудня вигнали більшовиків на лівий берег Дніпра.

Загалом напружену ситуацію боротьби за владу у місті, котра безумовно позначилася і на його мешканцях, влучно характеризує повідомлення з Катеринослава 20 грудня 1918 р., де, зокрема, зазначається: «...У останні 15 діб ми пережили ряд невеличких битв між добровольцями і петлюрівцями. Добровольці пішли з міста. В місті два дні був стан облоги. Тепер чекаємо, що почнуть битися петлюрівці з більшовиками і махновцями... О п'ятій годині починається стрілянина між охороною і грабіжниками. До цієї стрілянини тут вже настільки звикли, що ніхто навіть уваги не звертає. О четвертій годині вечора зовнішній вхід у квартирах зачинається, оглядаються, чи у порядку гвинтівки (у нас у квартирі їх 4 штуки), чергові йдуть на охорону на вулицю, інші мешканці, призначивши чергового по будинку (всередині), лягають спати. Це буквально без перебільшень. Ось таке тепер життя у Катеринославі» [Цит. за: 5, 55].

Тим часом більшовики приймають рішення захопити Катеринослав. Своїх сил, щоб здійснити таку широкомасштабну акцію, у місцевих прибічників комунізму було замало. Відтак вони

вирішують звернутися по допомогу до Нестора Махна, чий повстанські частини, що обрали своїм центром Гуляйполе Катеринославської губернії, на початку грудня 1918 р. стають помітною військовою силою. Хоча в цілому Махно і не стояв на більшовицьких позиціях, проте інтенсивно підтримував гасло відновлення радянської влади. Тож більшовики уклали союз із Махном, погодившись на умову визнати Н.Махна головнокомандуючим усіма революційними військами губернії.

26 грудня 1918 р. об'єднані сили повстанців повели наступ на місто. У той день Катеринослав мав отримати вугілля зі станції Нижньодніпровськ. Але замість очікуваного вугілля у вагонах, що прибули на катеринославський вокзал, знаходилися махновці. Захопивши вокзал, вони повели наступ далі, бомбардуючи Катеринослав артилерійськими снарядами. Як згадував Г.Ігреньов, «п'ятеро діб з цього моменту, без перелочину, йшла запекла артилерійська стрілянина. Що припало пережити за ці шалені дні, не піддається опису... У перший же день будинок духовної семінарії, в якому розташовувалися гуманітарні факультети університету, отримав 18 пробоїн, з них 8 навиліт. Два снаряди влучили у гуртожиток семінаристів, на щастя, у цей час були канікули, й було вбито лише кілька чоловік. Снаряди розривались у приватних квартирах; кожен день приносив звістки про нові жертви та руйнування. У повітрі стояв нестерпний гул від стрілянини. Шибки у вікнах деренчали і лопалися. Будинки тряслися так сильно, що падали картини зі стін» [10, 237-238].

Увечері 30 грудня місто опинилося в руках повстанців. Того ж дня Катеринославським губернським військово-революційним комітетом був виданий «Бюлетень №1» [3, 1918, 30 декабрю]. У ньому, зокрема, сповіщалося про відновлення радянської влади у губернії, були призначені комендант Катеринослава Микола Хавський та комісаріат (взагалі особу М.Хавського один з мешканців міста, З.Арбатов, у своїх спогадах характеризує як «відомого й кілька разів засудженого Окружним судом конокрада» [1, 88]).

Вже 28 грудня по місту прокотилася хвиля грабунків і погромів. Звичайно, що з цим явищем катеринославці були знайомі й раніше, але вони набули вражаючих розмірів. Причетність своїх вояків до грабунків визнавав і сам Махно, згадуючи, що Озерний базар був ним повністю конфіскований та використовувався як продовольча база. Махновці загострили ситуацію ще й тим, що повілипускати з міської в'язниці усіх, хто там сидів. Більшість в'язнів становили карні злочинці. Як пізніше пояснював сам Махно, «ми випустили арештованих, гадаючи, що хлопці наші (тобто революціонери? – Р. В.), але через день змушений був сам трьох розстріляти за грабунки» [5, 57-58].

Проте встановити радянську владу силами повстанців батьки Махна не вдалося. 31 грудня 1918 р. на допомогу підійшли загін з Верхньодніпровська на чолі з отаманом Саквою і полк Січових стрільців отамана Самокиша з Олександрії, які, за словами П.Василюка, «за півгодини вичистили ціле місто від ворога» [4, 86-87]. Дійсно, відступ з Катеринослава коштував махновцям більш як половини загону – до Гуляйполя повернулося лише 200 чоловік. Розповідають, що, коли Махна спитали, а де ж інші, він відрубав: «У Дніпрі». Катеринославський губернський комітет КП(б)У й утворений при ньому повстанський штаб перебравися до Павлограда. Цей район вони утримали під своїм контролем до приходу регулярних повстанських частин Червоної армії, після чого влилися до її лав.

У Катеринославі та його околицях, хоча і ненадовго, владу Української Народної Республіки було відновлено. Це сприяло активізації суспільно-політичного і культурного життя губернії у січні 1919 року. Щотижня проходили з'їзди та конференції різних політичних партій, наради професійних спілок і товариств; відбулися вибори до Трудового конгресу України, що мав стати, замість Директорії, вищим законодавчим органом республіки. Відбулися щорічні загальні збори міського учительського товариства і збори товариства «Українське видавництво у Січеславі», функціонував катеринославський клуб «Громада» тощо. Активно працював у місті Дмитро Яворницький. Приміром, у газеті «Республіканець» є кілька повідомлень про його діяльність – виступи на зборах архівної комісії, на конференції-лекції для козаків з розповіддю про історію України і Запоріжжя, про обрання Д.І.Яворницького до складу ради краєзнавчої спілки тощо [14, 1919, 11 січня; 14, 1919, 19 січня; 14, 1919, 21 січня].

Однак адміністративна влада у губернії була організована вкрай погано. Звернімося до спогадів Г.Ігренєва: «В установах, очолюваних петлюрівцями, панувала повна безладність. Одна установа не підозривала про існування іншої; кожне відомство зосібна безпосередньо зносилося з Києвом... З установ були вигнані всі службовці, що не володіли українською мовою» [10, 236].

До того ж, часто постанови республіканської влади просто не виконувалися. Так, наприклад, в обіжнику волосним народним управам і комісарам Катеринославського повіту від 16 січня 1919 р. місцевий повітовий комісар зазначав, що часто волосні управи і сільські старости відмовляються допомагати волосним комісарам при виконанні ними службових обов'язків [8, ф. 43, оп. 1, спр. 2, арк. 16]. Та за відсутності реальної сили, котра могла б примусити виконувати розпорядження губернської влади, годі було сподіватися зміни становища на краще.

Невдовзі відносно спокійне життя Катеринослава було порушене – 22 січня 1919 р. група радянських військ Харківського напрямку під командуванням Павла Дибенка зайняла Новомосковськ і Синельникове та повела наступ на губерньський центр. 24 січня сильний артилерійський вогонь змусив Штаб республіканських військ Катеринославщини залишити Амур-Нижньодніпровськ (тоді – приміське селище), а до вечора 25-го радянські війська контролювали весь лівий берег Дніпра й усі найближчі до залізничного моста переправи через ріку. Вранці 26 січня розпочався інтенсивний артобстріл міста, і вже о 15 годині Катеринослав був захоплений більшовицькими загонами [7, 78-79].

Наступного дня відбулося перше засідання Ради робітничих і червоноармійських депутатів Катеринослава, головою якої обрано М.Хавського. На засіданні виконавчого комітету Ради 28 січня були утворені основні управлінські структури, призначені комендант міста (Сергеев) і начальник гарнізону (Язиков) [7, 87].

У перші дні встановлення в Катеринославі радянської влади, відмічав Г.Ігренєв, населення майже не наважувалося з'являтися на вулицях, пам'ятаючи про більшовицько-махновський виступ місяць тому. Незабаром «обиватель відчув деяке полегшення, бо побачив організовану армію та тверду владу. Порівняно не тільки з махновцями, але й з петлюрівцями, червоноармійці справляли надзвичайно дисципліноване враження». Та невдовзі ситуація кардинально змінилась, що було пов'язано з прибуттям сюди з Харкова (на той час – столиці радянської України) сумнозвісної «ЧК» – надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією. «Пішли нескінчені арешти і розстріли без суду. Хапали направо й наліво усіх, хто траплявся під руки, не тільки колишніх прибічників гетьмана, але й навіть петлюрівців. Багатьох розстрілювали тут же у надзвичайці, після першого ж допиту, часто з непорозуміння» [10, 240].

Діяльність надзвичайної комісії настільки домінувала у місті, що спочатку заступала собою владу президіуму виконкому Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Останній був переобраний 10 лютого 1919 р. Головою став В.Аверін, його заступником – П.Воронцов, а головою надзвичайної комісії обрано В.Валявку. М.Хавський очолив відділ комунального господарства [7, 93; 1, 88-89].

Незабаром мешканці Катеринослава відчували на собі і виконавчу владу більшовиків, насамперед у продовольчій сфері. Після заснування міського комісаріату постачання продуктів харчування в губерньському центрі почали швидко танути істивні запаси. Щоденно і з карколомною швидкістю зростали ціни. З метою скасування вільної торгівлі Катеринослав був оточений загороджувальними загонами, що відбирали у селян усі продукти, котрі ті надвозили

до міста на продаж. Чималі міські харчові запаси почали швидко розкуповуватись усілякими закупівельними групами з півночі. Така «допомога», за умови відсутності налагодженого кооперативного апарату в Катеринославі, призвела до того, що, за словами Г.Ігреньова, «багатий у продовольчому відношенні центр плодючого краю був перетворений за короткий термін у голодну пустелю» [10, 240].

Подібні заходи викликала невдоволення радянським режимом, що вилилось у цілу серію антибільшовицьких виступів. Одним з них став заколот Матвія Григор'єва.

«Сталася підла зрада начальника Шостої дивізії М.Григор'єва. Зрадницьки повстав він проти радянської влади, не виконав бойового наказу, не пішов на фронт на допомогу Червоній армії, оголосив похід на Київ, Катеринослав, Полтаву й Одесу...». Так починається наказ Командуючого Українським фронтом Володимира Антонова-Овсієнка, виданий у першій половині травня 1919 р. У ньому зазначається, що «Григор'єв та всі його головні помічники оголошуються поза законом і повинні бути винищені. Кожний, хто йде за Григор'євим, хто підбурює на бунт проти радянської влади – зрадник й має бути вбитий на місці» [7, 124]. То хто ж був цей бунтівний командир, на прибічників якого чекало таке суворе покарання?

Вперше ім'я Матвія Григор'єва зустрічаємо у листопаді 1918 року під час протигетьманського повстання. Тоді М.Григор'єв, колишній штабс-капітан російської армії, став на чолі одного з численних повстанських загонів, що наче гриби, виростали в Україні. Невдовзі він вже командував партизанськими загонами в Олександрійському повіті Херсонщини, об'єднуючи під своїм керівництвом 117 повстанських загонів і груп [13, 17].

Кількість його вояків, а також особиста відвага перетворила нового отамана на помітну фігуру антигетьманського повстання. Це дозволяло йому розмовляти мовою ультиматуму з керівництвом німецьких загонів. Ось, наприклад, уривки лише двох телеграм Матвія Григор'єва, надісланих у другій половині грудня 1918 р. Раді німецьких військових депутатів і німецькому командуванню м. Миколаєва: «Якщо протягом чотирьох днів ви не залишите Миколаєва та Долинської, то жоден з вас не побачить власної батьківщини: за першого ж поруху ви будете винищені без сліду, як мухи»; або ж: «Наказую вам, починаючи з 12 години 31 грудня цього року в чотири дні очистити всі місця вашого перебування і тільки нишком без награваного майна йти додому» [14, 1919, 3 січня].

Поступово зухвалий отаман вступає в конфлікт з Директорією. Причина корінилася у небажанні Григор'єва підкорятися наказам військового командування Української Народної Республіки. Тож, коли останнє заборонило йому

виступати проти десанту французьких військ, який висадився на півдні України у грудні 1918 р., М.Григор'єв зі своїм загonom переходить на бік Червоної армії. На той час червоноармійські війська вели наступ на територію України; 16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголосила війну Радянській Росії, що фактично тривала вже майже півтора місяці. У лавах Червоної армії Матвію Григор'єву вдалося втілити у життя те, що не було дозволено йому зробити за Директорією: на початку квітня 1919 р. саме його частини примусили французьке командування спішно евакуювати свої війська з України.

В.Антонов-Овсієнко дозволив Григор'єву реформування підлеглих йому частин у бригаду, яку було включено до складу Задніпровської дивізії. Укритий ореолом слави, Матвій Григор'єв повернувся до рідних міст. А проте тут він застає чергову хвилю селянських повстань, спричинених політикою радянської влади в українських губерніях. Зголодніла і виснажена Північ вимагала одного – хліба, і тому всі дії її представників були спрямовані на вилучення і вивіз у Радянську Росію якомога більшої кількості українського зерна. Для досягнення цієї мети більшовики не гидували будь-якими засобами. Однак терор Надзвичайної комісії та діяльність продовольчих експедиторів мали зворотній результат: у другій половині квітня 1919 року по всій Україні розпочалися масові повстання. За відсутністю зброї повстанці воювали вилами, сокирами та заступами, – як свідчили чекісти, «все селянство охоплене повстанням... основне гасло «Геть іноземне засилля, комуністів і жидів» (антиєврейські настрої пояснювалися надмірно високою часткою представників єврейської національності серед радянських емісарів).

7 травня 1919 р. М.Григор'єв підняв вірні йому частини на боротьбу проти існуючої влади. Того дня він дістав наказ йти маршем у Бессарабію, але відмовився виконати його. Через два дні в Єлисаветграді Григор'єв оголосив маніфест «До українського народу» із закликом боротися проти комун, надзвичайки і комісарів, організувати Ради з представників усіх партій, крім більшовиків, а також з безпартійних, що підтримують радянську владу.

У своєму розпорядженні бунтівний отаман мав 20 тис. вояків, 6 бронепоездів, понад 50 гармат і 700 кулеметів. Цей заколот у тилу радянських військ став найбільш масштабним у Червоній армії, а його раптовість дозволила Матвію Григор'єву швидко розширити район виступу. Повстанці захопили Миколаїв, Херсон, Кременчук, Умань, Черкаси та Катеринослав. Взагалі вся Катеринославська губернія знаходилася в центрі бойових дій з 10 по 20 травня.

У самому Катеринославі більшовики, отримавши повідомлення про наближення григор'євських загонів, вирішили повністю залишити

місто. Г.Ігренев згадував: «За один вечір зі швидкістю блискавки з Катеринослава зникли всі радянські діячі. Безперервно тяглися валки, наповнені радянським майном. Евакуйовані були навіть радянські вівіски, так що за кілька годин у Катеринославі не було й сліду перебування комуністів» [10, 242].

Проте успіхи Григор'єва не об'єднали довкола нього антибільшовицькі сили. Більша частина з них не надала йому своєї підтримки, шоквана антисемітськими закликами, погромами, мародерською і терористичною практикою повстанців: так, лише за три дні, 15-17 травня, вони розстріляли 1526 радянських представників.

Долаючи першу розгубленість, більшовицьке командування зосередило сили для приду-

шення виступу й у третій декаді травня розгромили основні сили григор'євців біля Кобеляк на Полтавщині. Григор'єв з нечисленними вже загонами відступив на Херсонщину. В липні він зробив спробу приєднатися до махновців, але за наказом Нестора Махна, котрий публічно засудив його заколот, був убитий. Однак виступ Григор'єва мав свої наслідки: саме він став на перешкоді просуванню Червоної армії далі на захід для підтримки лівих заколотів у Німеччині й Угорщині й поширення «світової революції» в Європі. А вже незабаром у половині 1919 року радянська влада в Україні була повалена завдяки наступу Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. На Україну, у тому числі й на Катеринославі, чекала нова окупація...

Джерела та література:

1. Арбатовъ З. Ю. Екатеринославъ 1917-22 г. г. // Архив русской революции. В 22 т. - Т. 11-12. - М.: «Терра»: Политиздат, 1991. - С. 83-148.
2. Архів Радянської України.
3. Бюллетень (орган Екатеринославского губернского военно-революционного комитета).
4. Василюк П. Катеринославські події // Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять. - Мюнхен; Лондон: Наше слово, 1973. - С. 77-88.
5. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). - К.: Наукова думка, 1991. - 368 с.
6. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С.А.Алексеев, под ред. Н.Н.Попова. - К.: Политиздат Украины, 1990. - С. 1-63.
7. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг.). Документы и материалы / Ред. М.А.Штейн. - Днепропетровск: «Промінь», 1968. - 358 с.
8. Державний архів Дніпропетровської області.
9. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького.
10. Ігреневъ Г. Екатеринославскія воспоминанія (августъ 1918 г. - июнь 1919 г.) // Архив русской революции. В 22 т. - Т.3-4. - М.: «Терра»: Политиздат, 1991. - С. 234-247.
11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921. - Т.1. Центральна Рада - Гетьманщина - Директорія. - Прага: Пробоем, 1942. - 212 с.
12. Наша справа (орган Катеринославського комітету УСДРП).
13. Раковський М. Ю., Трубочанінов С. В. Табір контрреволюції на півдні України в період інтервенції Антанти // Український історичний журнал. - 1989. - №11. - С. 13-24.
14. Республіканець (орган Штабу республіканських військ Катеринославщини).
15. Феденко П. Ісаак Мазепа - борець за волю України. - Лондон: Наше слово, 1954. - 228 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Д. В. АРХІРЕЙСЬКИЙ КАТЕРИНОСЛАВ ЧЕКІСТСЬКИЙ (1920-1921)

Архірейський Дмитро Володимирович – викладач кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

П'ятий прихід більшовиків у Катеринославі* відбувся наприкінці 1919 р. В ході наступу на білих 29 грудня ними було захоплено міський залізничний вокзал, а наступного дня вже у всьому місті відновилась радянська влада.

Історія Катеринослава доби революції і громадянської війни – історія калейдоскопічна і

дивна. Влада у місті змінювалася близько півтора десятка разів, і населення, переважно аполітичне, мусило не просто спостерігати, а на власній шкурі випробувати «внутрішню політику» кожного режиму. Ще б пак, адже ніяка влада не те, щоб існувати, мислитися не може без «народу». А в час гострої військово-політичної конкуренції населення ставало, як завжди в подібних ситуаціях, основною жертвою чужої гри. Відповідні статистичні дані по Катеринославу чудово ілюструють це. Якщо в середині 1917 р. населення міста складало бл. 217 тис.

* Чотири попередні відбулись: 28 грудня 1917 р., 27-29 грудня 1918 р. (разом з махновцями), 26 січня 1919 р., 14 травня 1919 р. (після того, як з міста було вибито війська отамана Н.Григор'єва).

чоловік [4, 33], виводячи його на четверте місце в Україні після Києва, Одеси і Харкова, то в 1920 р. в Катеринославі нараховувалося вже бл. 163 тис. осіб [14, 252]. Тобто фактично за два з чимось роки громадянської війни місто втратило кожного четвертого свого мешканця. Правда, в Амурі-Ніжньодніпровському нараховувалося ще бл. 27 тис. жителів, але тоді це був окремий населений пункт.

Після повернення в Україну наприкінці 1919 на початку 1920 р. більшовики деякий час демонстрували дещо іншу політику порівняно з першою половиною 1919 р. Де прямо, а де шляхом розповсюдження чуток повідомлялося, що ніякої «надзвичайщини» не буде. Подібною інформацією живилося й населення Катеринослава. Наприклад, З.Арбатов, який в цей час мешкав саме тут, згадував, що «агенти більшовиків поширювали заспокойливі чулки про те, що тепер Чека вже знищена, проти приватної власності немає політичних утисків, і навіть буде особливим декретом дозволена вільна торгівля». Авторитетні представники нового режиму переконували обивателів, що радянська влада «дасть саме те, що Денікін... тільки обіцяв дати... Ніяких розстрілів, ніяких самочинних арештів, ніяких реквізицій, а все буде побудовано «на твердій пролетарській свідомості і на революційній совісті» [1, 100].

Така початкова поведінка більшовиків є в цілому зрозумілою: війна продовжувалася, і тому було дуже важливим якщо не повернути населення на свій бік, то зробити його принаймні політично нейтральним. Демагогічні прийоми впливу на населення практично завжди принесли «авангарду пролетаріату» успіх.

Втім, організація життя у Катеринославі відбувалась за основними принципами «воєнного комунізму». На першому місці для комуністів стояло питання всебічного зміцнення їхнього режиму. Інституалізація радянської влади, в тому числі і тут, вже мала певну традицію. Характерними особливостями більшовизації влади були: милітаризація (тут слід враховувати і умови війни, і природу самої компартії, яка будувалася за зразком військового ордену з чіткою ієрархією, «залізною» дисципліною та ідеалом самопожертвування в ім'я партійних, інтересів), централізація (вирішення навіть найдрібніших питань замикалося на «Центрі»; ініціатива на місцях вищим керівництвом особливо не віталась; визнавалась слухняність і справність), партійний контроль усіх процесів державотворення. По суті держава розглядалася більшовиками як закономірне продовження їхньої партії. Все населення не могло перебувати у партії, а, отже, й бути під посереднім наглядом партійних бонз. Таким чином, функції регулятора суспільного життя і поводири «народних мас» покладалися на контрольовану партією державу.

При встановленні більшовицького режиму вищим органом влади вважалися Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Паралельно з Радами, як виконавчі органи влади, діяли військово-революційні комітети. Вони мали ознаки надзвичайних структур, були політично заангажованими, створювалися методом призначення, але, не дивлячись на це, комуністична традиція приписувала їм демократичний характер.

З часом ревкоми замінялися виконавчими комітетами, які вважалися вибірними від Рад. Відділи виконкомів відповідали за окремі напрямки роботи. Слід підкреслити, що партійний контроль здійснювався на будь-якому рівні виконавчої влади. Партійні осередки були своєрідним резервом «червоних чиновників», готових в ім'я інтересів партії служити на будь-якому «фронті» суспільного життя.

Катеринославський губревком було створено 29 жовтня 1919 р. на другий день після захоплення міста махновцями (як відомо, махновці мали певну політичну толерантність на відміну від більшовиків, тому новоутворений останніми Катеринославський губревком не може вважатися підпільним), і розпущено 25-27 квітня 1920 р. [2, 168; 15, 78, 79]. Востаннє Катеринославський губревком тимчасово було створено у серпні 1920 р. у зв'язку із загрозою захоплення міста врангелівцями [2, 301].

У 1920 р. у місті зосередилась значна кількість відомих в Україні і за її межами комуністів. Попеременно головами Катеринославського губревкому були – С.Мінін, В.Аверін та Е.Квірінг. Перший, крім того, був членом губкому КП(б)У і, у квітні-травні 1920 р. – головою губвиконкому, поки його не призначили членом РВР Першої Кінної армії [3, 341]; другий був заступником голови губернської Ради депутатів [3, 30]; третій – головою губраднаргоспу [3, 242]. Головою Катеринославського губвиконкому був І.Клименко [3, 259]; заввідділенням управління губвиконкому і, одночасно, членом губкому КП(б)У – Ф.Золотов [3, 217]; посади заступника голови губвиконкому, редактора газети «Звезда» і начальника політвідділу Катерининської залізниці займав Д.Лебідь (в 1920 р. став 2-м секретарем ЦК КП(б)У [3, 305]. До Лебідя політвідділ Катерининської залізниці очолював В.Межлаук [3, с.238, 332]. Членами губревкому на початку 1920 р. крім Аверіна, Мініна і Квірінга, були П.Гудков і Сальков [2, 168]. Партійною роботою займалися: О.Кісельов – секретар губкому КП(б)У [3, 257]; Г.Баглій – член губкому [3, 46]; С.Гопнер – завідуюча агітпропом губкому [3, 139]; Т.Бондарев [3, 63]. Лідером місцевого комсомолу був В.Каменський [3, 234; 9, 111]. Місцевий відділ соціальної допомоги в цей час очолила К.Ворошилова, дружина відомого члена РВР Першої Кінної армії [1, 106]. Штаб цієї армії (разом з майбутніми «червоними мар-

шалами» С.Будьонним та К.Ворошиловим), який незабаром був переведений до Катеринослава, став своєрідною основою місцевого більшовицького бомонду.

Велика роль у більшовизації влади відводилась комуністами репресивним органам, насамперед надзвичайним комісіям. Власне кажучи, зміцнення більшовицького режиму в містах України у 1920 р. здійснювалася в першу чергу через зміцнення партійних осередків і надзвичайних органів.

Суттєвими складовими останнього року війни і післявоєнного часу була промислово-комунальна руїна, розгул криміналітету, панування не закону, а «людини з рушницею». Тому не дивно, що ця доба сприймається як історія суцільної кризи. Катеринославські чекісти констатували, що у містах губернії «панувала повна анархія і кримінальний бандитизм розвинув таку широку діяльність, що людей в Катеринославі, наприклад, грабували і роздягали посеред білого дня, а під прикриттям ночі здійснювалися вбивства, іноді й цілих родин» [13, 31].

Отже, зрозуміло, що питання наведення елементарного порядку вирішувати треба було, бо це завдання будь-якої влади. Однак, слід чітко відрізнити наведення суспільного порядку, що базується на дії демократичних законів, від встановлення поліцейської диктатури, зняряддя якої були саме надзвичайні комісії.

Біля витоків утворення надзвичайної комісії у Катеринославі були відомі у майбутньому по всій Україні чекісти П.Онищенко [3, 391; 22] та І.Леплевський [23, 143-186, 501, 502].

Незабаром стало ясно, що силами місцевих чекістів, які мали незначний практичний досвід, «революційний порядок» навести було вкрай важко. Сільські райони, через активну діяльність антирадянського повстанства, взагалі не піддавались більшовизації, а в Катеринославі відчувались серйозні впливи опозиційних політичних партій. Тому у січні 1920 р. до губернії з «центру» прибуло 15 «відповідальних працівників» для організації губернської НК. Серед прибулих були: Г.Рудаков (Ліндерман) [23, 544, 545], який до травня 1920 р. очолював Катеринославську губернську надзвичайну комісію (КГНК), Аккерман, Суходолець та ін. Після Рудакова, до жовтня 1920 р., головою КГНК був А.Альпов. 18 жовтня (за іншими даними – 20 серпня) на посаду голови КГНК заступив О.Трепалов, направлений до Катеринослава безпосередньо з Москви [8; 13, 7-9, 43; 20].

З моменту свого створення КГНК розпочала бурхливу діяльність. Одеська операція початку 1920 р. [5, 414, 415], яку РСЧА здійснювала на Південному Правобережжі з метою остаточного знищення білогвардійського угруповання генерала Шиллінга, завершилась не зовсім вдало для червоних. Частина білих закріпилась у Криму, загрожуючи звідти більшовикам в Україні. У

відповідь знялась нова хвиля «червоного терору», в тому числі і в Катеринославі.

Збільшення штату і «робочого» навантаження викликало потребу розширення і «робочих» площ. Вибір впав на будинки елітарного району Новодворянської вулиці (сучасна вул. Дзержинського*). Ось як описує «новосілля» чекістів сторонній спостерігач: «Години з десятої ранку до години п'ятої пополудні вся велика Новодворянська вулиця була очищена від мешканців, яким було дозволено взяти з собою з квартири тільки зміну білизни і більш нічого. Квартири були залишені мешканцями у повному порядку, з меблями, бібліотеками, роялями, білизною, посудом; ... вигнанцям було запропоновано не товктися на вулиці і не скиглити, а швидше забиратися кудись до знайомих, бо вже з вечора в їхніх квартирах повинна розпочати нормальну роботу Надзвичайна Комісія...» [1, 102, 103].

«Нормальна» робота НК на Новодворянській почалась з розстрілів полонених та заарештованих офіцерів-добровольців. Їх розстрілювали з кулеметів під шум працюючих автодвигунів у дворі будинку Брагинського [1, 103].

На засіданні колегії КГНК 20 січня 1920 р. було розглянуто питання про створення слідчої тюрми НК на 300 місць. Самі чекісти визнавали, що звичайних в'язниць їм не вистачало, бо вони були переповнені арештантами. Арешти здійснювалися регулярно, як правило, за доносами «свідомих» громадян (Арбатов зазначає, що в такий спосіб часто зводились особисті рахунки) [13, 35]. Отже, з одного боку, визріла проблема створення спеціальної чекістської агентури, яка б спостерігала за настроями населення, з іншого, – проблема «розвантаження» тюрем.

Способів «розвантаження» тюрем чекісти знали чотири: звільнення з-під арешту, розстріл, запроторення до концтабору і передача в'язнів до інших «правоохоронних» органів. Один із звітів КГНК вміщує досить цікаву, але далеко не безсумнівну «Таблицю злочинності» у справах, якими займалася саме КГНК з 1 жовтня 1920 р. до 1 листопада 1921 р. [13, 197]. З таблиці дізнаємось, що всього за окреслений період часу місцевими чекістами було затримано 5166 осіб, з яких 2349 звільнили, 452 за різноманітними «злочинами» розстріляли, 327 відправили до концтаборів, 357 ще перебували під слідством, а 1681 чоловіка було передано до інших установ, причому 452 були передані губернському трибуналу, а 327 – до раднарсуду. Два останні числа якось дивно співпадають з кількістю розстріляних та ув'язнених у концтаборах відповідно. У подібній документації таких і стількох

* Як бачимо, суцільний символізм. Спочатку «нові дворяни» розміщуються на вул. Новодворянській, а незабаром переименовують її на честь великого магістра свого ордена.

випадковастей бути не може. Отже, виникає сумнів у достовірності таблиці в цілому, хоча, як би там не було, вражають і ці цифри.

Звичайно, у своїх звітах чекісти намагалися не розкривати механіку тортур і розстрілів. За них це робили їхні жертви, яким дивом пощастило вижити, або випадкові очевидці. У своєму зібранні даних про «червоний терор» ранній дослідник цього явища С.Мельгунов не обійшов увагою й катеринославську НК. Наприклад, можна дізнатися, що синонімом дієслова «розстріляти» тут було слово «запечатати»: «більше 38 я не міг запечатати»; крім розстрілів, місцеві чекісти «віддавали перевагу і розп'яттю, і побиттю камінням» [11, 161, 181].

Характерним був випадок, пов'язаний із «розвантаженням» чекістської тюрми у вересні 1920 р. коли врангелівські загони наблизились впритул до Катеринослава. За наказом Трепалова заздалегідь було складено список найбільш злосних «контрреволюціонерів, саботажників і бандитів», в якому голова губчека напроти деяких прізвищ написав слово «рас», що російською означало «расход», тобто розстріл. Літери вироку були розставлені не акуратно, тому виконавці точно не знали, кого саме розстрілювати. Вихід знайшли «простий»: було вирішено «валити усіх», як гірко зіронізував Арбатов, «на славу влади робітників і селян» [1, 119; 11, 176].

З організацією агентурної мережі справа просувалася слабо, хоча деякі зрушення тут можна відзначити. Зокрема, 15 травня 1920 р. відділ управління губвикономкому направив на адресу КГНК повідомлення про те, що наступного дня відбудеться «молебен на Лизаветградській вулиці, напроти будинків 79, 81, 83 і 85, на який запрошено священника міського цвинтаря», і просив послати туди свого агента для спостереження [7, арк. 11]. Отже, як бачимо, агентурна робота Комісії поволі налагоджувалася.

Тому, як це робилося в інших містах країни Рад, встановити контроль над населенням було вирішено шляхом поголовної реєстрації, в першу чергу службовців і так званих колишніх. Протягом всього 1920 р. у місті вживались відповідні заходи. 29 січня при КГНК було створено «стіл реєстрації» [13, 35]. Наприкінці квітня було складено список адрес і прізвищ «духовенства усіх релігій, що мешкає у м. Катеринославі» [7, арк. 1]. 26 травня Катеринославський губвикономком розпорядився «не пізніше 15 червня здійснити реєстрацію всіх кристів, офіцерів, лікарів, колишніх народних суддів, начальників пошт і телеграфів, духовенства, вчителів вищих та середніх шкіл, інженерів гірничих, механиків, колишніх жандармів, городових 1915-16 і 17 рр. колишньої Варти 1918 р., Державної варти денікінців, зазначити точну адресу кожного і стежити за їх невиїздом» [7, арк. 17]. Наприкінці

серпня було видано наказ заарештувати усіх поміщиків обох статей, які проживали у губерньському центрі, і відправити їх до концтабору [7, арк. 20]. У жовтні 1920 р. у місті і Катеринославському повіті було здійснено реєстрацію іноземних громадян [13, 43]. Зрештою, 23 листопада чекістам було доручено «негайно здійснити реєстрацію всіх службовців радянських установ, як військових, так і цивільних, і в подальшому суворо стежити за обліком усіх прийнятих на роботу і звільнених» [13, 45].

Катеринославські чекісти вважали, що у них дуже велике навантаження і постійно скаржились на дефіцит працівників. Вже 20 січня 1920 р. колегія КГНК звернулася до губкому КП(б)У з проханням про переведення на роботу до НК 29 комуністів [13, 34]. Можна сказати, що губерньські чекісти, скаржучись на брак кадрів, прагнули досягти одночасно дві мети: збільшити власний особовий склад і виправдатися у випадках невдач фактом своєї малочисельності. 18 жовтня з проханням допомогти кадрами («з метою оздоровлення штату») до губкому звернувся заступник начальника РТНК [12, 191, 192]. Він просив направити по п'ять осіб, з партійним стажем не менше 2-х років, ініціативних і з організаторськими здібностями, на посади начальників відділень РТНК і секретно-оперативних частин; 20 чоловік, «за фахом усіх служб і більш грамотних та розвинутих товаришів», з партстажем не менше року, на посаду уповноважених слідчих; і скільки можливо людей для зайняття вакансій канцелярських працівників. Останні мали бути «добре грамотними», не балакучими, такими, що вміють зберігати «конспіративність роботи», і з партстажем не менше півроку.

Кадрову проблему чекістів зрозуміти не важко: громадянська війна нібито закінчилась, треба було розпочинати розбудову нового ладу, отже, робота передбачалася велика, а чекісти воєнного часу через одного були вже психічно непридатними для здійснення репресій. Система НК вимагала оновлення власної крові для подальшого пролиття чужої.

Якщо проаналізувати діяльність Катеринославської НК впродовж 1920 р. можна відзначити її неупорядкованість, нестабільність. Чекісти, як правило, діяли поспіхом, майже безсистемно, покладаючись на так звану класову свідомість, в основі якої часто-густо була звичайна меркантильність, зиск. Це можна пояснити і відсутністю у місцевих чекістів такого організаційного, оперативного і репресивного досвіду, який мали чекісти Росії, і невпевненістю в остаточній військово-політичній перемозі компартії, і слабкістю й нечисельністю власних сил.

Зусилля чекістів, як і більшовиків в цілому, були направлені на знищення живої сили супротивника, навіть теоретичного, або її ізоляцію. Тому вони розраховували на чисельні й місткі

ізолятори: тюрми і концтабори. З цієї ж метою масово використовувався інститут заручників.

Говорячи про необхідність репресій, більшовики були доволі широкими, бо у них, дійсно, були підстави турбуватися за свою владу: із закінченням регулярної війни збройна і нелегальна політична боротьба за владу в Україні продовжувалася, в тому числі і в Катеринославі.

Протягом 1920 р. поки тривала війна, у місті постійно відчувалось напруження. За оцінками більшовиків, на межі 1919 і 1920 років «мешканці Катеринослава, що пережили до Махна понад двох десятків змін різних влад, були настільки затероризовані, що не вірили у тривалість Радянської влади і були переконані, що доба насильств, грабунків і вбивств не скінчилась, а переживає лише нову стадію. Ця впевненість підтримувалась тією обставиною, що фактично ані в місті, ані в повітах Катеринославської губернії справжньої Радянської влади ще не було» [13, 31]. Як бачимо, певною мірою більшовики казали правду стосовно очікування катеринославцями нових грабунків і знущань, щодо ж джерела цих насильств, вони явно лукавили. Їхню владу, стрижнем якої був «червоний терор», жителі міста як раз добре пам'ятали по першій половині 1919 р. і, як видно з опису діянь чекістських, їм справді було чого боятися.

Були й інші страхи, пов'язані із продовженням бойових дій у безпосередній близькості від міста. Чекістські джерела повідомляють, що навесні 1920 р. «Махно зі своїми загонами тероризував місцеве населення (губернії), і навіть такий значний центр, як Катеринослав, був у постійному страхові перед вторгненням Махна, жахи нашість якого він вже двічі пережив» [13, 37].

Під час появи під містом врангелівців (кінець вересня 1920 р.) відзначалось певне похвалення серед тих прошарків городян, які традиційно вороже ставились до більшовиків. Як зазначали чекісти, «близькість врангелівського фронту давала впевненість буржуазним елементам, які проникли в усі радянські установи, що Радянській владі приходить дуже скорий кінець, і в радянських установах не стільки займаються роботою, скільки чутками й плітками про успіхи врангелівців, про поразки, які зазнають нібито Червоні армії, і про час давно бажаного вступу переможної армії Врангеля у Катеринослав» [13, 41].

У ці дні очевидна невпевненість охопила й більшовицьке керівництво. Як пафосно фіксувалося у чекістському звіті, «тінь від армії Врангеля, що насувала з півдня, впала на Катеринослав і породила паніку. Почалась евакуація» [13, 42]. Було очевидно, що захищати місто місцеві поборники щастя трудящих не збиралися.

Треба сказати, що евакуація, в першу чергу промисловості, завдала відчутної шкоди місту,

такої, якої Катеринослав, напевно, не знав усі попередні роки війни та інтервенції. Обладнання катеринославських заводів почали «евакуйовувати» задовго до прориву врангелівців під Катеринослав. У цілому з міста більшовики вивезли понад 500 вагонів «заводських цінностей, без яких заводи виявились похмурими та безжиттєвими інвалідами. Без охорони, без опису (майна) вагони були направлені на Харків та Саратов...» [1, 118].

Є великий сумнів, що це заводське обладнання і майно колись повернулось назад. Після трьох більшовицьких «евакуацій» (березень 1918 р. [10, 333] і літо 1919 р.) промисловість Катеринослава ще довго не могла відновити свою потужність. Радянські ж історики, знай собі, твердили, що саме «білогвардійці та окупанти завдали величезної шкоди Катеринославу» [9, 112].

Зрештою, 20 вересня більшовики залишили Катеринослав. Врангелівці зайняли станцію Ігрені, але наступного дня відійшли за Синельникове, і комуністи одразу повернулись.

Ще одне напруження місто та його комуністичне керівництво пережили наприкінці листопада 1920 р. Це було пов'язане з черговою конфронтацією між радянською владою і Махном. За ініціативою КГНК було приведено до готовності артилерія, організовано охорону берегів Дніпра, призупинено рух поїздів на Чапліне, за місто вислано кінні роз'їзди [13, 45, 46]. У грудні формування Махна як ніколи наблизилась до Катеринослава, і «по місту почали розповсюджуватися сенсаційні чутки провокаційного характеру» [13, 108].

Істотне джерело соціально-політичного напруження більшовики бачили у діяльності представників партій, які не визнавали комуністичної диктатури, зокрема меншовиків, есерів та анархістів, які мали відчутний вплив на місцеву інтелігенцію, пролетаріат і навколишніх селян. Офіційно їхня робота була заборонена, але вони не визнавали ніяких заборон і діяли нелегально, хоча і змушені були рахуватися з потужністю репресивної машини більшовиків.

Меншовики, зокрема, мали реальний вплив у профспілках металістів, поліграфістів, деревообробників, залізничників, харчовиків. «Злій критиці» катеринославських соціал-демократів у цей час піддавалась «продовольча та економічна політика (більшовиків), «диктатура» компартії і централізм. Меншовики... вимагали слідом за зміною курсу... економічної свободи слова, друку для всіх соціалістичних партій, обстоювали ідею єдиного соціалістичного фронту тощо» [13, 77].

Есери та анархісти мали певні впливи на місцеве селянське повстанство. Вимоги правих есерів багато в чому співпадали з меншовицькими: «відмова комуністичної партії від диктатури», розширення «соціальної бази Радянсь-

кої влади шляхом допущення у Ради представників трудового селянства і трудової інтелігенції», визнання «легального існування усіх революційно-соціалістичних партій», свобода друку, ліквідація комітетів неможливих селян і «каральних продагонів», відміна смертної кари, відмова від «політики терору і від надзвичайних комісій...» [13, 80].

З середини 1921 р. у Катеринославі активізувалась діяльність Української комуністичної партії, яка мала впливи на соціалістичну молодь. Укапісти критикували своїх владних «кузенів» за «гендлярство» та ухиляння від піклування про пролетаріат [13, 83].

В Катеринославі склалася дещо парадоксальна ситуація: місто вважалось найбільшим промисловим центром України, в якому, однак, більшовики почувалися невпевнено і після перемоги у регулярній війні. Звичайно, в усьому вони винили не себе, а «ворогів народу», в даному випадку – соціалістів та анархістів. Цілком правдоподібні пояснення цьому знайшла й радянська історіографія, мовляв, «серед робітників Катеринославщини переважали росяни, мало пов'язані з місцевим селянством. В умовах інтервенції та громадянської війни більшість з них залишила губернію» [16, 38], отже, виходило, що у місті залишився нестійкий, несвідомий, ненадійний елемент, частково лямпенізований, частково дрібнобуржуазний, який легко піддавався впливам «дрібнобуржуазних» же партій.

Переслідування представників опозиційних партій здійснювалося фактично з моменту повернення комуністів до Катеринослава. Послідовнішими, упорядкованими репресії стали після завершення війни, коли зникла необхідність загравань із соціалістичним табором. Так, серед катеринославських анархістів, які представляли тут ледь не всі анархістські течії, особливо анархо-комунізм, чекісти провели арешти тричі: на початку і у листопаді 1920 р. та у березні 1921 р., синхронізувавши із діями проти махновців, внаслідок чого у місті було практично покінчено з анархістським рухом [13, 75, 82].

Діяльність правих соціалістів-революціонерів (у Катеринославі їх очолював, судячи з усього, В.Осипов [13, 81; 24, 399]) була не такою відчутною, як, скажімо, меншовиків. Лише після вересневого (1920 р.) Всеукраїнського з'їзду есерів у Харкові вони дещо активізувалися. Але цей же з'їзд став приводом для їх арештів, після чого катеринославська організація есерів, на думку місцевих більшовиків, припинила існування, хоча, як і анархістів, есерів арештовували і в березні 1921 р. [13, 74, 75, 81, 82, 99].

Натомість есери мали деякий вплив на селянське антирадянське повстанство. Аналіз цього питання виходить за рамки статі, але слід зазначити, що в історичних джерелах зустріча-

ються згадки про оперування повстанських загонів на територіях Катеринославського повіту, які з часом увійшли у межі міста. Зокрема, на початку весни 1920 р. «бандитськими «чекістами вважали села Діївка та Сухачівка, розташовані тоді за 7 верст від губерньського центру: «Нахабність бандитів зазначених сел перебільшувала будь-яку міру. Почавши з вбивств поодиноких громадян, бандити у подальшому полювали на червоноармійців, убиваючи їх десятками і по-звірячому їх катуючи» [13, 56].

Реагуючи на ці події, у названі села на початку березня виїхала каральна комісія на чолі з О.Трепаловим. Після роз'яснювальних заходів селяни, звинувачені у бандитизмі, були розстріляні з кулеметів на очах у односельців [8; 13, 57; 20, 466].

Не дивлячись на репресії, ці села залишалися «бандитськими». Наприкінці 1921 – на початку 1922 р., наприклад, на Катеринінській залізниці найнебезпечнішим відтинком вважалося перетин між станціями Діївка і Сухачівка [19].

У травні-серпні 1921 р. КГНК здійснила проти місцевого повстанства вдалу операцію. Було розкрито розгалужену мережу пропетлюрівських підпільних організацій, які підпорядковувалися київському Всеукраїнському повстанському [17, 58]. На підставі постанови «Великої Трійки» КГНК від 25 серпня 1921 р. за цією справою у Катеринославі були розстріляні 52 особи, з них 10 жінок. У звіті про дану операцію керівництво КГНК, резюмуючи, зазначило: «Це буде застережливим уроком для тієї малочисельної горстки людей, яка ще не залишила думки про минулі дні; нехай вона вдумается в останню сторінку історії, яка говорить про передсмертну агонію Української контрреволюції».

Українська «Народна» республіка вмерла!» [13, 152-154].

Меншовики, яких в Катеринославі очолювали В.Худокормов і Хаїмов, на думку місцевих комуністів, були в регіоні найпотужнішою опозиційною силою. Приводом для репресій проти них у місті, як і по всій країні, стали події, пов'язані з антибільшовицьким повстанням у Кронштадті в березні 1921 р.

Настрій міста в цей час яскраво описав Арбатов: «...Слова «Кронштадт повстав!» ніби урочисто переплітались з храмовими звуками «Христос Воскресе!»

«Найцінніше те, що Кронштадт, а не який-небудь Орел чи Рибинськ!!»

І по всіх жилах згасаючого життя пробіг стрімкий і горячий порив, і нова віра, і нова надія світлим полум'ям увійшли в серця знемагаючих під ярмом червоних людей.

Заворушилися більшовики...

Умить була відкинута й забута воша, на далекий задній план були відсунуті турботи про тисячі тифозних, і мітинги, конференції, арешти й розстріли проносились з кінематографіч-

ною швидкістю» [1, с.127].

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Катеринославщина залишалася зоною активної діяльності антирадянського селянського повстанства. Стурбоване керівництво губвиконкому 8 березня оголосило губернію «внутрішнім фронтом ліквідації бандитизму і куркульського засилля на селі». Великі повноваження надавалися репресивним органам: военним нарадам і надзвичайним комісіям [18; 12, с.262, 263].

Меншовики відразу були звинувачені в тому, що нібито уклали союз із «світовими хижакми»; по всій країні прокотилася хвиля арештів. У Катеринославі було заарештовано понад сотні членів РСДРП включно з лідерами. Не дивлячись на швидкий розгром повстання у Кронштадті, напруження в Катеринославі не спадало. Меншовики, які залишалися на волі, проникали на заводи, активно агітували за встановлення дійсної демократії, і незабаром катеринославські робітники та залізничники почали страйкувати. Більшовики, не вагаючись, відповіли арештами пролетарів [13, с.75]. Найвпливовіших меншовиків спеціальним потягом, під посиленою охороною відправили до Харкова.

Діючи за принципом «батого і пряника», комуністи терміново створювали різноманітні комісії для задоволення життєвих проблем катеринославських робітників. Роздача на заводах мануфактури і цукру переключила увагу пролетаріїв з політичних проблем на матеріальні, що дозволило властям стабілізувати ситуацію. Приїзд до міста і виступ перед робітниками «червоного батька», майбутнього «всесоюзного старости», М.Калініна істотно збили хвилю протестів, яка знялась була у місті [1, с.129].

Не дивлячись на те, що соціал-демократи вже 1 травня 1921 р. намагалися організувати альтернативну, опозиційну демонстрацію трудящих, місцеві чекісти не вважали їхню діяльність небезпечною для влади.

Небезпечною для влади виявилася само впевненість самої влади. Наприкінці травня у Катеринославі, як ніколи раніше, погіршилось продовольче питання. По заводах прокотилася хвиля страйків. І меншовики, як, до речі, представники й інших опозиційних партій, які ще знаходили можливість якось протидіяти комуністам, не могли, звичайно, не звертати на це уваги.

Ніби передбачаючи можливий розвиток подій, 27 травня керівництво губвиконкому прийняло рішення «повісти найенергійнішу боротьбу через органи НК з окремими особами і групами, які активно виступають і тягнуть за собою несвідомих робітників на контрреволюційні виступи на ґрунті продтруднощів... щодо натхненників і керівників заворушень не зупинятися перед найжорстокішими репресивними заходами» [21, с.79]. Комуністи і в цій ситуації, свідомо, чи ні, плутали причини з наслідками, і,

як завжди, намагалися все вирішити шляхом репресій.

Однак події у місті вийшли з-під їхнього контролю.

1 червня близько третьої пополудні, залунав гудок залізничних майстерень, до якого приєдналися гудки паровозів, заводів та суден на Дніпрі. Незабаром юрба залізничників, які вже взяли під контроль свої майстерні, оточила Управління залізниці, вимагаючи хліба. Власті терміново зв'язалися із столицею і отримали звітти наказ негайно і нещадно придушити цей заколот, якщо потрібно, використовуючи кінноту Першої Кінної армії.

Так, у Катеринославі розпочалось короточасне робітниче повстання проти комуністичного панування, що отримало назву «маленького Кронштадта» [1, с.132; 6].

Заколотники, розпочавши страйк, намагалися зупинити рух поїздів, постійно мітингували під будинком залізничного Управління. Намагання більшовицького керівництва – Клименка, Ворошилова та інших – заспокоїти страйкарів призвели до активізації дій останніх. У представників влади з юрби почали жбурляти каміння; чекістів, які намагалися розігнати мітингуючих, забивали до смерті робочими інструментами; начальника залізничної міліції викинули з четвертого поверху Управління.

Завдання придушити повстання губком КП(б)У доручив О.Трепалову. У місті було оголошено військовий стан. В середовище робітників направили 20 агентів НК «для виявлення призвідців і ватажків страйку» [13, с.98]. Піші та кінні загони чекістів взяли під охорону будинки Управління залізниці, вокзалу і телеграфу, стримуючи заколотників і не даючи їм можливості увійти до міста.

І без того неорганізовані страйкарі наприкінці першого дня повстання припустилися великої помилки, розійшовшись по домівках з думкою продовжити акцію наступного дня. Вночі ж люди Трепалова здійснили масові арешти, і у склепах НК опинилось понад 200 робітників.

Наступного дня війська увійшли на територію залізничних майстерень, придушивши останні вогнища заколоту. За наказом губкому спеціальною трійкою була проведена переєстрація залізничників та робітників міста. Наприкінці дня відбувся «революційний» суд над арештованими заколотниками, і в ніч на 3 червня 51 робітника було розстріляно з кулемета на березі Дніпра [1, с.132].

Для остаточного заспокоєння пролетаріату більшовики використали авторитет тих членів своєї партії, які стали популярними під час революції та громадянської війни. Спочатку на заспокойливих мітингах перед робітниками непереконливо виступили Ворошилов і Будьонний, а незабаром до міста прибула «важка артилерія» – голова РНК УСРР Х.Раковський, команду-

ючий збройними силами України та Криму М.Фрунзе, а також один з лідерів РКП (б) М.Бухарін [1, 133-137].

Частина заарештованих ватажків робітничого повстання перевезли до Харкова, у розпорядження ВУНК. У листопаді виїздна сесія Верховного Трибуналу УСРР винесла вирок у справі «Катеринославського страйку». За офіційними даними, розстріляли ще чотирьох чоловік, троє отримали по п'ять років ув'язнення [21, 79].

Більшовицьке керівництво зробило традиційні висновки. Передусім, посилювався контроль за діяльністю представників опозиційних партій. 15 жовтня 1921 р. Катеринославська міськрада, звісно, під тиском губкому КП(б)У, одностайно ухвалили виключити меншовиків за їх «антирадянську діяльність» зі складу Ради [17, 50]. Наприкінці року губернський з'їзд профспілки поліграфістів, яка раніше перебувала під впливом соціал-демократів, прийняв резолюцію про визнання «ідейного й організаційного керівництва» компартії [17, 67].

Придушення «маленького Кронштадта» продемонструвало якісну зміну КГНК порівняно з 1920 р. Насамперед, покращилась робота агентів «внутрішнього та зовнішнього» спостереження. «Розвідка» КГНК поділялась на три групи, одна з яких займалась спостереженням за діяльністю «контрреволюціонерів». Як визнавали керівники губчека, «штат групи (ми) змушені були набирати край обережно; для роботи потрібні були комуністи... люди енергійні, витривалі, здорові, спритні, терплячі, винахідливі, кмітливі і... з доброю здоровою пам'яттю і... такою зовнішністю, яка б нічим не виділялась в оточуючому натовпі...» [13, 98].

У зв'язку з кронштадтськими подіями більшовики зрозуміли важливість встановлення контролю за пролетарським середовищем. Всі установи і підприємства Катеринослава та Амура-Нижньодніпровського були розподілені на 8 груп, за кожною з яких, з «метою попередження... небажаних ексцесів», було закріплено уповноваженого НК, які очолювали мережі таємних інформаторів, що «працювали» серед службовців та робітників [13, 71].

Цікаво дізнатися про принципи вербування

інформаторів, що яскраво характеризує «роботу» НК з власним населенням: «...Практикується спосіб впровадження своїх людей з-зовні в установи... Принципом вербування інформаторів служить придатність їх до інформаторської роботи, а не належність до компартії. Перевага надається безпартійним інформаторам, яких, безумовно, менше стережуться. З метою заохочення інформаторів щодо кращих з них запроваджена система оплачування праці» продуктами [13, 71, 72].

На підставі агентурних даних НК регулярно проводила так звані чистки установ, підприємств, вузів тощо, позбавляючи людей можливості працювати чи вчитись. Наприкінці 1921 р. катеринославські чекісти широко вважали, що «небажаний і політично неблагонадійний елемент було викинуто» геть по всьому місту [13, 76].

Таким чином, у 1921 р. чекісти перейшли від дії навмання до систематичної, фактично планової роботи, намагаючись охопити своїм контролем все населення. Не дивлячись на оголошення компартією у березні 1921 р. нової економічної політики, надзвичайні комісії не відмовились від репресивної практики. В Катеринославі, як ми бачимо, також були численні групи населення, незадоволені існуючим станом речей. Були намагання організувати противладну діяльність, в умовах лютування репресивних органів, як правило, нелегальну. Але єдине, на кшталт французького Опору часів Другої світової війни, антибільшовицьке підпілля, з цілком зрозумілих причин, не утворилося. Більшовиків взагалі і чекістів зокрема лякало інше: похмуре ставлення до комуністичних новацій широких верств населення, включно з «преторіанським» пролетаріатом (не кажучи вже про численні виступи селян), що розвінчувало міф про «народність» радянської влади. Активно використовуючи репресії, комуністи, таким чином, боролися з реакцією людей на негативні наслідки партійно-державної політики, при цьому демонструючи очевидне небажання розібратися в їх причинах. Так званий перехід до «мирного будівництва» абсолютно не передбачав відмову компартії від репресивної політики.

Джерела та література:

1. Арбатов З.Ю. Екатеринослав, 1917 - 1922 // Архив русской революции. Т.ХІІ. - Берлин, 1923; Переизд.: М., 1991.
2. Бугай Н.Ф. Чрезвычайные органы Советской власти. - М., 1990.
3. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклоп. довідн. // Відпов. ред. І.Ф.Курас. - К., 1987.
4. Вехи истории // Сост. Г.В.Николенко, Г.И.Шевченко. - Днепропетровск, 1976.
5. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклоп. // Глав. ред. С.С.Хромов. - М., 1987.
6. Гринченко В.Г. «Маленький Кронштадт». События 1921 г. в Екатеринославе // Политические партии и движения Украины XIX -XX вв. - Днепропетровск, 1993. С.109-119.
7. Державний архів Дніпропетровської області, ф.158, оп.1, спр.9а.
8. Іваненко В., Ченцов В. Трагедія чекіста // Борисфен, 1997, №8, с.14-15.
9. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область. - К., 1977.

10. Левченко М. Вільшовики Катерининської залізниці в 1917-1918 рр. // Борці за Жовтень розповідають. (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). - Дніпропетровськ, 1957. - С.292-335.
11. Мельгунов С.П. Красный террор в России. - Симферополь, 1991.
12. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. Сбор. документов и материалов. - К., 1971.
13. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. - Дніпропетровськ, 1994.
14. Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. - М., 1986.
15. Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 - август 1921 г.). - Симферополь, 1996.
16. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1923 гг.). - Л., 1964.
17. Хроника социалистического строительства на Украине (1921-1925) // Сост. С.А.Кокин, В.И.Марочко, О.Н.Мовчан. - К., 1989.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні, ф.3204, оп.2, спр.4, арк.43.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.20, спр.1251, арк.51.
20. Ченцов В., Іваненко В. Драма чекіста // Відроджена пам'ять: Кн. нарисів. - Дніпропетровськ, 1999. С.464-470.
21. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-і роки. - Тернопіль, 2000.
22. Ченцов В. Чекіст запасу НКВС // Відроджена пам'ять: Кн. нарисів. - Дніпропетровськ, 1999. С.383-395.
23. Шаповал Ю., Пристайко В, Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997.
24. Яценко В. Винним себе не визнав // Відроджена пам'ять: Кн. нарисів. - Дніпропетровськ, 1999. С.396-402.

Д.Ф. РОЗОВИК

УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ БУДІВНИЦТВІ (1917-1920 РР.)

Розовик Петро Федорович - доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Лютнева (1917 р.) революція в Російській імперії, ліквідувавши самодержавство, відкрила шлях до демократизації суспільно-політичного життя держави. Внаслідок цих перетворень на теренах України посилювався процес формування політичних партій і громадських організацій, більшість з яких розгорнула боротьбу за відродження державності українського народу.

У цій боротьбі одне із чільних місць займала проблема культурного будівництва, так як внаслідок вікового гноблення царизмом українців їх національна культура була зрусіфікована, а ряд її напрямків знаходилася практично у повному занепаді.

Безумовно, що українське державне будівництво без належного культурно-освітнього рівня народу України, як зазначав М. Грушевський у своїй роботі «Про українську мову і українську школу» напередодні революційних подій 1917 р., було неможливе [11, 10].

Тому чимало українських партій і громадських організацій, зараз же після падіння монархії, розгорнули культурну роботу в масах.

З чисельних партій та рухів, навесні 1917 р., а згодом і у наступні роки провідну роль в ук-

раїнському суспільному житті відігравали такі авторитетні партії як Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська демократично-хліборобська партія та ряд інших.

У програмах цих партій, поряд з проблемами будівництва Української держави, її економіки, соціально-політичного устрою як одним з головним розглядалося і питання розвитку культури. Основний зміст цих програмних положень зводився до запровадження обов'язкової безкоштовної, загальнодоступної освіти та сприяння розвитку всіх напрямків культури українського народу та національних меншин [21, 72, 80].

В добу Центральної Ради вище згадані та інші партії приймали досить активну участь у культурнотворчих процесах. Їх члени в парламенті, уряді, місцевих органах влади, різних організаціях, безпосередньо у народних масах проводили велику культурну роботу.

Серед широкого комплексу культурних перетворень цього і наступних періодів було завдання ліквідації неписьменності серед населення та підвищення його загального культурного

рівня. На це в основному і спрямовувалася діяльність партійних організацій, їх членів та співчуваючих тій чи іншій партії.

Навесні 1917 р., коли головний політичний орган України Центральна Рада знаходилася іше тільки у стадії формування, Катеринославська група УСДРП, яка по суті справи була керівним ядром всієї губернської парторганізації, уже прийняла рішення і надала допомогу місцевим видавництвам по випуску українських книжок, газет, журналів. Сприяла заснуванню українських шкіл, гімназій, бібліотек, «Просвіт» та інших культурних закладів. У доповнення до цього всі члени партії та співчуваючі отримали доручення проводити агітаційну роботу на заводах, фабриках, містах і селах по залученню населення до культурної роботи [9].

Виконуючи цю постанову, наприклад, Катеринославський партосередок виступив ініціатором заснування народного університету у місті, допоміг організувати губернські курси по підготовці учителів українців, школи з рідною мовою викладання, увести вивчення українознавчих предметів у вузах і училищах міста тощо. Партійні групи по губернії організували культурно-освітні осередки на заводах, по містах бібліотеки, групи художньої самодіяльності по населених пунктах.

Особливість культурної роботи Української партії соціалістів-революціонерів полягала в тому, що вона в основному виражала інтереси селянських мас і її члени та партійні осередки знаходилися у сільській місцевості. Тому у своїх програмних документах і особливо у резолюції четвертого Всеукраїнського з'їзду УПСР (квітень 1918 р.) його делегати поставили вимогу радикальної зміни стану культурно-освітнього рівня населення, так як його велика маса, незважаючи на позитивні зрушення, які відбувалися в культурній сфері впродовж 1917 р., залишалася неписьменною або малограмотною [20].

Виконуючи рішення з'їзду і програмні положення, партійні групи та організації УПСР, ряди яких восени 1917 р. нараховували близько 70 тис. членів, до літа 1918 р. провели досить велику культурну роботу серед сільського населення особливо у Подільській, Катеринославській, Полтавській, Київській, Харківській, Чернігівській губерніях. За їх прямою участю по селах і хуторах було відкрито сотні шкіл, курсів по ліквідації неписьменності, «Просвіт», бібліотек, клубів, гуртків художньої самодіяльності і т.п.

Це дало можливість охопити культурно-освітньою роботою десятки тисяч жителів села.

Схожу культурну діяльність в масах проводила Українська демократично-хліборобська партія, партія самостійників-соціалістів та інші українські політичні партії.

Розглядаючи культурну роботу партій періоду гетьманату слід зазначити, що незважаючи

на те, що УСДРП, УПСФ, УПСР та ряд інших партій, хоч і знаходилися в опозиції до П. Скоропадського, все таки вони продовжували проводити місцями навіть досить активну культурно-просвітню діяльність.

Так, V Конгрес УСДРП (травень 1918 р.) прийняв рішення про всебічну підтримку культурних перетворень, які проводив гетьманат, участі у цьому процесі всіх без винятку членів партії та їм співчуваючим [19, 1918 р., 29 травня].

Виконуючи постанову Конгресу, партійні організації УСДРП Харківщини, які нараховували понад одну тисячу членів, своїми власними зусиллями відкрили по містах декілька бібліотек, початкових шкіл, українську гімназію, групу вечірніх шкіл і технічних курсів для дорослих, ряд клубів, народний університет і т.д. [24].

Курс на культурне відродження українського народу активно підтримувала Українська партія соціалістів-федералістів.

Федералісти, порівняно з іншими політичними партіями і рухами, враховуючи власний попередній річний досвід культурного будівництва, підходили до вирішення цієї проблеми в добу гетьманату значно глибше і радикальніше. Вони на своєму з'їзді (травень 1918 р.) прийняли резолюцію з осудженням будь-яких спроб залишити зрусіфіковану культуру й поставили перед членами партії завдання, всюди де вони працюють, надавати максимальну підтримку розвитку української освіти, мистецтву, театрам, видавничої справи. Увійшовши в опозиційний до гетьманату Національний Союз, федералісти вимагали, щоб цей коаліційний орган послідовно добивався від П. Скоропадського проведення ним курсу на будівництво насамперед національної культури [15, 1918 р., 14 травня, 7 вересня].

Активізувала свою культурну роботу в період гетьманату Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). Демократи-хлібороби у своїй програмі постановили добиватися того, щоб освіта в Україні була для всіх громадян доступна, обов'язкова і безкоштовна. Ця партія була одним з ініціаторів висунення на посаду гетьмана П. Скоропадського, але, незважаючи на це, вона на своєму з'їзді (червень 1918 р.) гостро критикувала проросійські культурницькі тенденції його уряду і настійно вимагала проводити культурну політику в інтересах українського народу [13].

Зрозуміло, що по своїй суті партія демократів-хліборобів, виражаючи інтереси трудівників села, центр ваги своєї культурної роботи перенесла у сільську місцевість. Найбільш результативно вона працювала у Київській, Полтавській, Харківській, Одеській, Катеринославській губерніях. При її допомозі по селах і хуторах відкривалися школи, хати-читальні, клуби, гуртки художньої самодіяльності, курси по

ліквідації неписьменності. Випускалися українська навчальна й художня література, проводилася українізація освітніх закладів, державних установ [22; 14, 1918 р., 5 грудня].

Участь у культурному будівництві, як і в добу Центральної Ради, приймали й інші партії. Але більшість з них були малочисельні і їх члени проводили в основному культурну роботу через різні просвітні, громадські організації та органи влади.

З приходом до влади Директорії, помітно активізувалася культурна діяльність цілої групи партій і рухів, особливо тих, які знаходилися в опозиції до гетьманату, німецько-австрійських окупаційних військ, діяли напівлегально і вели з ними збройну боротьбу. Зрозуміло, що ці політичні сили, вийшовши з підпілля, розпочали надавати Директорії активну підтримку у проведенні її внутрішньої та зовнішньої політики, у тому числі й культурному будівництві.

Так, у січні 1919 р. відбувся черговий VI Конгрес УСДРП, який, поряд з питаннями соціального й політичного характеру, відвів значне місце обговоренню проблеми культурного розвитку українського народу і підтвердив раніше прийнятий курс на всебічну підтримку національно-культурного будівництва в УНР [19].

На виконання названої постанови, члени партії і партійні осередки Київщини, Катеринославщини, Полтавщини посилили роботу на заводах, фабриках, залізничних станціях, при військових частинах по ліквідації неписьменності серед дорослих, організації вечірніх шкіл, бібліотек, клубів, народних університетів, «Просвіт», налагодженню випуску української літератури, періодичної преси тощо [12].

Активну культуротворчу діяльність періоду Директорії Продовжувала проводити Українська партія соціалістів-федералістів. Саме за її настійною вимогою Директорія відновила чинність закону про національно-персональну автономію, скасованого гетьманом, внесла помітний вклад у розвиток культури національних меншин, домагалася від уряду збільшення асигнування на різні сфери культурного будівництва, направляла своїх членів партії у різні громадські й просвітницькі організації для проведення культурної роботи [14, 1918 р., 14 грудня].

У період правління Директорії продовжували вносити певний вклад у розвиток культури Українська хліборобсько-демократична партія самостійників-соціалістів та ряд інших партій.

Але особливо великий вклад в організацію культурного будівництва доби Директорії внесла партія українських соціалістів-революціонерів. Вона, зокрема, у Трудовому Конгресі (парламент УНР) з 320 чол. мала своїх представників 158 осіб і, природно, що багато українських есерів працювали у різних законодавчих комітетах, у тому числі культурно-освітньому й готу-

вали в ньому закони по культурному будівництві, які приймалися парламентом.

Таким чином, через Трудовий Конгрес УПСР досить активно впливала на увесь культуротворчий процес в УНР.

З Другим встановленням радянсько-більшовицької влади в Україні з політичної арени зійшла ціла група партій. Одні припинили своє існування, інші – емігрували за рубіж, треті – продовжували діяти самостійно, а деякі – перейшли на платформу більшовизму.

Ті партії, які залишилися окремими політичними організаціями і діяли легально, продовжували далі проводити культурну роботу. До таких насамперед відносилися УСДРП незалежна ліва, УКП, УПСР лівих та правих, соціалістичні, комуністичні, позапартійні молодіжні спілки, об'єднання, товариства та організації.

Щодо діяльності КП(б)У і комсомолу в галузі культурного будівництва у 1918-1920 рр., то ця проблема досить повно висвітлена у ряді наукових праць, монографій, дисертаційних досліджень 1920-1980-х років і вона не буде розглядатися автором у даній статті.

Наприкінці 1918 – початку 1919 р. в одній з найвпливовіших українських партій УСДРП відбувся розкол. З неї вийшла досить велика фракція (М. Ткаченко, А. Драгоманецький, Ю. Мазуренко та інші) і на її основі утворилася нова УСДРП незалежна ліва з розгалуженою мережею партійних осередків по території республіки. До входження в УКП (серпень 1919 р.) незалежники провели досить велику і різнобічну культурну роботу.

Таким наочним прикладом може послужити діяльність партійних організацій м. Києва та губернії. Вони для посилення культурної роботи створили у своїх структурах спеціальні культурно-пропагандистські секції, які спільними зусиллями з різними організаціями, відкрили в столиці ряд вечірніх шкіл, дитсадків, бібліотек, клуб ім. Т. Шевченка, видавали у своїй партійній типографії літературу для системи освіти, періодичну пресу і т.п. [25, арк. 36; 26, 1919 р., 7 червня, 19 липня].

Серед партійних осередків губернії досить велику культурну роботу проводили незалежники Черкас, Сміли, Тараши, Канева, Василькова. У цих повітах навіть по селах таких як Михайлівка, Яблунівка та інших діяли міцні партійні осередки. Вони власними зусиллями відкривали курси по ліквідації неписьменності, школи, бібліотеки, гуртки художньої самодіяльності, дитбудинки тощо [26, 1919 р., 15 червня, 20 липня].

Подібну культурну роботу проводили незалежники на Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині, Волині.

Влітку 1918 р. відбувся розкол в УПСР. З її рядів вийшли Г. Гринько, В. Блакитний, А. Шумський та інші впливові лідери партії і в бе-

резні 1919 р. утворили УПСР комуністів-боротьбистів. У серпні цього ж року комуністи-боротьбисти об'єдналися з незалежними лівими і заснували Українську комуністичну партію (боротьбистів) –УКП(б). Новостворена партія нараховувала понад 15 тис. чол., мала розгалужену мережу своїх осередків і після КП(б)У була другою по чисельності, а її лідери В. Блакитний, А. Любченко, Г. Гринько та інші займали високі посади у державних структурах республіки.

Під час денікінської окупації України партія перейшла на нелегальне становище, але і у підпіллі продовжувала вести культурну роботу, зокрема, спрямовану на боротьбу проти денікінського наказу про заборону вивчення української мови у системі освіти.

Після вигнання Добровольчої армії з України УКП(б) брала активну участь по відновленню закритих денікінцями українських шкіл, клубів, бібліотек, «Просвіт», друкарень та інших культурних закладів особливо у таких губерніях як Чернігівська, Київська, Полтавська, Подільська, Херсонська [4, 1920 р., 6 січня, 15 лютого].

УКП(б) створювала також і свої молодіжні організації –Комуністичні юнацькі союзи (КЮСи), які проводили досить велику культурно-освітню роботу серед молоді і дорослого населення.

У квітні 1920 р. після ряду дискусій і організаційної перебудови УКП боротьбистів припинила своє існування і влилася в КП(б)У. Проте з 15 тис. чол. її членів в партію більшовиків вступило лише 4 тис. чол., інші перейшли в УКП або взагалі відмовилися вступати в будь-яку партію.

У березні 1919 р. на основі лівого крила есерів утворилася Українська партія лівих соціалістів-революціонерів – УПЛСР боротьбистів. Її фундаторами були В. Качинський, Є. Терлецький, М. Алексеев. На момент свого заснування партія нараховувала 8 тис. чол. і мала свої осередки по багатьох губерніях. У червні 1920 р. за рішенням IV з'їзду УПЛСР боротьбистів об'єдналася з КП(б)У.

Протягом більш як річного свого автономного існування боротьбисти провели досить велику культурну роботу в масах. Її основні напрямки були визначеними у постанові ЦК УПЛСР боротьбистів (березень 1919 р.) та у програмі, затвердженій з'їздом партії у травні 1919 р.

Виконуючи свої програмні завдання, наприклад, боротьбисти Одещини, парторганізації якої були найбільші в Україні і нараховували у своїх рядах 1200 членів та 300 чол. співчуваючих, допомогли відкрити на заводах, фабриках, по містах, селах, хуторах велику кількість шкіл, курсів лікнепу, хат-читалень, дитсадків, гуртків художньої самодіяльності, українські напівпрофесійні драматичні театри в Одесі, Березовці, Ширяєві. Налагоджували постачання на села художню літературу, періодичну пресу та про-

водили іншу культурну роботу [3, 1919 р., 1 червня].

Борьбисти Миколаївської, Херсонської, Катеринославської, Чернігівської, Полтавської губерній також власними силами заснували десятки шкіл для дорослих, відкрили групу професійних училищ, народних університетів, «Просвіт», клубів, музеїв, бібліотек, шкіл-інтернатів, курсів по підготовці учителів тощо [25, арк. 89; 3, 1919 р., 3 серпня, 1920 р., 7 лютого, 8 червня].

Щодо культурної діяльності у 1919–1920 рр. таких партій як соціалістів-революціонерів правих, Української комуністичної партії та деяких інших українських і колишніх всеросійських партій, то вони, як уже зазначалося, здебільшого були нечисельні й проводили в основному культурну роботу через державні органи і культурні організації у яких вони працювали.

У 1918–1920 рр. в Україні досить активно проходило формування різних як партійних так і позапартійних молодіжних організацій.

Процес їх утворення розпочався іще навесні 1917 р., але проходив повільно і молодь об'єднувалася в основному в студентські, спортивні, рідше політичні організації.

Проте, з поглибленням революції й національно-визвольної боротьби, зростає свідомість молоді і вона розпочала створювати власні організації, спілки, товариства, союзи по містах та селах.

Помітну допомогу молоді у створенні їх організації, проведення ними різної політичної і культурної роботи надавали такі партії як УСДРП, УПСР, УПСД та інші, а потім партії, які утворилися на їх основі – УСДРП незалежні ліві, УПЛСР боротьбистів, УКП(б) і т.п.

Природно, що по ідеологічному переконанню молодіжні організації здебільшого розділяли політичні погляди тих партій, які брали участь у їх формуванні. Але поряд з ними утворилося і багато позапартійних молодіжних об'єднань, союзів, товариств, які просто прагнули віддати силу і енергію будівництву кращого життя. Тому в 1918–1920 рр. маса молоді, яка входила до цих організацій, не була, зокрема, пробільшовицько заідеологізована, незважаючи на те, що комсомол України був у цей час найбільш масовою молодіжною організацією, стояв на платформі КП(б)У і проводив серед молоді активну більшовицьку пропаганду й організаційну роботу.

Особливо масово молодіжні організації розпочали формуватися наприкінці 1918 р.

З ініціативи УСДРП, УПСР, а потім тих партій, які утворилися на їх основі, у м. Києві та його околицях заснувалися перші підпорядковані їм організації серед студентської, робітничої і сільської молоді. Згодом їх формування розгорнулося у Київській, Чернігівській, Полтавській, Подільській, Харківській та інших губерніях.

Так, у м. Києві молодь взяла шефство над групою дитсадків, дитбудинків. Своїми силами відкрила в столиці три вечірні школи, ряд технічних курсів, декілька бібліотек, молодіжний клуб, театр, кінотеатр і т.п. [1, 1919 р., 25 квітня; 3, 1920 р., 10 березня].

Але культурну діяльність партійних і позапартійних організацій республіки перервала денікінська окупація України в ході якої були розпушені практично всі молодіжні об'єднання, товариства, спілки. Були навіть непоодинокі випадки фізичного знищення лідерів молодіжного руху по обвинуваченню їх у симпатії до Радянської влади або Директорії.

Новий етап формування молодіжних організацій розпочався після вигнання денікінців з України наприкінці 1919 – початку 1920 року. В ході цього процесу навесні 1920 р. об'єдналися комуністична спілка робітничої молоді України з комуністичною кнзакською спілкою (КЮСом), що була під крилом УКП(б). Внаслідок їх злиття утворилася Лівобережна комуністична спілка робітничої молоді України. Згодом до неї приєдналася ціла група різнопартійних і позапартійних робітничих, студентських, сільських молодіжних союзів, об'єднань., груп. Ця спілка на літо 1920 р. нараховувала понад 450 великих організацій з багатьма осередками у яких числилося 20 тис. комсомольців і понад 13 тис. співчуваючих цим організаціям. Крім цього по республіці діяло сотні позапартійних молодіжних об'єднань, товариств, союзів, які охоплювали своїм членством десятки тисяч молодих людей у різних регіонах України.

Слід зазначити, що первинним обов'язковим всіх без винятку молодіжних організацій була їх активна участь у культурно-просвітницькій роботі, на що навіть Раднарком багатьом з них надавав фінансову допомогу, а також створив інститут практикантів, який готував організаторів культурної роботи в молодіжних масах.

Розглядаючи конкретний внесок молоді республіки в культурне будівництво у 1920 р., необхідно наголосити, що він був різноманітний і місцями досить ефективний.

Наприклад, на Уманщині впродовж весни-літа 1920 р. молодіжні організації утворилися у кожному з 107 сіл повіту. Вони власними зусиллями відкрили чимало вечірніх шкіл, бібліотек, гуртків художньої самодіяльності, заснували повітову газету «Червона молодь», взяли шефство над безпритульними дітьми, залучали до культурно-освітньої роботи доросле населення і т.д. [8].

На зразок Уманської схожу роботу проводили молодіжні організації Білоцерківського, Звенигородського, Черкаського та інших повітів Київщини.

Досить великомасштабну культурну роботу проводила молодь Полтавщини. На відміну від

Київської та ряду інших губерній, тут молодіжні організації, незалежно від їх партійної приналежності чи позапартійності, у вирішенні багатьох соціальних і культурних питань здебільшого діяли спільно й на цій основі створили масу організацій, союзів, товариств змішаного типу. Такі об'єднання нараховували у своїх рядах по 50–75 чол. активних членів та десятки, а то й сотні співчуваючих. Тому на середину 1920 р. у кожному населеному пункті краю, як правило, діяла молодіжна організація або осередок.

Зрозуміло, що молодь Полтавщини також внесла помітний вклад у культурно-просвітницьку роботу серед населення губернії.

Таким наочним прикладом може послужити діяльність позапартійної організації робітничої молоді м. Яготина і місцевого цукрового заводу. Вона допомогла відкрити вечірню школу для дорослого населення і молоді містечка, бібліотеку, клуб, створила групу художньої самодіяльності, зібрала експонати для музею Т. Шевченка, який був заснований в одному з приміщень колишнього маєтку графа Репніна.

Під впливом молоді м. Яготина схожі організації, групи, спілки утворилися по навколишніх селах.

У с. Капустинцях молодь заснувала свою організацію до якої увійшло 52 чол. Вона мала свої філії у с. Ташань, Фарбовані, Горбанях, Денисах, Демках. Осередки цих сіл проводили досить активну роботу по залученню молоді і дорослого населення до здобуття освіти, утворили по селах «Просвіти», гуртки лікнепу, групи художньої самодіяльності, а молодь с. Ташань, в доповнення до цього всього, заснувала у приміщеннях колишньої садиби князя Горчакова семирічну школу, велику бібліотеку, дитсадок, клуб, медичний пункт, кімнату-музей, у якій побував Т. Шевченко, тощо. Для забезпечення новостворених культурних осередків книжками, молодь названих сіл збрала гроші, поїхали у м. Київ і закупили для них необхідну навчальну, художню літературу, у тому числі й для організації художньої самодіяльності [1, 1920 р., 10 липня].

Таким чином, впродовж 1917–1920 рр. молодіжні організації України внесли великий, а місцями навіть вирішальний вклад у розгортання культурного будівництва.

У досліджуваний період помітну культурну роботу серед населення розпочали проводити профспілки України.

Але тут слід зауважити, що під час правління Центральної ради і гетьмана П. Скоропадського їх культурна діяльність була незначна, тому що профспілковий рух України, у його широкому розумінні, розпочав тільки формуватися, а в добу гетьманату, із-за тиску на нього з боку німецько-австрійських військ, багато профспілок припинили своє існування.

Проте, незважаючи на переслідування, Всеукраїнська конференція профспілкових союзів

(травень 1918 р.) прийняла рішення про всебічну підтримку культурного будівництва в державі і видала розпорядження галузевим й місцевим профспілкам розгорнути роботу по створенню шкіл, училищ, гімназій, бібліотек, клубів, театрів, дошкільних установ та інших культурних закладів.

Новий етап утворення профспілок, а відповідно посилення ними культурної роботи, розпочався в період Директорії і цей процес, з перервою на денікінську окупацію республіки, тривав впродовж усього 1919 і 1920 року.

Профспілки м. Києва, до приходу Добровольчої армії в столицю, за власні кошти відкрили по місту 14, а по губернії 47 вечірніх шкіл та мережу лікнепів у яких водночас навчалось 3,5 тис. робітників. У доповнення до цих первинних освітніх закладів заснувалася велика група бібліотек, училищ, технічних курсів, кінотеатрів, декілька народних університетів і т.д. [4, 1919 р., 23 березня, 25 травня, 9 липня].

Плідно на культурному полі трудилось всі 23 галузеві профспілки Одещини. Вони протягом 1919-1920 рр. по місту і прилеглих до нього селам відкрили 35 шкіл для дітей і дорослих, 54 бібліотеки, 11 клубів, 18 мистецьких студій. Заснували по губернії сотні курсів лікнепу, вечірніх шкіл, хат-читалень, 14 технічних училищ та десятки інших культурно-освітніх закладів [18; 7].

Особливість профспілкової роботи на Полтавщині полягала в тому, що тут навесні 1919 р. названі організації вперше в Україні розпочали утворюватися на селі. Згодом цей рух поширився й по інших губерніях республіки і, природно, що сільські профспілки брали активну участь у проведенні культурно-освітньої роботи серед сільського населення [2; 17].

З метою створення більш сприятливих умов підростаючому поколінню для здобуття освіти, навесні 1920 р. Всеукраїнський з'їзд профспілок своєю постановою звільнив всіх підлітків віком до 13 років від роботи на підприємствах (близько 10 тис. чол.) і за профспілкові та частково державні фонди направив їх на навчання в школи, училища. Поряд з цим, юнакам і дівчатам віком до 16 років був установлений чотири-п'ятигодинний робочий день з обов'язковим відвідуванням ними вечірніх шкіл, училищ, технікумів, яких впродовж 1920 р. профспілки відкрили по території республіки 587 одиниць.

За рахунок профспілок багато молоді направлялося на навчання у вузи, робфаки. Профспілки за власні кошти видавали чимало художньої літератури, періодичної преси, відкривали драматичні театри, кінотеатри, музеї, дитбудинки, групи художньої самодіяльності тощо, чим вносили помітний вклад у розвиток культури народу України.

Торкаючись питання культурної діяльності інших громадських організацій, необхідно відзначити, що в цьому процесі брали досить

активну участь різні жіночі об'єднання, які діяли у чисельних трудових колективах.

Так, жіночі організації Харківщини впродовж 1918-1920 рр. власними силами або у співдружності з іншими організаціями створили по губернії мережу курсів по ліквідації неписьменності серед жінок, відкрили немало дошкільних установ, дитбудинків. Домоглися від місцевих адміністрацій та органів влади скорочення робочого дня для працюючих багатодітних матерів, а вивільнений час допомагали їм використати для підвищення свого загального культурного і освітнього рівня [23].

Подібну культурну роботу проводили жіночі організації по всіх регіонах України.

Не залишилася осторонь культурних перетворень досить міцна і розгалужена мережа кооперативних організацій України. Вони на своєму черговому з'їзді (травень 1918 р.) вирішили створити у структурах кооперативних товариств, об'єднань, спілок культурно-освітні відділи, комісії, секції і видали розпорядження надавати фінансову підтримку проведенню різної культурної роботи в масах.

Виконуючи постанову з'їзду та ряд інших рішень, кооператори впродовж 1918-1920 рр. відкрили по Україні сотні шкіл, клубів, десятки торгово-економічних училищ. Фінансували видавництво навчальної, художньої літератури, утримання групи драматичних театрів, музеїв, бібліотек, архівів і т.п. [4, 1919 р., 3 квітня; 1920 р., 23 квітня; 6].

Культурно-просвітницьку роботу в масах проводили медичні служби України і організації «Червоного хреста». Вони випускали різну освітню медичну літературу, створювали по містах і селам медичні пункти, куточки охорони здоров'я людини [5].

Значний вклад у розвиток фізичної, естетичної, духовної культури людини і суспільства у роки визвольної боротьби внесли різні спортивні організації, товариства, клуби маса яких розпочала утворюватися в період гетьманату.

У цей час в Українській Державі розпочали формуватися національні клуби, спортивні організації по футболу, гімнастиці, важкій і легкій атлетиці, шахах, тенісу тощо та проводились по цих видах спорту змагання на першість губернії, регіону, держави, чим фактично було закладено проведення національного чемпіонату. Тут доречно зазначити, що спортивні турніри проводилися як за рахунок різних громадських організацій, меценатів, так і при допомозі держави.

Стосовно державної підтримки спорту, то цим питанням в період гетьманату займалася Рада по фізичному вихованню молоді й населення, яка діяла у структурі Міністерства народної освіти та мистецтва і відповідні підрозділи, які функціонували в урядових структурах Директорії й Раднаркому УСРР [15, 1918 р., 29 травня; 16].

Таким чином, впродовж 1917-1920 рр. політичні партії та громадські організації внесли вагомий вклад у становлення і дальший розвиток культури українського народу.

Джерела і література:

1. Вільшовик - 1919 - 25 квітня.
2. Вільшовик (Полтава) - 1920 - 3 серпня.
3. Боротьба.
4. Борьба.
5. Відродження - 1918 - 14 вересня.
6. Вісти Білоцерківщини - 1920 - 14 грудня.
7. Вісти (Одеса) - 1920 - 23 травня.
8. Вісти (Умань) - 1920 - 8 червня; 6 липня; 11 вересня.
9. Вістник товариства «Просвіта» - 1917 - 31 березня.
10. Голос Юга - 1919 - 16 серпня.
11. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. - К., 1991.
12. Життя Поділля - 1919 - 29 березня.
13. Лубенський голос - 1918 - 11 червня.
14. Наша справа.
15. Нова Рада.
16. Полтавские новости. - 1918. - 11 ноября.
17. Профессиональное движение. - 1920. - 11 сентября.
18. Профессиональная жизнь. - 1920. - 7 июня; 25 октября.
19. Робітнича газета.
20. Рух. - 1918. - 23 квітня.
21. Самостійна Україна. Збірник програм політичних партій початку ХХ століття. - Тернопіль, 1991.
22. Селянське слово. - 1918. - 28 липня; 1 серпня.
23. Сільська біднота. - 1920. - 1 липня.
24. Слово. - 1918. - 28 серпня.
25. ЦДАВО України - Ф.166 - Оп.1 - Спр.69.
26. Червоний стяг.

ФІЛОСОФІЯ

О. М. КОРХ

ІДЕЯ ОСОБИСТОГО САМОВЛАДДЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ

Корх Олександр Миколайович – начальник кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат філософських наук

Одним з найважливіших досягнень української культури доби бароко є зародження в її надрах ідей, співзвучних ідеалам раннього Просвітництва. Ці ідеї виникають на ґрунті синтезу двох попередніх рухів – гуманізму та реформації і знаходять своє концентроване вираження у поглядах професорів Києво-Могилянської академії.

Особливого статусу в роботах останніх набуває ідея особистого самовладдя. Поширенню цієї ідеї чимало сприяло проникнення в Україну деїзму, за яким Бог, створивши світ і надавши йому закони розвитку, не втручається у подальші його процеси і залишає людей напризволяще, що, звісно, перекладає на плечі самої особи відповідальність за власну долю; а також пієтизму, який орієнтував на антидогматизм і особисте спілкування з Богом. Здатність особистості до самовладдя обґрунтовується насамперед наявністю у неї розуму та вільної волі. Саме вони, на думку багатьох українських мислителів того часу, є головною запорукою і умовою особистого спасіння.

У цьому напрямку рухається думка С.Калиновського, І.Максимовича, М.Козачинського, Г.Кониського та інших професорів Академії. Так С.Калиновський вважає, що на користь свободи волі свідчить, по-перше, саме Святе Письмо, зокрема його положення, за яким Бог залишив «людину на її власний розсуд». По-друге, те, що будь-які нагороди і покарання не мають сенсу, якщо людина позбавлена свободи вибору і вчинку. Саме тому, той, «хто відкидає свободу, – нагадує професор слова Августина, – той відкидає і гріх». По-третє, оскільки безчесних вчинків Богу приписувати неможна, принаймні злочини здійснюються людиною вільно. Врешті-решт, людина, за логікою Калиновського, – це подоба Бога, що успадковує його головні атрибути, у тому числі і свободу [2, 16–117].

Цілком визначені настанови слідують із філософських лекцій Г.Кониського. Розвиваючи ідею людського самовладдя, він висуває тезу про незалежність вільної волі людини від волі Бога.

На його думку, все свідчить про свободу людини в діях, про її здатність протистояти навіть волі Бога. І це надзвичайно важливо, адже без вільної волі індивід не підсудний ані моральній, ані іншій оцінці, бо «не може бути назване добродієм або гріхом те, що не відбувається вільно» [5, 424].

Вільна воля людини, згідно з працями професорів Академії, виявляється в її здібності самостійно міркувати про добро та зло, за своїм розумінням тлумачити заповіді Бога, церковні та людські «установлення». Головне, однак, полягає у здатності вільної волі індивіда самостійного вибору мети та засобів її досягнення. Характерно при цьому, що маючи свободу вибору і усвідомлюючи власну самоцінність, індивід спрямовує свою діяльність на досягнення особистого щастя та користі. «Щоб не робила людина, вона завжди хоче...бути щасливою», – заявляє С.Калиновський [2, 85]. «Ніхто не діє інакше, – вторить йому М.Козачинський, – як щоб бути щасливим» [4, 311]. Ідея посмертного «взодзяння» зовсім не чужа українським мислителям. Але їх ідеалом чимдалі стає сильна особистість, повновласний господар своєї долі, що стверджує себе у своєму земному бутті, у досягненні свого земного щастя, особистість, котра бажає і може сама собою керувати і відповідати за свої вчинки і долю.

Про укорінення ідеї автономної особистості свідчать численні висловлювання Прокоповича, Кониського, Козачинського та інших мислителів, згідно з якими цінність індивіда визначається не знатністю походження, його станом чи корпоративною належністю, а його особистими вчинками і заслугами, прагненням до знань, суспільною активністю, вмінням протистояти догматизмові та сліпій вірі в авторитети. Таким чином, у курсах філософії Києво-Могилянської академії ідея особистої гідності та автономії отримує подальше обґрунтування. М.Кашуба у зв'язку з цим пише, що в першій половині XVIII ст. в Академії «міцно утвердилася уява про вільну, активну людину, здатну завдяки розуму

приймати самостійні рішення у практичному житті, вільно обирати добро чи зло» [3, 34].

Для українського суспільства другої половини XVIII ст. ідея особистого самовладдя виявилась особливо актуальною, оскільки її поширення відбувалося на тлі остаточного закріпачення селян Лівобережжя і Слобожанщини, ліквідації залишків гетьманського самоврядування і оплоту «духу козаччини» – Запорізької Січі; на тлі подальшої експансії московської культури взагалі. Адже при всіх можливих і необхідних застереженнях, слід визнати, що упродовж довгого часу остання була надзвичайно далека від таких понять як особиста гідність, свобода, самоцінність людської індивідуальності тощо. Зрозуміло, що все це не могло не викликати гострого невдоволення широких мас українського населення (подання скарг, утечі селян, повстання, «пошуки козаччини»). У духовній сфері виразно посилюється скептицизм по відношенню до офіційної релігійної думки і, разом з тим, потяг до індивідуалістичної релігійності, широко представленої різними формами протестантизму, вплив якого на вітчизняну історію не обмежується XVI – XVII ст.

Своєрідною реакцією на ці трансформації стала творчість видатного українського філософа Г.Сковороди, яка репрезентувала тенденцію особистого шукання Бога, відмови від церковно-формального розуміння віри, що була характерна для української культури зазначеної доби. Розглядаючи Біблію як неймовірно глибокий і широкий за своїм змістом «світ символів» та дуже високо оцінюючи його значення, Г.Сковорода водночас відкрито скептично висловлювався щодо різного роду «біблейської брехні». Безумовно, Сковорода вдається до цього, щоб спрямувати читача на виявлення справжньої біблейської мудрості. Але сама тональність (чого варте тільки порівняння Бога з натурою, Христа з Епікуром, а Біблії з семиглавим драконом, що покритв усю земну кулю забобонами), самі сумніви у слові Письма підривали традиційне – шанобливо трепетне ставлення індивіда до головного джерела його життєвої мудрості, примушувало його бути зваженим стосовно будь-яких авторитетів і традицій, і навпаки, більше довіряти власному розуму, особливо у такій важливій справі, як роздуми про Бога.

Основою осягнення істини, за Сковородою, є усвідомлення індивідом самого себе. У свою чергу, з самоусвідомлення починається істинне самовизначення та самоствердження особистості, адже саме в процесі самоусвідомлення індивід виявляє свій власний – «сродний» йому шлях у житті. Значення ідеї «сродності» у становленні ідеалу особистості, що самовизначається, важко переоцінити. Ця ідея підривала традиційні уявлення про фатальну незмінність «даної від Бога» та зафіксованої в існуючій стані во-корпоративній ієрархії соціальної ролі інди-

віда. Вона виправдовувала індивіда в його пошуках саме «сродного» його природі, а не нав'язаного випадковістю народження способу буття. За Сковородою, кожен повинен обирати для себе сам відповідну його натурі форму діяльності, тобто таку форму, яка б відповідала його уподобанням та здібностям, більш того, була б йому до вподоби, викликала в ньому почуття любові та радості. Тільки у такому випадку індивід зможе вдало зіграти свою роль у «світловому театрі» і досягти щастя.

Природно, що вибір «сродного» немислимий без вільної волі. Можливо, саме тому Сковорода оцінює останню надзвичайно високо. Разом з тим Сковорода застерігає проти обожнення свободи волі, бо кожен, на його думку, хто робить це, неодмінно стає на шлях гріха. Подолання останнього, на думку Сковороди, щільно пов'язане з неприйняттям реального суспільства, яке є не що інше, як «пекло, отрута, тлін». Тому зречення його і незалежне «самостояння» особи розглядається мислителем як єдино розумна і «благочестива» позиція.

Розмірковуючи у цьому напрямку, Сковорода випереджує деякі ідеї Ніцше. Неприйняття світу і прагнення до незалежності від нього нерідко призводять індивіда до самотності. Для людей звичайних, уважає Сковорода, самотність – це смерть. Для видатних – найвища насолода, краща можливість зустрітись з божественним і стати щасливим. Адже щастя, з погляду Сковороди, – це насамперед незалежність від тиску навколишнього світу і, як наслідок, душевний спокій. Але здатні на таку «самоту», за Сковородою, опиняються немовби на «безупинному банкеті» творчості, отримують можливість піклуватися і думати тільки про нове і небесне. Зайняті цим, вони стають незрозумілими і чужими всім іншим – «підсліпуватим і циркульникам». Однак рано чи пізно, «коли Бог поселиться в їх душі (душі незалежних одинаків. – О.К.), коли восторжествує в них, тоді те, що здається натовпу як щось нестерпне, страшне, пусте, стане для них божественним, сповненим нектаром і амброзією...» [6, 235].

Показове те, що сам філософ протягом усього життя дотримувався своїх вочевидь нонконформістських переконань: прагнув до особистої свободи і незалежності, відстоював свою творчу індивідуальність і право на «сродний» йому вибір. Усе це дає підстави вважати, що славнозвісні слова, які Сковорода промовив у кінці життєвого шляху – «світ ловив мене, але не піймав» – виражають не тільки задоволеність людини, яка здійснила свій вибір і своє покликання, але й виразно індивідуалістичну спрямованість творчої та життєвої позиції «українського Сократа». В.Горський, розмірковуючи над відношенням Сковороди до російського – колективістського і західноєвропейського типу інтелігенції, пише, що Г.Сковорода демон-

струє безумовну близькість до другого – індивідуалістичного типу інтелігенції, для якого «цілісність світові надає не святість традиції, не відданість певній ідеології, вченню, релігійній догматиці тощо, а автономний, тобто незалежний від будь-яких зовнішніх авторитетів індивід, який приречений покладатись лише на власне, суб'єктивне розуміння того, що відбувається і відбувалося в минулому» [1, 100].

Очевидно, таким чином, що в межах української культури зазначеного періоду відбувалося становлення світогляду порівняно вільного від диктату релігійної та світської традиції, світогляду, що орієнтувався на інтелектуальну та моральну автономію особистості, визнання правомірності її «самовладдя», індивідуальних прав і свобод, тобто на такі цінності, в обґрунтуванні і захисті яких значною мірою і полягає сутність індивідуалізму. Як і в європейському культур-

ному контексті, поширення таких цінностей в українській культурі свідчило про історичне пробудження особистості, її прагнення до самостійного визначення своєї власної долі.

Разом з тим вочевидь, що визнання права особистості на самовладдя, навіть на рівні філософської рефлексії зазначеного періоду, носило досить суперечливий і епізодичний характер. Воно ще мало корелювало з визнанням необхідності спрямування цього самовладдя у сферу власне продуктивної, індивідуально і суспільно значущої діяльності, з обґрунтуванням відповідних морально-правових та релігійних настанов, здатних реально спонукати людину до активності у зазначеному напрямку, адже мотив трудової діяльності, як основної сфери самореалізації особистості в українській культурі, на відміну від культури Заходу, залишається дуже невиразним.

Література:

1. Горський В. Історія української філософії. – К., 1996.
2. Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII века. – К., 1987.
3. Кашуба М. Этика в Киево-Могилянской академии // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII века. – К., 1987.
4. Козачинський М. Нравственная философия // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII века. – К., 1987.
5. Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Т.2. – К., 1990.
6. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – Т.2. – К., 1994.

Н. В. СЕВЕРЕНЧУК

ПРОБЛЕМА «СЕРЦЯ» В ФІЛОСОФСЬКІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

П. Д. ЮРКЕВИЧА ТА В. С. СОЛОВЙОВА

Северенчук Ніна Всеволодівна – аспірант Інституту філософії НАН України

В українській та російській релігійній філософії є тема, яка наче у фокусі стягує питання і проблеми, порушені нами вище, і ще безліч інших проблем і питань, які мають відношення до найголовніших основ людського ества. Це проблема «серця».

Загальновідомою нині є теза Д.І.Чижевського, що філософія «серця» є «характеристичною для української думки». Кордоцентризм української думки обстоюють сучасні дослідники І.Мірчук, О.Кульчицький, С.Ярмусь, Є.Калужний. В російській філософії висловлюється подібний підхід до російського національного характеру та культури. «Російська ідея, – пише з цього приводу, наприклад, І.Іл'їн, – є ідея серця. Ідея споглядального серця. Серця, що споглядає вільно і предметно; і передає своє споглядання волі для дії, і думці для усвідомлення і слова. Ось головне джерело російської віри і російської культури. Ось головна сила Росії і російської самобутності» [1]. Що ж на єдиному просторі культури

народжувались ідеї, які потім знаходили відлуння в інших серцях, і при нових обставинах обґрунтовували нові грані людської особистості та нові горизонти людського буття.

Як найбільш визначних представників «філософії серця» в українській філософській традиції Д.І.Чижевський виділяє Г.С.Сковороду, М.В.Гоголя, П.О.Куліша та П.Д.Юркевича. Автор статті «Про «філософію серця» в працях Дмитра Чижевського» («Філософська та соціологічна думка» 1996 р., №3-4) Ірина Потаєва рішуче відстоює тезу, що Памфіла Даниловича Юркевича не можна зарахувати до типово українських представників «філософії серця», якими є Сковорода, Гоголь та Куліш. «...Розгляд серця у Юркевича, пише автор статті, – має християнське потрактування і не виходить за релігійні межі» [2], тоді як Сковорода, Гоголь та Куліш відбивають глибинні світоглядні настанови української культури – «серця» як інтимної душевної глибини, «внутрішньої людини сер-

ця». На жаль, витоки «філософії серця» трьох видатних українських мислителів виходить за межі нашої роботи, хоча безрелігійний характер їх творчості залишається більш ніж проблематичним. По-перше, сам термін «внутрішня людина серця» є євангельським і належить апостолу Петру. По-друге, навіть побіжний погляд на творчість Сковороди, Гоголя та Куліша ставить під сумнів таку постановку проблеми. Так, Г.С.Сковорода хоч і перекладав Плуларха під назвою «Тлумачення із Плуларха про тишу сердечну», проте во «Вдячному Еродіі» намалював точний образ «благого серця». А деякі факти біографії Миколи Васильовича Гоголя теж змушують змінити акценти. В 1840 році Гоголь пережив містичний досвід, який перевернув усю його душу, змінив, так би мовити, метафізичне ядро його «Я». Що ж до творчості Пантелеїмона Куліша, то його духовні запити і інтереси, як і П.Д.Юркевича складались під значним впливом П.С.Авсенєва. Крім того, якщо визначати релігійне чи нерелігійне потрактування «філософії серця» самого Памфіла Даниловича, то слід мати на увазі не тільки релігійно забарвлений романтизм Авсенєва, а й сенсаційне відкриття німецького філософа Р.Пітча, який встановив майже цілковите збігання цілих абзаців праці Юркевича «Серце і його значення для духовного життя людини, по вченню слова Божого» і праці Франца Деліча «Система біблійної психології», що була надрукована у Лейпцигу в 1855 році.

Для нашого дослідження більш важливим є не просто встановити прямі чи непрямі запозичення, але виявити причини, які спонукали філософів звертатись до цієї тематики. На наш погляд, більш суттєвим є розуміння питань, які поставали перед філософами, а потім уже шляхи їх вирішення та реалізації. І щоб більш адекватно ці питання зрозуміти, ми спробуємо виокремити пласти проблем, так чи інакше поєднаних з «філософією серця». У ході порівняльного аналізу філософів, так би мовити української та російської орієнтації, який буде розгорнутий на сторінках нашої роботи, крім творчої спадщини Памфіла Даниловича Юркевича та Володимира Сергійовича Соловйова ми маємо намір звернутись до ідей Григорія Савича Сковороди, Василя Васильовича Зеньківського, як представників української ментальності, та російських філософів Семена Людвіговича Франка, Івана Олександровича Іл'їна, Бориса Петровича Вишеславцева, Павла Олександровича Флоренського, Євгена Миколайовича Трубецького. Не зможемо ми обійти мовчанням і деякі положення філософії М.О.Вєрдяєва, М.О.Лосського, та інших філософів «золотого» та «срібного» віку російської культури.

Щоб більш плідно виявити коло проблем, які порушуються у зв'язку з філософією серця, ми перш за все звернемося до статті Пам-

філа Даниловича Юркевича «Серце і його значення в духовному житті людини, по вченню слова Божого», яка вийшла в «Трудах Київської духовної академії» в 1860 році. Мислителі, які фундують свої ідеї на творчому доробку українського філософа, цілком справедливо вважають його фундатором «філософії серця», а його статтю називають класичною. Хоча, одразу, мабуть, слід зазначити, що питання щодо фундаторства, з огляду на сучасний стан історико-філософського дослідження, залишається відкритим, оскільки в українській філософії ідею серця до Юркевича розвивав, наприклад, Г.С.Сковорода.

Отже, до вищезазначеної статті Юркевича звертались більшість філософів, які після нього розробляли проблематику серця. Так, О.Ф.-Лосєв, виявляючи вплив Юркевича на Вол.Соловйова, зазначає, що Юркевич розвинув варту уваги вчення про гносеологічно-онтологічну природу людського серця. А сам Володимир Соловйов у статті «О философских трудах Юркевича» пише «Стаття ця представляє значний філософський інтерес, і тому я викладу її докладно, головним чином словами автора» [3]. І далі дійсно дає стислий, але досить повний конспект статті. П.О.Флоренський у своєму знаменитому трактаті «Стовп і утвердження істини» теж дає детальний конспект статті Юркевича і черпає з неї деякі ідеї. А ось Б.П.Вишеславцев критично підходить до обох: «Питання про значення біблійного терміну «серце» було поставлене о.П.Флоренським у зв'язку зі статтею П.Д.Юркевича «Серце і його значення в духовному житті людини по вченню слова Божого», яку він частково наводить. У цих двох авторів ми знаходимо, однак, лише постановку питання та зібрання цитат» [4]. Так, свою статтю «Серце в християнській та індійській містиці» Вишеславцев розпочинає з того ж, що й всі вище згадані нами автори, а саме зі Святого Письма. Вишеславцев відзначає, що в Біблії «серце» зустрічається, образно кажучи, на кожному кроці і, у першу чергу означає орган усіх почуттів взагалі і релігійного почуття людини, зокрема. Однак, проблема криється у тому, що серцю приписуються не тільки почуття, а й найрізноманітніші діяльності свідомості. Але труднощі збільшуються, коли ми переконаємося, що серце охоплює собою не тільки явища психічного, але й фізичного життя. Та надамо все ж слово П.Д.Юркевичу і наведемо коротенький побіжний огляд першої частини його статті.

Юркевич пише, що серце, по-перше, стягує на собі всі фізичні відчуття людини: воно є охоронець і носій всіх її тілесних сил. По-друге, воно виявляється осередком душевного та духовного життя людини, а саме: а) волі (в серці народжується рішучість на ті чи інші вчинки, виникають численні наміри та бажання, воно є трон волі); б) пізнавальних дій душі (якщо мислення

є розмова душі з собою, то той, хто мислить, веде цю розмову в серці своїм; в) почуттів (воно є осереддям різноманітних душевних відчужень, хвилювань та пристрастей). І в-третьє, серце є осереддям морального життя людини (в серці з'єднуються всі моральні стани людини аж до найвищих: любові до Бога та любові до ближнього).

Навіть короткий перелік функцій «серця» за статтею Юркевича свідчить про те, що в Біблії значення символу «серця» надзвичайно різноманітні і тому, як зазначає Б.П.Вишеславцев, погрожує зовсім розпливцись, зробитись майже невловимим. «Однак, – резюмує Борис Петрович далі, – це не так: серце на релігійній мові є дещо дуже точне, можна сказати математично точно, як центр круга, з якого може виходити нескінченна кількість радіусів, або світловий центр, з якого можуть виходити найрізноманітніші промені» [5]. Образ кола приводить у Вол.С.Соловйов у статті «Про філософські праці П.Д.Юркевича»: «Воно є ... круг або колесо, в обертанні якого полягає все наше життя» [6]. Таку ж думку і майже з тією фразеологією знаходимо у о.П.Флоренського: «Воно (серце) є «коло народження нашого», тобто круг або колесо» [7]. А П.Д.Юркевич неодноразово підкреслював, що серце – це осереддя (средоточие – рос.), основний центр душевного та духовного буття людини, цілокупної людської особистості.

Отже, на основі вищенаведених роздумів можна зробити два взаємозв'язаних висновки, які є основоположними і для української, і для російської філософії «серця»: по-перше, людська особистість розглядається як деяка цілісність, по-друге, серце є центром цілокупної людської особистості. Першочерговим завданням, яке постає у ході нашого дослідження, таким чином, є необхідність порівняти підхід П.Д.Юркевича та Вол.С.Соловйова до складної структури людського ества, виокремити ступені чи «аспекти» цього ества, розкрити по можливості характер їх взаємодії, а також визначити, яка роль відводиться чи не відводиться у цій структурі серцю.

Як відомо, українська та російська релігійна філософія розвивала свої антропологічні ідеї на основі християнської антропології, основи якої були започатковані апостолом Павлом. Висловлювання апостола містять твердження, що людська особистість складається із тіла, душі та духу. Однак, він не ставив собі за мету конкретизувати ці аспекти людського ества, тому антропологічні ідеї завжди вплітаються в живе ціле його думок. Зокрема, наприклад, у апостола зустрічається і так зване дихотомічне (дух + психо-тілесна сторона) та трихотомічне (дух + душа + тіло) розуміння людини. Крім того, слід зазначити, що в Біблії поняття «серце» та поняття «душа» інколи замінюють одне одного, втім, як і поняття «серце» та «дух».

Щоб подолати ті труднощі, які виникають з даного положення, нам необхідно знайти певну точку опори, від якої ми могли б, так би мовити, відштовхнутись. Такою точкою опори буде для нас думка Памфіла Даниловича Юркевича, яка є основоположною для його філософії «серця» і яка виявляє взаємовідношення понять «серце» та «душа», як його розумів Юркевич: «В серці людини лежить основа того, що її уявлення, почування та вчинки дістають особливості, в якій виражається її душа, а не інша, або дістають такий особистий, окремо визначений напрям, завдяки якому вони є вирази не загальної духовної істоти, а окремої живої дійсно існуючої людини» [8]. Отже, що являє собою поняття душі в антропології Юркевича? Розгортаючи своє бачення внутрішнього світу людини Юркевич відстоює думку, що необхідно зрозуміти всю неосвєжність людської душі, для чого, перш за все, треба підійти до неї не як до сукупності явищ, які здійснюються у певному зовнішньому порядку і споріднені певним фактам зовнішнього світу, а зсередини, як до живої, реально діючої, такої, що відчуває і мислячої особистості, яка перебуває у ряду відношень до світу та буття. «Тисячі почувань, прагнень, уявлень, понять та ідей, нахилів та пристрастей, – пише філософ, – виринають на поверхню свідомості несподівано й без нашого відомого, сполучаються або перехреснюються у різних відношеннях, визначають нашу діяльність, наш погляд на людей та обставини, наші симпатії та антипатії, наш щохвилиний душевний настрій – і все це розмаїття явищ, з яких кожне хоче мовити нам на свій копил, що таке душа, походить від причин та умов, що змінюються до безконечності» [9].

Дещо подібний підхід до проблеми душі ми знаходимо у С.Л.Франка. Своє бачення людського ества він дуже детально розгортає у своїй книзі «Душа людини», що вийшла з друку у 1917 році. Але на відміну від Юркевича, Франк, мабуть, у дусі передреволюційного бунтарства розділяє душевне життя на два антагоністичні стани: свідомість та емпіричне позасвідоме чи півсвідоме душевне життя, підкреслюючи що у своїй потенційності воно є все і водночас ніщо, і тому вимагає оформлення, переходу від потенційного стану до дійсного. Емпіричне душевне життя та свідомість є як би матерією та формою внутрішнього буття людини і являються абсолютними антагоністами: чиста свідомість, як довершене споглядання, є бездіяльність, душевна смерть; чисте душевне життя, як могутня, всеперемагаюча сила, є абсолютна сліпотата свідомості. Франк романтизує анархічну волюницю російського духу і, по суті, дискредитує свідомість ради стихії душевного життя, намагаючись, однак, у завершенні декларувати притаманні цій стихії потенції самоформування та самотворення дійсного реального буття. Юркевич, як і Франк, виступав проти спрощеного

підходу до проблеми душі. Більш як за півстоліття до виходу в світ книги Франка, він писав, що сучасна йому філософія та психологія спираються на два хибних догмати. По-перше, це вчення про самозаконність (автономію) людського розуму або вчення про те, що цей розум сам по собі дає і покладає закони для всієї душевної діяльності. По-друге, психологія вказує лише на загальні та родові властивості душі, тобто, на ті душевні явища, котрі загальні людській душі з усякою іншою душею. За Юркевичем, ці загальні властивості являють собою тільки форми душевного життя. Але як саме, за Юркевичем, складається, структурується окрема людська душа ми говоритимемо трохи далі.

Душевне життя в антропології Юркевича постає перед нами як особливий, у своєму роді безмірний всесвіт, який потенційно може сягати у нескінченність, тому що ніхто не може визначити раз і назавжди, на що здатна людина і на що вона вже не здатна, ніхто не може передбачити, який круг буття буде захоплений нею зсередини, як надбання її життя, її душі. Юркевич зазначає, що краще всіх це розумів Лейбніц: душевне життя або, за його термінологією, внутрішній світ монади охоплює весь світ і навіть Бога, і якби ми знали цю монаду цілком, то змогли б прочитати в ній долю цілого світу. У цьому зв'язку можна згадати дивовижну спробу доведення рівнопотужності макрокосму та мікркосму, природи й людини у о. П. Флоренського. У праці «Макрокосм та мікркосм» Флоренський у математичній формі висловлює положення про рівнопотужність цілого його частини у нескінченних множин. Головна думка цієї праці полягає у тому, що, якщо і людина, і природа нескінченні, то нічого не заважає нам називати Людину макрокосмом, а Природу – мікркосмом, адже людина, як частка природи, може бути рівнопотужною зі своїм цілим, і те ж саме можна сказати і про природу, як частку людини. І природа, і людина нескінченні; і за нескінченністю своєю як рівнопотужні, можуть бути взаємно частками одна одної, більше того, можуть бути частками самих себе, причому ці частки рівнопотужні між собою та з цілим.

Явища душевного життя, за Юркевичем, виникають в нас як різноманітні стани і поєднання зовнішнього та внутрішнього досвіду. Єство душі складається у взаємодії людської особистості зі світом, тобто, природою, космосом; з іншою людиною, яку уособлюють не лише наші ближні, але й суспільний загаль; і з Богом – найпотаємніший, найсакральніший зв'язок у людській душі. На наш погляд, основна думка філософії серця П. Д. Юркевича полягає у тому, що центральним елементом взаємодії в структурі душевного життя є серце – осереддя всього тілесного та багатоманітного духовного життя людини. Оскільки серце є основним джере-

лом волевиявлення людини, то саме серце породжує цей зв'язок і тому український філософ і називає його джерелом життя або витокami життя. Внаслідок взаємодії, душа структурується як певне поле, яке є наслідком напруги протистояння елементів взаємодії. Саме в ході такого структурування і виникають ті різноманітні до безконечності цілі, які є виявом особистого духу людини. Юркевич весь час б'ється над питаннями, які і в наш час не втратили своєї гостроти: як складається, як структурується єство душі? Що з чим, власне, зв'язується і яким чином з'являється те, що ми назвали б напругою взаємодії? Що, врешті-решт, являють собою елементи взаємодії нерозривного цілого людської особистості? Це, очевидно, є найскладнішою і найважливішою складовою, що весь час влітається в канву його філософствування. І щоб прояснити ці найскладніші моменти філософії Юркевича, розглянемо для початку можливі способи взаємодії.

Але перш за все декларуємо одне безперечне положення філософії серця, а саме, що серце, якщо і не уособлює весь дух людини, то принаймні є його життєдайною складовою. У цьому зв'язку Юркевич, шукаючи можливі вияви взаємодії елементів людської душі, відстоював думку про свободу людської особистості, адже, як відомо, дух гуляє де хоче. І тому людина однаково духовна і в колотнечі буденних справ, і в найвищих вчинках, і в ділах, які не можна назвати прикрасою роду людського. У найглибшій основі людського серця людина сама знає ціну своїм вчинкам і ділам, але не завжди може чи не завжди хоче тримати їх під контролем.

Простежимо перш за все структурування в ході взаємодії, яке є наслідком процесу пізнання. В результаті взаємодії наших чуттєвих органів з явищами зовнішнього світу, ми отримуємо низку вражень, які є відозміною нашого почуття. Актом глузду суб'єкт пізнання накладає на враження форми споглядання, що надають єдності нашим уявленням. Тобто, ми маємо два перші кроки, два етапи процесу пізнання: 1) формування сирого матеріалу нашої чуттєвості; 2) обробка цього сирого матеріалу нашим глуздом, внаслідок чого в людській душі складається структура, яка відповідає уявленням. Та людський розум не вдовольняється простими уявленнями, а складає дедалі складніші структури, поєднуючи уявлення в судження за допомогою категорій. У цій точці, за Юркевичем, закінчується філософія Канта і починається філософія Платона, оскільки Кант заперечував можливість пізнання істини емпіричною людською свідомістю. Юркевич відстоює точку зору, що людський емпіричний розум, який обробляє сирий матеріал чуттєвості, структуруючи уявлення, здатний критично поставитись до свого власного дітища і підняти до пізнання сутності

явища, до усвідомлення ідеї явища або речі, до її призначення в загальній системі космосу. Внаслідок складного процесу структурування виникає взаємодія з нормами й законами всезагального розуму, що й призводить, врешті-решт, до пізнання істини.

Але взагалі, в реальній людській душі ця взаємодія може і не відбутись, в результаті чого ми можемо залишитись на рівні емпіричної свідомості. Такий тип взаємодії відповідає духовному розчиненню у світі явищ, що у абсолютному прояві означає вічне кружляння у колесі буття, тобто, та сама примарна майя, за індійською релігійною та філософською термінологією, яка затуляє пересічного індивіда у його буденному житті. У Святому Письмі такий тип структурування людського ества визначається як метушливе серце. Йдеться про ту саму метушню, про яку так філософськи проникливо розмірковував Екклезіаст. На рівні філософському розглянутому типу взаємодії відповідає різного ґатунку емпіризм. Проти такого одностороннього, спрощеного рівня філософствування, як ми розглядали у главі другій, не раз виступали у своїх працях і П.Д.Юркевич, і Вол.С.-Соловйов.

Якщо у цій точці спинитись і зіставити підхід до проблеми людського ества П.Д.Юркевича та Вол.С.Соловйова, то слід відразу зазначити, що Юркевич визнавав право людини на необхідне, хоча ставив необхідне на належне для нього місце. Подібний підхід перегукується з точкою зору В.В.Зеньківського, який у «Принципах православної антропології» писав: «Людина, як вона дана нам у дійсності, живе єдиним життям; усі сторони, всі «аспекти» її істоти, будучи неоднорідними та ієрархічно не рівноцінними, зв'язані у живе, воістину органічне ціле. У цьому сенсі треба сказати, що людина завжди і у всьому духовна, тільки духовність може набувати різної форми...» [10]. Що ж до Володимира Соловйова, то він розглядав емпіричний стан людської душі як суцільне зло, вбачаючи в ньому джерело егоїзму та розбрату, що абсолютно суперечило принципу всеєдності.

Однак, повернемося до процесу структурування людської душі. Отже, П.Д.Юркевич, а за ним і Вол.Соловйов, розділяє точку Платона, що найвищим етапом процесу пізнання є взаємодія людської душі із законами та нормами всезагального розуму. Юркевич зазначає, що вчення Платона полягає у тому, що коли свідома рефлексія піддає критиці явища речей і шукає те, що могло б бути утримане чистим розумом як його предмет, то звідси походить пізнання самої сутності речей. Тоді виникає слушне питання: що означає термін Юркевича «свідомі рефлексія»? Для цього повернемося знову до основної думки праці «Серце...». Весь пафос цього твору зводиться, по суті, до того, що саме серце є істинним місцем народження глибоких

і світлих ідей, які є найвищим проявом людського духу, а свідомість лише дає цим ідеям ясноту й визначеність, притаманні мисленню. «Голова, пише філософ, – має значення органу посередницького між цілісним еством душі й тими впливами, яких вона зазнає ззовні або згори, й що при цьому їй належить сан урядувальний у цілісній системі душевних дій» [11]. Розум є лише вершина душевного життя, а корінь його становить серце, в духовних глибинах якого, неприступних для нашого обмеженого погляду, в мороці й темряві, безпосередньо і прямо, відкриваються, народжуються найвищі одкровення Істини, Добра і Краси. Розум є свого роду світлом, що освітлює, ладом, що упорядковує, ретранслятором, що проговорює те, що дух знає сам по собі. Тобто, розум є свого роду буфером, що поєднує нас і з реальним світом, і з всеєдиним началом, що відкривається в глибинах нашого серця. З одного боку, розум структурує, оформляє запитання, які є наслідком взаємодії з реальною дійсністю, а з другого боку, освітлює відповіді, які безпосередньо відкриваються в людському серці. Найсуттєвішим у цьому ланцюзі виявляється єдність, що виникає у взаємодії розуму та серця. Лише такого типу взаємодія, єдність розуму та серця, структурує в душі стан, який можна назвати мислячим духом і який апостол Петро визначив висловом «розумом в серці стояти». Саме ця структура відповідає ідеї людини, що з одного боку визначає її особисту неповторну сутність, а з другого, приводить до узгодженості її особистості із загальним змістом усього існуючого, або, на релігійній мові, з волею Божою. На думку Юркевича, вся наша освіта та виховання направлені на те, щоб світло знання зробилось теплотою і життям нашого духу, діяльною силою і рушієм нашого духовного життя. Юркевич відзначає, що деякі стани людської душі вказують на те, що ця посередницька діяльність розуму не завжди помітна. Ризикуємо висунути положення, що ті безпосередні стани, про які говорить Юркевич, а саме: коли ми насолоджуємося спогляданням краси в природі чи мистецтві, коли нас зворушують звуки музики, коли ми безкорисливо робимо моральні вчинки, тобто, діємо за законами правди й любові, не означають прості порухи серця, а означають узгодженість душі, тобто, відповідають структурі «розумом в серці стояти», стану узгодженості взаємопоєднаних розуму та серця. Саме такий тип структурування душевного життя, на думку Юркевича і його учня Володимира Соловйова, відповідає ідеальному стану людської душі. Саме у цій точці людина є Людиною у повному, вищому сенсі цього слова, Людиною як такою. Саме такий стан відповідає її вічній сутності, її ідеї у Юркевича, і є образом Софії, Премудрості Божої у Володимира Соловйова. Тому ми можемо відзначити, що у цій

точці співпадають інтуїції П.Д.Юркевича та Вол.С.Соловйова. Але перш ніж детально почати порівняння підходів українського та російського мислителів, вичерпаємо ті можливі стани душевного життя, як, на наш погляд, вони відкриваються в антропології Памфіла Даниловича Юркевича.

Ідеальний стан людської душі, на думку українського філософа, не є постійним станом людської душі. Один з можливих неідеальних станів, як ми його означили «емпіричний» ми вже розглянули вище. Крім цього можливий стан, коли розум втрачає зв'язок з серцем, відпадає від духу, стає самодостатнім чи самозамкненим. Розум починає будувати структури з самого себе, що призводить до виникнення ілюзії духовної структури, оскільки поєднується з тим, що він сам собі покладає. Ці стани означають з одного боку, бездіяльну мрійливість, а з другого, гордість самозамкненого розуму. Гордість розуму проявляється в побудові з себе самого різного роду утопічних проектів перетворення дійсності, чим, до речі, страждав і Володимир Соловйов. Мрійливість виявляється не лише як покладання, вимрювання неможливих і неспоріднених для особистості станів, а й заздрісне зливання, захоплення, повторення, приміряння неспоріднених особистості ролей та орієнтирів. Зазначені вище стани означають розчинення духу в розумі. Цю останню, між іншим, суто національну рису українського характеру прекрасно розкрив свого часу Григорій Савович Сковорода. Основний стержень філософії серця Сковороди саме і витікає з того, що самозамкнений розум займається структуруванням неспоріднених особистості станів душі, тобто, приміряє на себе різного ґатунку неспоріднені маски і личини, наче чужі шати. Сердечна філософія Сковороди, лозунгом якої, як відомо, є «пізнай себе», саме і розриває це розчинення духу у самозамкненому розумі, через серце виявляючи сутність людської особистості. У цій точці, на наш погляд, співпадають «сердечні» інтуїції П.Д.Юркевича та Г.С.Сковороди.

Якщо підводити підсумок антропологічних ідей П.Д.Юркевича, як вона постає перед нами крізь призму філософії серця, то можна сказати, що Памфіл Данилович на відміну від свого учня Володимира Соловйова ніколи не ідеалізував людину. Юркевич не раз підкреслював, що реальна особистість в реальній дійсності вступає в величезну кількість різного ґатунку зв'язків, які по-різному структурують її душевне життя. Такий підхід українського філософа до структури людського ества можна назвати синтетичним, на відміну ієрархічного підходу, якого дотримувався у своїй антропології Володимир Соловйов. За такого синтетичного підходу людська особистість постає не як багаточарова структура, у якій нижчі шари підкорені і залежні

від вищих, а як нерозривна єдність, структурування якої залежить від багатьох факторів, і в першу чергу, від свободи її волевиявлення. Реальна людина в реальному житті зовсім не являє собою і, можливо, ніколи не буде являти собою зразок гармонії, як того жадав Володимир Соловйов. Людина залежна від свого тіла, а через нього від земних і космічних чинників свого існування, залежить від середовища, в якому живе і в якому складаються риси її характеру, звички та інші стани її душевного життя, які часом автоматично змінюють це життя. Та незважаючи на все це, Юркевич вважав, що, очевидно, головна ціль людського життя полягає у тому, щоб віднайти найглибшу сутність свого ества. За Юркевичем, як ми вже зазначали в главі другій, не загальне буття, а найдовершеніше буття у кожній галузі є одкровенням ідеї. Але якщо людина є своя власна ідея, то найдовершеніше буття кожної людини є виявлення її власних сутнісних сил через усезагальне, що і становить вектор її власного розвитку. Таке протистояння у взаємодії її внутрішніх сил створює і тримає цілісну неповторну структуру її ества.

Перейдемо до антропології учня П.Д.Юркевича, Володимира Сергійовича Соловйова. Перш за все слід зазначити, що у свій юнацький період Соловйов прекрасно усвідомлював новаторські ідеї філософії серця свого вчителя. Саме працю «Серце...» найпильніше і найдокладніше розглядає Соловйов у статті «О філософских трудах П.Д.Юркевича». Але надалі, по мірі закладання основ власної системи, лише загальні фрази про протиставлення голови та серця ще нагадують відгомін учнівського періоду, сама ж структура людської душі набуває іншого характеру. Хоча і у пізніші періоди своєї творчості підсвідомо Соловйов орієнтувався на викладені нами схеми структурування людської душі, як ми їх мали можливість розглянути в антропології Юркевича, але надавав їм іншого напрямку та орієнтації.

Як ми зазначали вище, у філософії серця П.Д.Юркевича висвічується ідея взаємозв'язку як протистояння взаємодії в структурі людського ества, де серце є осередком духовного, душевного та тілесного буття людини. Розкриваючи структуру людської особистості, яка відповідає ідеальній сутності людського ества, український філософ не ідеалізує і, таким чином не відкидає емпіричну особистість, що має місце у філософії його знаменитого учня, не вимагає від цієї особистості забути про суб'єктивний центр заради центру безумовного, що нараз ставило перед філософією Соловйова проблему свободи волі, яку намагався вирішувати і сам Соловйов, і значна частина його послідовників та учнів. Для Юркевича процес народження в душі є таємничим, хоче не незбагненим, процесом, який визначається склад-

ною взаємодією зовнішніх та внутрішніх факторів, результатом виховання та самовиховання особистості, що вимагає докладного вивчення. Юркевич досить скептично ставиться до містики, оскільки найважливішим для нього є результат взаємодії «для тут і тепер».

Для Володимира Соловйова, який пережив містичний досвід, очевидно, таємниця єдності особистості з всеєдиним означала миттєвий докорінний душевний переворот, дійсне єднання, яке вимагало подальшого служіння, послуху, чернецтва, чого він вимагав і від інших. Тому, очевидно, він відмовляється від складноорганізовуючого терміну «серце», і в основу людського ставить дух. За його філософією, внутрішня сутність людської особистості складається з душі, розуму та духу, що є виявленням відповідно трьох складових елементів в людині: матеріального, людського та божественного. Та Соловйов, по суті, мало цікавиться реальним процесом структурування особистості, переносяться у історичний або космічний виміри буття, поєднуючи та переплітаючи обидва. По Соловйову, кожна реальна особистість своєю найглибшою сутністю вкорінена у вічному божественному світі, і цієї найглибшої сут-

ністю є дух, змістом якого є безумовне. Для Соловйова відпадиння від цього безумовного, самоствердження та уособлення емпіричного індивіда є найвищим злом, а найвищим благом є підпорядкування людської волі божественній, в результаті чого людина стає провідником божественної волі в суспільстві та природі. Але реальна людська особистість в філософії Соловйова тоне в перспективі космічного перевлаштування дійсності, а ієрархічна побудова її внутрішньої структури тоне в ідеологізованій структурі всеєдності.

Таким чином, філософія П.Д.Юркевича та його учня Вол.С.Соловйова репрезентує два підходи до визначення структури людської особистості: синтетичний та ієрархічний. Синтетичний підхід, який репрезентує філософія серця П.Д.Юркевича, виявляє складний, суперечливий процес структурування людської особистості, що вимагає нових підходів до вивчення та визначення, на той час як ієрархічний метод Вол.С.Соловйова виливається в складну ідеологізовану схему філософії всеєдності, яка врешті-решт залишається зовнішньою для серця емпіричного індивіда, якого намагається переродити великий російський філософ.

Література:

1. Ильин И. О русской идее // Родина: Русская философия. Православная культура. - М., 1992. - С.135
2. Потаева Г.В. Про «філософію серця» в працях Дмитра Чижевського // Філософська і соціологічна думка. - №3. - 1996. - С.46.
3. Соловьев В.С. О философских трудах П.Д.Юркевича // Юркевич П.Д. Философские произведения. - М.: Правда, 1990. - С.553.
4. Вышеславцев Б.П. Этика преображенного Эроса. - М.: Республика, 1994. - С.273.
5. Там само, с.276.
6. Соловьев В.С. О философских трудах П.Д.Юркевича // Юркевич П.Д. Философские произведения. - М.: Правда, 1990. - С.554.
7. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. - Ч.2. - М.: Правда, 1990. - С.536.
8. Юркевич П.Д. Выбранные. - К.: Абрис, 1993. - С.97.
9. Там само, с.120.
10. Прот. Зеньковский В. Принципы православной антропологии // Вестник РХД. - II-III. - №153-154. - Париж-Нью-Йорк-Москва, 1988. - С.14.
11. Юркевич П.Д. Выбранные. - К.: Абрис, 1993. - С.80-81.

Т. Н. ПОПЛАВСКАЯ

ДУШЕВНОЕ И ДУХОВНОЕ В СТРУКТУРЕ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Поплавская Татьяна Николаевна — доцент кафедры философии и социологии Южноукраинского педагогического университета им. К.Д.Ушинского, кандидат философских наук

Над тайной происхождения сознания человек стал задумываться еще с глубокой древности. Лучшие умы человечества в течение многих веков пытались раскрыть природу сознания. Однако способность мыслить, чувствовать, оценивать долгое время именовалась душой. И только в период зарождения буржуазного общества в европейской философии осуществился переход от понятия души к категории

сознания. Именно Декарту принадлежат приоритеты в оформлении понятия сознания, и именно с ним связан один из наиболее типичных подходов к этому феномену. Декарт предлагает понимать сознание как замкнутую в себе, отражающую не внешнее бытие, а самое себя, духовность. Сознание выступает как проявление внутреннего мира, который содержит в себе аффекты, эмоции, мысли, суждения, а также

образы вещей. Оно источник собственной активности. Механизм развития сознания с точки зрения такого подхода следует искать в нем самом, в сфере духа. Сознание со всеми его компонентами: мысли, эмоции, воля, язык и т.п. – самодостаточно. Изучение сознания предполагало раскрытие составляющих его элементов.

Этот подход закреплял необходимость обращения сознания на самое себя. Постичь его можно было только путем самоанализа и самонаблюдения. Опыт личного сознания объявлялся онтологически предельным, вне которого не существовало никаких иных оснований и детерминант. Главной формой деятельности сознания оказывался логический строй мышления. Отсюда декартовское «*cogito ergo sum*», подчиняющее сознанию все способности и проявления вплоть до такой ипостаси, как существование.

Во втором подходе точка отсчета в анализе сознания берется вне самого сознания, вне духовности. Предполагается, что образы сознания рождаются в результате воздействия на человека внешнего мира, и прежде всего в процессе деятельности. Еще Спиноза четко формулировал принцип, согласно которому в XVII веке мыслит сама природа. Мышление и сознание тем совершеннее, чем шире круг вещей, с которыми человек вступает в контакт, чем активнее сам субъект. Подлинными правилами мышления являются верно познанные формы и законы мира.

Второй подход, в соответствии с которым сущность сознания следует искать не в нем самом, а во внешних определенностях, в определенностях практики, был развит марксовской традицией. «Бытие определяет сознание» – краеугольный камень марксизма. Сознание – субъективный образ объективного мира, отражение бытия, коллективно полученное знание демонстрировало свою зависимость от внешнего бытия. Исходная коллективность, общественная природа сознания или, как сказали бы русские философы, «соборность» должна была объяснить всеобщность и общезначимость содержания сознания. Оно должно было предстать не как личностное и индивидуальное отправление, а как универсальный процесс всего человеческого рода.

И именно нюансы этого подхода были проработаны отечественной философией и психологией. Все детерминанты сознания с необходимостью отнесены за его пределы: «Ни мысли, ни язык не образуют сами по себе особого царства, они только проявления действительной жизни» [10, 449]. Материалистическое понимание сознания ориентировано на выведение всех его формообразований из реального процесса жизнедеятельности.

Логично предположить, что дальнейшее проникновение в суть феномена сознания потре-

бует интегрирования этих двух традиций в некоторый синтетический подход, при котором точка отсчета при изучении природы сознания будет находиться одновременно и в нем самом и вне его, и в сфере духовности и в сфере материальных, предметно-практических отношений.

Подобные дополнения необходимы и по чисто теоретическим обстоятельствам, их требуют в первую очередь основные идеи второго подхода, коль скоро он претендует на последовательность. Если сознание есть осознанное бытие, то само осознание не может быть прозрачным и нейтральным, оно нагружено и преломлено формирующимися в процессе жизнедеятельности коллективными состояниями ментальности, национальными, географическими, конкретно-историческими особенностями «здесь» и «теперь» живущих людей. И процесс этой нагруженности (призматичности) осознания протекает объективно, вне контроля отдельного самосознающего субъекта. Рождаясь, он априори застает и разделяет формы коллективной чувственности, обычаи и традиции, царящие в его среде. Вместе с «молоком матери» вбирает в себя национальные образы мира и способы мироотношения. Мир своими определенностями, звуками, красками, многообразными информационными потоками ежечасно и ежеминутно воздействует на организм, влияет, давит на него, перестраивает и организует.

Основные принципы интегрального подхода к анализу сознания предполагают, что сознание отражает мир и творит его одновременно. Оно, во-первых, опредмечивает себя в реальности, и поэтому о качественной интенсификации сознания можно судить по всем продуктам человеческой деятельности от элементарных и до сложнейших. Во-вторых, весь строй сознания: ощущения, восприятия, представления, эмоции, память, воображение, речь, воля и др., – иницируясь глубинными духовными мотивами и потребностями, окрашивает действительность палитрой тонов сугубо индивидуального отношения. А это значит, что для того, чтобы познать глубинные пласты сознания, недостаточно только мира опредмеченных человеческих сущностных сил или вербального его выражения, важны также «показания» интимных переживаний, зачастую скрытых и маскирующих себя нормами общепринятого. В этой связи интересно рассмотреть место душевного и духовного в структуре сознания, тем более, что анализ понятия «душа» и «дух» чрезвычайно редко встречается в современной философской, да и психологической литературе. Очевидно это объясняется однонаправленностью мировоззренческих установок и нежеланием с ними расставаться. Тем не менее, отечественная философская мысль имеет достаточно проработанную и глубоко осмысленную традицию

употребления этих понятий в процессе познания феномена сознания.

Неоспоримый знаток толкования души и духа русский философ С.Л.Франк в своей работе «О душе» писал: «Не существует однозначной, точно установленной границы между «душой» и «духом», переход от одного к другому здесь, напротив, непрерывен» [15, 402]. Для наглядности он сравнивал «дух» с почвой, в которой укоренена «душа», причем так, что самый глубокий конец корня как бы внедряется в почву, переходящую в свою очередь в корень. Другие авторы рассматривают «дух» как собирательное наименование по отношению к «душам» отдельных людей, третьи предпочитают говорить о субъективном (индивидуальном) и объективном (абсолютном, мировом) «духе». Первый, т.е. субъективный дух, при этом отождествляется с «душой» каждого человека, второй – с духом вообще, т.е. с Богом.

Несколько иначе субординацию между духом и душой трактовал Н.А.Бердяев. По его мнению, между ними существует принципиальное различие: «душа принадлежит природе, ее реальность есть реальность природного порядка, она не менее природна, чем тело. Но дух совсем не может быть противопоставляем телу и материи, как реальность, существующая наряду, в одном порядке с реальностью тела и материального мира. Изнутри, из глубины дух впитывает в себя и тело и материю, как и душу, но дух по-иному реален и принадлежит другому плану» [1, 26]. При этом автор ссылается на труды Платона, апостола Павла, Гегеля и подчеркивает многокачественность духовной жизни. «Духовная жизнь, – пишет он, – раскрывается по ступеням и разнокачественно. В нее входит вся познавательная, нравственная, художественная жизнь человечества, входит общение в любви» [1, 48].

Обстоятельный анализ понятия «дух» содержится в трудах профессора И.А.Ильина. «В каждом из нас, – писал он, – есть две силы, обычно противостоящие друг другу: сила инстинкта и сила духа. Инстинкт, взятый сам по себе и не обузданный духом, есть волк в человеке: он хищен, коварен и жесток. Но он хитрее и изворотливее волка. Человек голого инстинкта – не ведает ни веры, ни совести, ни жалости, ни чести; он посмеивается над честностью, презирает доброту, не верит ни в какие принципы. Для него все хорошо, что ему выгодно. Бездуховному инстинкту противостоят дух в человеке, начало сердца, разумной воли, ответственного предстояния и совести» [6, 31]. В другой статье сборника И.А.Ильина говорится, что дух – живая сила, энергия, которая выбирает, решает и действует. Вместе с тем, тайна свободы – или «свобода воли», состоит в способности духа сосредоточиваться на чем-либо, укреплять себя и превозмо-

гать свои внутренние затруднения и препятствия. Дух человека не подобен воде, безвольно плещущейся в своем ложе, или песку, пассивно лежащему. «Дух человека есть личная энергия, и притом разумная энергия; разумная не в смысле «сознания» или «рассудочного мышления», а в смысле предметного созерцания, зрячего выбора и действия в силу духовно-достаточного основания» [6, 80–82]. Не менее четко и образно русский философ характеризует и понятие духовности. Отмечая, что оно не совпадает с сознанием и не исчерпывается мыслью, не ограничивается словами и высказываниями. Духовность человека глубже всего этого, могущественнее, богаче и священнее. Она состоит, прежде всего, в уверенности, что в пределах собственной души человека есть лучшее и худшее, и это не зависит от его произвола. Такое лучшее и высшее надлежит признать и перед ним преклоняться. К нему надо прислушиваться, сосредоточенно испытывать его, вникать в него, предаваться ему» [6, 78].

Интересны мысли И.А.Ильина о процессе становления личной духовности. Любое государство, по его мнению, зиждется на инстинкте национального самосохранения и правосознания граждан, их полусознанной лояльности, чувстве долга, их патриотизме.

Таковы представления о духовном и душевном русских религиозных философов. Что же касается философов и психологов, естествоиспытателей и гуманитариев, не связывающих себя с религией, то они, как будет показано ниже, понимают под духом нечто близкое сознанию, мышлению, разуму, нравственному чувству или всей психике человека. Но при этом особо подчеркивается специфика духа и духовности – их целостность, качественное отличие от животных форм отражения, ценностное осмысление и направленность на благо каждого человека не только в его настоящем, но и в его будущем [19]. Невозможность ограничения смысла понятия «дух» и его дериватов – «духовный», «духовность» только его религиозным значением становится особенно очевидной при употреблении таких распространенных словосочетаний, как «духовные интересы», «духовная деятельность», «духовная жизнь», «духовная культура», «духовные потребности», «духовное обновление общества».

Если обратиться к словарям русского языка В.И.Даля и коллектива сотрудников Института языкознания АН СССР по главе с проф. А.Н.Евгеньевой, то статья «Духовность» есть только во втором из них. Определяется это понятие здесь очень кратко: «Духовная интеллектуальная природа, сущность человека, противопоставляемая его физической, телесной сущности» [14]. Однако такое определение слишком общо и не совсем точно, на наш взгляд, т.к.

сводит духовность только к интеллекту, тогда как фактически в ней доминирует моральный аспект, о чем речь пойдет ниже.

В философских словарях 50-80-х гг., даже «Философском энциклопедическом словаре» 1989 г. статья о духовности отсутствует. Но, разумеется, во всех есть статья «дух», а начиная с 1980 г., в них появляется и статья «Духовное производство» [17]. Понятие «дух» определяется в них, как и в толковых словарях, через нематериальное начало, тождественное понятиям «идеальное», сознание. А под «духовным производством» понимается формирование, разработка и распространение идей, теорий, духовно-культурных ценностей в формах научного, философского, религиозного, политического, правового, нравственного и художественного сознания.

В «Философском энциклопедическом словаре» 1999 года помещены статьи, рассматривающие интересующие нас понятия вполне в духе времени: «Употребляемое в настоящее время философское понятие духа, как противоположного природе, сложилось в период романтики и идеализма, а особенно у Гегеля («Дух обнуруется как исполненный знак интеграла, соединяющий небо и землю, добро и зло» – Дрейер). Дух не является противником души, как считает Клагес, хотя душа (как понятие жизненной энергии человека) есть носитель духа, подтачивающего ее силы. Но вместе с тем дух сохраняет и защищает жизнь, возвышает, совершенствует («одухотворяет») телесную деятельность. Впрочем, он может это делать, только вытесняя жизненные стремления» [18, 146]. Автором данной статьи выделяются три формы бытия духа: дух отдельного индивида (личный дух), общий дух (объективный дух) и объективированный дух (совокупность завершенных творений духа). В связи с темой данной работы, представляет интерес характеристика объективного духа: «Носителя объективного духа мы называем личностью. Например, объективным духом какого-либо народа является то, что может быть высказано о народе. «Объективный дух» – это совокупность возможных предикатов к субъекту «народ», он проявляется в общем, духовном достоянии, к которому, согласно Николаю Гартману, относится, прежде всего, язык, затем следуют производство и техника, господствующие нравы, действующее право, господствующие ценности, господствующая мораль, традиционная форма воспитания и образования, господствующий тип взглядов и настроений, задающий тон, вкус, мода, направление искусства и художественного понимания и т.д.» [18, 147].

Более обстоятельно содержание понятий «дух», «духовный», «духовность», «духовное производство» рассматривается в названных выше книгах и статьях по этим вопросам, в частно-

сти, в материалах круглого стола «Духовность, художественное творчество, нравственность», проводившегося редакцией журнала «Вопросы философии» в 1996 г.

Заслуживает внимания высказанное на этом заседании мнение В.И.Гараджи о том, что религиозные формы регламентации общественной жизни ныне уступают место светским, а религиозное обоснование этики – философско-онтологическим формам, согласно которым добро заложено в самом бытии. Сказанное служит оправданию понятий «естественная нравственность», «естественно-нравственный закон» как общего достояния всех людей в выборе добра, независимо от их отношения к религии. «Ныне, – продолжает автор, – ни одна человеческая «система» мышления, включая религиозную и основывающуюся на светски-гуманитарных принципах, не может претендовать на полное воплощение истины. Любое притязание на обладание абсолютной истиной, на любое земное, конкретное воплощение совершенства ведет в тупик либо тоталитаризма, либо цинизма и полного безверия» [4, 22-24].

Обстоятельный анализ понятий души и духа, их роли в жизни общества, человека, содержится в книге А.Д.Спирина «Общий курс философии». Душа определяется здесь как неразрывное органическое единство трех составных частей – разума (мышления), воли и чувств [13, 204]. Довольно оригинально выглядит в книге определение духа: «Человеческий дух – это сила, скрепляющая душу с телом и одновременно соединяющая человека с космическими энергиями» [13, 228]. Достоинство данного курса философии состоит, на наш взгляд, в попытке возродить использование данной категории в философском учебнике.

Еще, более развернутое, освещение категории духа дается в теоретическом исследовании В.У.Бабушкина, изданном кафедрой философии РАН. Речь идет в ней о философии, как учении о духе и человеке, об онтологии духа, о духе как интегрирующем начале бытия, о своеобразии духовного бытия, о смысловой конкретности духа и т.д. Рассматривается также соотношение духа с другими духовными категориями – душой, волей, творчеством, наукой, религией. Ряд положений посвящен анализу условий понимания духа – конституирование и самопожертвование; открытость и искренность; чистота духовной интенции; вера и постоянное присутствие духа; личность, как орган духовного восприятия [2].

Ряд интересных мыслей о духе, душе, разуме, психике и пр. высказаны в монографии В.А.Кутырева «Естественное и искусственное». «Психика, душа, дух, рассудок, разум, интеллект, – говорится в ней, – все понятия почти о чем-то об одном, и во многих контекстах взаимозаменяемы. В то же время они разные, а в

некоторых ситуациях противоположные. Попробуем разобраться в этих отличиях и сходствах, чтобы открыть пространство для ответственного выбора своей роли: содействия сохранению или потере духовности – собственной и человеческой вообще» [7, 161]. Далее, автор повествует о длительных дискуссиях по поводу соотношения души (сердца) и духа, отмечая, что согласно христианскому учению человек состоит из трех частей – плоти (сомы), души (псюхе) и духа (пневмы), причем верующий обязан укрощать у себя первую, смирять вторую и укреплять третью. Духу свойственны некие высшие, неуловимые наукой состояния: самосознание, совесть, воля, интуиция. Он выступает также и в одной из своих ипостасей – рациональности (рассудка, разума, интеллекта). Если рассудку доступны лишь конечные и неподвижные объекты, то разум, будучи единством рассудка и интуиции, постигает и бесконечность, развитие, противоречия. Интеллект же стремится к охвату, как разума, так и рассудка, духа, сознания. Будучи сравнительно новым для философии, понятие интеллекта претендует на роль сознания информационной эпохи, преломляющее через себя все традиционные формы рациональности и духа в целом» [7, 163-164].

Своеобразно подходит к понятию духа российский философ Я.В.Рейзема, связывая его дефиницию с предлагаемой им новой философской категорией «общественный разум». В нем автор видит необходимую ступень исторического прогресса, на которой умственное, духовное развитие каждого индивида служит условием восхождения социальной самоорганизации человечества, воспитания созидательной силы, его самоконтроля и свободы. На нисходящих ступенях общественный разум – «дух, творческая возможность, информационная потенциальность, опирающаяся на индивидуальность человека, его чувства, влечения, впечатлительность, память, побуждения и запреты на то, что древние именовали душой, и что на языке эмпирических наук именуется психическим складом» [11, 6-7]. Как видно из сказанного, Я.В.Рейзема придерживается светской, научно-синтетической трактовки категорий духа, души, психики, разума.

Значительный интерес представляет специальная глава о духовности в книге В.С.Барулина [3]. Духовность характеризуется здесь как основополагающее качество человека *homo sapiens*, принципиально отличающее его от мира животных. Отмечается ряд особенностей духовности: духовность человека как субъективный мир, как идеальность, как форма человеческого самосознания, самоидентификации, основа конституирования человека в роли субъекта отношения, форма интериоризации (внутреннего освоения), социального опыта, детерминационно-императивный компонент

человеческого бытия, как импульс, аналог и содержание творческой миссии человека, положенность свободы человека, менталитет и сфера сущности человека. Из приведенных характеристик, а еще более из раскрытия их сущности в виде десятков положений по каждой из них, следует, что в понятие духовности автор включает все содержание интеллектуально-мыслительной, чувственно-эмоциональной и волевой деятельности (и способностей) человека, весь сложный комплекс его психики, науки и искусства, нравственно-этических и религиозных помыслов и переживаний. Такую трактовку духовности можно назвать «духовностью в широком смысле слова». Соотношение понятий «духовность в узком смысле» и «духовность в широком смысле», очевидно, адекватно (в основном) соотношению философских категорий сущности и явления. Иначе говоря, существенные свойства, черты духовности в узком смысле, в основном совпадают с сущностью духовности, а вместе с ее несущественными чертами составляют духовность в широком смысле. И только некоторые ее элементы, названные В.С.Барулиным, выходят за рамки последней. Таковы духовность и идеальность, как основа отношения человека к человеку, обществу в целом, к природе, к миру, космосу и др.

Из данного краткого обзора различных подходов к пониманию понятий «дух» и «душа» в современной философской мысли явствует, что нет однозначных определений той реальности, которая стоит за этими понятиями, а также понимания того, как эта реальность «вписывается» в феномен общественного сознания.

Рассмотрим из чего, конкретно, складывается духовность, каковы ее компоненты. В известных нам работах их значится от 2 до 25. При этом именуются и толкуются они у всех авторов по-разному. Так, А.И.Яценко делит духовный мир человека на три больших сферы – мир чувств, мир воли и мир мысли [22, 173]. Три начала духовности называет В.Н.Шердаков. Но они у него существенно иные: познавательное начало (научное знание и философия); нравственное (мораль); эстетическое (искусство). «Им соответствует, – продолжает автор, – три высшие ценности: истина; добро; красота и три типа духовных творцов: познающий (мыслитель, мудрец), праведник (святой), художник (поэт, композитор). Все три стороны образуют духовную жизнь, включающую религию, науку, художничество. Но, конечно, в истинной духовности доминирует нравственность» [21, 27-29]. О трех началах духовности пишет и О.А.Митрошенков – познавательном, нравственном и эстетическом. Но, называя их в указанной последовательности, тем не менее, акцент делается на втором, подчеркивая, что нравственность составляет ядро, нерв духовности. «Духовное всегда связывается с выходом за пределы эгоистичес-

ких интересов, личной пользы, своекорыстия» [9, 142]. Проф. Д.И.Дубровский в целостной духовной жизни человека усматривает пять групп компонентов: ценностно-смысловые, интуитивные, эмоциональные, целеполагающие и волевые [5, 22]. Проф. М.С.Каган говорит о четырех аспектах духовной деятельности: преобразование реальности, ее познания, ценностного осмысления и общения людей [8, 95].

По мнению А.А.Шабанова, К.К.Соколова, К.В.Сивкова духовность включает в себя лишь две составляющие – интеллектуальную и нравственную. При этом они подчеркивают: «Это не просто арифметическая сумма интеллекта и нравственности. Это есть иное качество – единство интеллектуального и нравственного...» [20, 159, 70]. Как видим, существуют определенные сложности в определении состава духовности, что же касается состава душевности, то попыток его определить мы, так и не смогли найти в современной философской мысли.

Попробуем обратиться к философскому наследию, к известному труду С.Л.Франка «Душа человека», где автор, анализируя состав душевной жизни, выделяет интеллектуальные, эмоциональные, и волевые элементы. Однако глубокий анализ этих элементов приводит философа к необходимости рассмотрения понятия «духовная жизнь» и соотношения его с душевным: «Правда, здесь неизбежно обнаруживается необходимость совершенно нового понятия, помимо понятий душевной жизни и предметного сознания – понятия духовной жизни, как высшей и более глубокой формы объективного сознания, чем предметное сознание в его обычном смысле. В силу такого соотношения может уясниться, что предметные чувства (как и хотения и т.п.), не входя в состав душевной жизни в указанном смысле чистого субстрата внутреннего бытия, вместе с тем входят в состав той конкретно оформленной и обогащенной душевной жизни, которую мы имеем в виду под именем духовной жизни» [16, 511]. Предметное сознание автор связывает с явлениями волевой и эмоциональной жизни, которые входят в состав душевной жизни лишь постольку, поскольку они имеют в себе элемент чистого переживания вне отношения к предметному сознанию: «проще говоря: чувства и волевые явления принадлежат к душевной жизни, лишь постольку они беспредметны, поскольку они суть чистые переживания, т.е. отмечены всеми изложенными выше признаками бесформенности душевной жизни» [16, 522]. В итоге анализа состава душевной жизни, автор приходит к такому выводу: «...душевная жизнь есть не мозаика элементов, а сплошное единое целое, неопределимое, а лишь непосредственно переживаемое в своем единстве; и лишь абстрактно мы можем наметить стороны или моменты этого единства, мыслимые лишь на почве единства цело-

го, не как его «элементы», а как проступающие в нем, незаметно сливающиеся друг с другом оттенки» [16, 528]. Думается, сказанное о составе душевной жизни в полной мере относится и к составу духовной жизни, причем как отдельно человека, так и всего общества в целом.

Интересно в этой связи рассмотреть понимание природы сознания, а также соотношения душевного и духовного в современной восточной философии, неизменно опирающейся на свои древние традиции в этом вопросе. Известный индийский философ Шри Ауробиндо выделяет несколько центров в структуре сознания, каждый из которых имеет определенный тип вибраций и отвечает за тот или иной вид деятельности человека: сверхсознание, ментальный, витальный, физический и подсознание. То, что мы называем душой, относится к витальному центру, который управляет нашей эмоциональной жизнью (любовь, ненависть, стремление господствовать или подчиняться, честолюбие, ревность, жадность, вождение, гнев, зависть и т.д.), то, что мы определяем как дух относится к высшим центрам: ментальному и сверхсознанию. При этом ментальный центр управляет волей и динамикой нашей ментальной активности и ментального выражения, а сверхсознание управляет нашим размышляющим умом и сообщается с высшими ментальными сферами или, как сказал бы В.И.Вернадский, с планетарной ноосферой: «В действительности все находится в состоянии постоянного движения, все приходит к нам из разума более широкого, чем наш из всеобщего, из витального более широкого, чем наше – из всеобщего, или из еще более низких сфер – из регионов подсознательного. Таким образом, это маленькое фронтальное существо (имеется в виду человек-прим. авт.) окружено, затемняется, поддерживается, пересекается и приводится в движение целой иерархией «миров», что было хорошо известно древней мудрости: «Без усилий один мир движется в другом», говорит Ригведа [I.24.5]» [12, 26]. Шри Ауробиндо называет эту иерархию лестницей планов сознания, которые размещаются по порядку от чистого Духа до Материи, и каждый из которых связан с одним из наших центров. Но мы осознаем лишь какое-то пузырение на поверхности [12]. «Всеобщая Природа, – говорит Шри Ауробиндо, – откладывает в нас определенные привычки движения, личности, характера, способностей, тенденций и это то, что мы обычно называем самими собой. Мы даже не можем сказ

ать, что данное «я» по-настоящему устойчиво: видимость стабильности создается постоянным повторением и возвращением одних и тех же вибраций и образований, потому что она всегда одна и та же – длина волны, которую мы ловим, или, вернее, которая ловит нас в

соответствии с законами нашей среды или воспитания, потому что они всегда одни и те же – вновь и вновь проходящие через наши центры ментальные, витальные или иные вибрации, которые мы присваиваем себе автоматически, бессознательно и непрестанно» [12, 28].

Таким образом, согласно концепции Шри Ауробиндо, общественное сознание имеет такую же структуру, что и индивидуальное, они тесно взаимосвязаны и взаимообусловлены. Здесь четко определены место и роль душевного и духовного, их взаимодействие, а условием перехода от низших центров к высшим, от уровня душевности к духовности, осуществляется через самопознание, самосовершенствование, т.е. через развитие в человеке и в обществе нравственности.

Над входом в храм Аполлона в Дельфах был начертан девиз: «Познай себя, и ты познаешь Бога и мир». Храм этот был построен за несколько столетий до Р.Х., его сокровища давно разграблены персами и римлянами, но сведения о нем и приведенном девизе сохранились. Содержащееся в нем представление о Боге, как внутренней сущности человека, о Боге внутри нас, в людях, сохранилось и поныне. Это идеальный комплекс силы и могущества Разума, Воли, Добра, Любви, Надежды, Веры, Совести, Красоты и Мужества. Познание и раскрытие в себе этих качества и есть путь к истинной духовности.

Литература:

1. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М., 1994.
2. Бабушкин В.У. Философия духа (опыт интенционального анализа). – М., 1995.
3. Барулин В.С. Социально-философская антропология. Общие начала социально-философской антропологии. – М., 1994.
4. Гараджа В.И. Мораль и религия // Вопросы философии. – 1996. – №2.
5. Дубровский Д.И. Проблема идеального. – М., 1983.
6. Ильин И.А. О грядущей России. Избранные статьи. – М., 1993.
7. Кутырев В.А. Естественное и искусственное. – Нижний Новгород, 1994.
8. Каган М.С. О духовном (опыт категориального анализа) // Вопросы философии. – 1985. – №9.
9. Митрошенков О.А. Духовно-нравственные детерминанты и ценностные ориентиры социальной работы // Философия и общество. – 1997. – №6.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.3.
11. Рейзема Я.В. Мыслящий универсум. Фундаментальные категории Универсума, технологии общественного разума. – М., 1991.
12. Сатпрем. Шри Ауробиндо. Изучение сознания. – М., 1998.
13. Спириин А.Д. Общий курс философии. – Иркутск, 1995.
14. Словарь русского языка / Под ред. Евгеньевой А.Н. Изд.2. – Т.1. – М., 1981.
15. Франк С.Л. Сочинения. – М., 1990.
16. Франк С.Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию. – СПб., 1995.
17. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина. – М., 1980.
18. Философский энциклопедический словарь. – М., 1999.
19. Хрусталев Ю.М. Дух – восхождение к сверхсознанию // Сборник лиги независимых ученых. – М., 1992.
20. Шабанов А.А., Соколов К.Н., Сивков К.В. Духовная борьба. – М., 1997.
21. Шердаков В.Н. О познавательном, нравственном и эстетическом отношении человека к действительности // Вопросы философии. – 1996. – №2.
22. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы. – К., 1997.

Начиная с эпохи Просвещения и до конца XX в. наблюдалось явное противопоставление науки и духовности. Господствующими были идеи рационализма, приоритета научно-технических знаний в ущерб духовности личности. Образование, наука, с одной стороны, воспитание и духовность с другой, если и не стали антагонистами, то, во всяком случае, оказались довольно оторванными друг от друга. Между тем, противопоставление рационально-научного и духовно-нравственного противоестественно. Наука, рациональное – один из важнейших компонентов духовного мира человека. Духовная личность всегда находится в поиске, творении, а поступать так без интеллектуального потенциала невозможно. Рационально-познавательное пронизывает все стороны духовности, так же как душевные качества личности глубоко воздействуют на интеллект человека и развитие его сознания. Духовное нельзя изолировать от науки, в противном случае она не будет получать должных стимулов своего развития, а ее достижения могут использоваться во вред природе, обществу и человеку, что мы и наблюдаем в настоящее время.

В этой связи особо хотелось бы отметить важность понимания философами и учеными места и роли духовного и душевного в жизни общества, способы обнаружения и пути их развития, а также роль образования в этом благородном, но нелегком деле.

М. Г. МУРАШКИН

ПЕРЕЖИВАНИЕ САМОДОСТАТОЧНОСТИ: ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ, ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ, МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Мурашкин Михаил Георгиевич – доцент кафедры гуманитарных дисциплин Финансово-экономического института (Днепропетровск), кандидат биологических наук

Онтологические аспекты переживания самодостаточности определяют бытийность указанного феномена через раскрытие сущностных черт данного явления, когда человек свободен «Не подчиняясь ничему постороннему, всецело обладая самим собой» [1, 214], что можно выявить путем сравнительного анализа с состояниями близкими к исследуемому феномену. Такими близкими состояниями являются мистические переживания.

Понятие мистическое зачастую понимается неоднозначно, что дает возможность причислить к мистическому различные состояния сознания, зачастую противоположные по своему характеру.

Основным и обязательным в мистицизме, в вызывании мистических состояний, является религиозно-мистическая практика. То есть искусственность как основное условие мистической практики характеризует мистические состояния. Однако в мистицизме наблюдается четкая градация типов мистических переживаний, одно из которых возникает без предшествующей практики, без видимых причин как явление само по себе самодостаточное.

Если мистический опыт предполагает религиозно-мистическую практику то исключением из этой закономерности есть переживание самодостаточности, которое можно рассматривать в контексте мистического. При этом можно утверждать, что мистицизм объединяет не мистическая практика, которая может быть различной и вызывать крайне не похожие состояния, а состояние возникающее помимо традиций и религиозно-мистических практик, объединяющее состояние, которое характеризуется как переживание самодостаточности. Следовательно, мистические состояния можно понимать как самодостаточные состояния озарения с религиозно-культурным привнесением, дающим определенную особенность переживаний в зависимости от провоцирующей практики. При этом отметим, что мистицизм жестко связанный с религиозно-культурной практикой и определенным мировоззрением, имеет множество мистических течений достаточно свободных от вышеуказанных привнесений. Например, монистический мистицизм можно характеризовать как сопровождающийся переживанием самодостаточности. Однако в любом случае о состоянии самодостаточности в мистицизме мы говорим тогда, когда мистические состояния носят спон-

танный характер, неожиданный, и что важно, не связаны с культурными барьерами привнесимыми в человека определенной социальной средой. Все эти характеристики указывают на то, что в контексте мистических состояний, характеризующихся религиозно-мистической практикой, отмечается переживание самодостаточности как природный элемент проявляющийся в человеке помимо его воли и сознательных усилий.

В мистических переживаниях есть опыт (опыт состояния самодостаточности), не требующий какой-либо конкретной практики, и имеющий ряд онтологически – сущностных черт и особенностей, выделяющих его в отдельное явление. Это явление имеет такие сущностные черты, как ясность сознания, самосозерцательная неподвижность, бдительность, отсутствие страха.

Среди трансцендентальных состояний, где сознание очищено от элементов опыта (эмпирическое в противоположность трансцендентальному предполагает наличие элементов опыта), состояний возникающих при выходе за пределы обыденного опыта, выходе провоцируемом особыми обстоятельствами (например, ситуация перед лицом смерти), есть состояния самодостаточности, которые непосредственно провоцирующим агентом не вызваны. То есть имеется переживание самодостаточности среди трансцендентальных состояний, что требует выделения онтологически-сущностные черты таких как чувство единства, невыразимость, чувство, что испытывающий это состояние находится за пределами прошлого и будущего, утрата контроля. Трансцендентальные состояния нельзя рассматривать как однородное явление. Можно говорить о различных трансцендентальных состояниях, отличающихся друг от друга, подвергающихся классификации. В этом классифицируемом разнообразии переживанию самодостаточности свойственно спокойствие, безмятежность равновесия, когда каждое мгновение жизни переживается как неповторимое, особое. То, что среди трансцендентальных состояний, спровоцированных особыми ситуациями в жизни человека, мы обнаруживаем состояние самодостаточности, то есть случаи чисто стихийного и спонтанного характера уже указывает на некоторую их природность, так как только физическое отношение осуществляется спонтанно. Родовое же отноше-

ние человека к окружающему миру и к самому себе требует целесообразно-сознательной деятельности.

Карл Ясперс, задаваясь такой проблемой как возможность говорить об аномальной бдительности и аномальной ясности сознания, т.е. об аномальности состояния самодостаточности, выдвигает требование анализировать исследуемое состояние в сравнении с акцентуированными и даже патологическими явлениями психики человека. В этой связи необходимо отметить, что возникновение состояний самодостаточности и не естественности происходит при стимулировании мозга веществами-стимуляторами, при стимулировании психотехникой. Эти состояния не сходны с переживаниями самодостаточности, так как имеют в себе компонент раздвоенности человеческих ощущений, раздвоенности человеческого состояния духа. В то же время переживания самодостаточности снимают патологичность, устраняют дисгармонию раздвоенности человеческих побуждений и их осознания, «хочется» и «надо», редуцируя и элиминируя модальности «не-я» и «Я». Во всяком случае, облегчение, отрезвление и освобождение в моменты переживания состояния самодостаточности указывает на позитивность подобного рода феноменов. Диалектическая противоречивость человеческого духа снимается.

Переживание самодостаточности имеет место рядом с такими категориями как сознание, самосознание, бессознательное, так как состояние самодостаточности требует реорганизации сфер человеческого «Я» и «не-я», рефлексивного и бытийного слоев сознания и самосознания. Переживание самодостаточности является крайностью, в которой бытийность и рефлексивность сознания и самосознания минимальны, так как не требуют от человека действий, и какой либо деятельности, через которую они проявляются. Однако бытийный слой самосознания присутствует стабильно при самых глубоких состояниях самодостаточности в своем качестве бдительности. Следовательно, такой источник бытийных характеристик самосознания как человеческое действие лишь потенциально присутствует при состоянии самодостаточности. Противоречивость между бытийностью и рефлексивностью сознания и самосознания при состоянии самодостаточности снимается, через что побуждение и сознание, бессознательное и сознательное выступают как единое целое. В этом кроется онтологическая сущность исследуемого феномена.

Опираясь на взгляды Бертрана Рассела о прерывности, который утвердил за данной категорией ее онтологическую сущность и объективное существование в противоположность непрерывности, можно констатировать не только постепенность и непрерывность превращений

при формировании психики, но и прерывность, скачки. В отношении к состояниям человека необходимо отметить работы А.В.Брушлинского, который прерывность соотносил с состояниями надсознания. Развитие это не только медленно-эволюционное, но и быстро-революционное изменение в психике. При этом прерывность и скачок присутствуют не только в процессе развития психики в целом, но и являются важной составляющей человеческого познания и процесса творчества. Перепад, скачок в движении чувств и мышления может быть затяжным. Тогда, при самодостаточном озарении, затягивается прерывность в непрерывном психическом процессе, и человек совпадает с самим собой. В нем сливаются реальное и идеальное. Однако применительно к результату процесса познания, результирующему этот перепад и скачок, не обязательно рождение качественно нового содержания в сознании.

При рассмотрении категорий прерывности и скачка, в отношении состояний самодостаточности (мистических состояний, у В.Иванова и П.Флоренского), делается акцент на прерывности и скачки в процессе творчества при разрушении старых форм знания в человеке (в периоды максимального накопления человеком информации и впечатлений извне). При этом, стадия накопления информации и впечатлений привязана не только к моменту творчества, но и к стадиям жизни человека, когда частота самих творческих состояний человека возникает в определенные периоды жизни, периоды зрелости и накопления информации и впечатлений жизни. Научному рассмотрению подвергались моменты кризисов при описанных (Э.Эрикссон) психосоциальных стадиях человеческой жизни. Но требуется рассмотрение моментов разрешения кризисов, моментов озарений, преобразований, переживаний самодостаточности.

Отметим, что одним из объединяющих факторов всех вышеописанных состояний сознания (мистических, трансцендентальных) является то, что эти состояния имеют конкретные причины своего возникновения (это или религиозно-мистическая практика, или резкие изменения окружающей среды, или резкие перепады и изменения в усилиях самого человека). Однако все эти состояния обязательно содержат тот класс состояний, которые возникают случайно, без подготовительной дисциплины и вообще без видимых причин (В.Джемс, А.Дэви-Неель, Р.А.Моуди), что является одной из основных онтологически-сущностных черт переживания самодостаточности. Феномен переживания самодостаточности обусловлен внутренними процессами, происходящими в человеке при становлении и развитии его психики.

Кроме таких онтологически сущностных черт как спонтанность, возникновение без видимых причин, отрешенная самосозерцательная не-

подвижность, бдительность (Платон, Р.Бекк, А.Уотс, Д.Кришнамурти, К.Уилбер) переживанию самодостаточности, самодостаточным озарениям, присуще арефлексивность, сниженная потребность во впечатлениях и информации, перетрансформация уже имеющихся в психике впечатлений и информации путем прерывности и скачка (Б.Рассел, А.В.Брушлинский), предшествующие кризисы на определенных возрастных стадиях развития психики (Э.Эрикссон), и моменты переживания самодостаточных озарений, как нивелирование этих кризисов. Изначально заложенной в природе человека способностью нивелировать противоречия «не-Я» и «Я» («хочется» и «надо») определяется онтологический статус исследуемого феномена. Этим самодостаточное озарение ставится в ряд таких природой заданных состояний, как бодрствование, сон, сновидения. Следовательно, можно говорить о самодостаточности как естественном состоянии человека и утверждать его онтологический статус, акцентируя внимание так же на качественной определенности соматических и психических изменений человека при переживании самодостаточного озарения. В состоянии самодостаточного озарения человек потенциально готов к реализации себя, так как данное состояние характеризуется наличием бдительности, то есть присутствием сознания в момент преодоленного противоречия сознательного и бессознательного. Бдительность, ясность сознания и интуитивность бессознательного в своей целостности указывает на отсутствие противоречий, и представлено в состоянии самодостаточности по причине природной способности человека. Эта способность к перетрансформациям человеческой души является основой как онтологической сущностью исследуемого явления.

Можно конституировать исследуемый феномен в структуре знания как вид экстаза, и как вид озарения (экстаза в момент озарения), возникающего помимо воли человека, спонтанно и характеризующегося состоянием безобразности, безмятежности, внешнего покоя и самозеркательного замирания. Основываясь на описаниях различных видов экстаза (гипербодрствования), можно констатировать особенности самодостаточного экстаза, так как сознание человека при исследуемом виде экстаза не теряет бдительности. Следовательно, переживание самодостаточности должно конституироваться в структуре знаний о сознании (бдительном сознании, озаренном сознании, ясном сознании), или о состояниях человека сопровождающихся присутствием сознания, а не как бессознательное.

Переживание самодостаточности носит тотальный характер, охватывая человеческое существо полностью, является в жизни человека явлением редким при смене стадий становле-

ния и развития человека, и может конституироваться в структуре знаний как вид надсознательных состояний, вбирающих в себя черты таких состояний как инсайд, интуитивное прозрение, вдохновение, экстаз, а следовательно пониматься как определенный вид вышеуказанных феноменов. Если это вид инсайда, то это не мгновенный инсайд, если это вид вдохновения, то это аффективно-экстатическое вдохновение, отстраненное от непосредственного процесса творчества во времени, если это вид экстаза, то это экстаз равновесия аполлоновского и дионисийского начала – «тихий экстаз».

Одна из причин возникновения переживания самодостаточности связана с возрастными изменениями человека. Следовательно, определить место состояний самодостаточности в отношении к сознанию можно, учитывая смену возрастных переходов в жизни человека. Младенческий возраст – это внесознательная, преимущественно биологическая жизнь. Затем идет период, когда инстинктивность и рефлексивность в человеке действуют порознь, а между сознательным и бессознательным отсутствует равновесие. И лишь с годами, через прохождение определенных стадий, сопровождающихся состояниями самодостаточности, человек достигает в какой то степени равновесия, гармонии. В XX веке на этом заостряют внимание и исследователи мистицизма, указывая на высшие озарения по достижению определенного возраста [2, 331]. Равновесное состояние психики возникает через испытание ряда различных состояний от состояния конфликтности с самим собой до состояний ясности сознания, озарения и просветления, пока не устанавливается творческий ум в человеке [3, 211-213], пока человек не переживет момент обретения самого себя, момент абсолютного совпадения, тождества с самим собой. Этот момент носит активный характер и конституирован в таких категориях как экстаз, озарение (экстатическое озарение).

Специальными практическими методами можно вызвать лишь сходные с самодостаточным озарением и самодостаточным экстазом состояния. В практике религиозного опыта, помимо практики аскезы, катарсиса, богомыслия, молитвы, выделяются методы стоящие вне предмета для поклонения (И.А.Ильин), что уже предполагает характеристику состояний самодостаточных озарений и экстазов. Более того, существует не только метод очистительного ухода от неистинных предметов, содержаний и состояний, метод не предполагающий религиозный предмет, но и есть указания в религиозно-философской литературе (И.А.Ильин, П.Флоренский) на природные способности некоторых людей переживать религиозный опыт. Эта природная, наследственная предрасположенность к переживанию религиозного опыта

указывает на естественность проявления характеристик этого опыта, в том числе и характеристики состояния самодостаточности.

Нельзя констатировать присутствие подлинно самодостаточного состояния озарения или экстаза в мистическом опыте, так как есть провоцирующий агент мистической практики. Однако можно сделать оговорку на практику как образ жизни, где отсутствуют специальные практические методы по вызыванию тех или иных состояний сознания. В таком случае, высшие состояния сознания, в том числе и самодостаточные, мистические, представлены в традиции мистицизма как невыразимое знание, к которому можно приблизиться только через отрицание (С.Л.Франка). Хотя, само отрицание уже содержит в себе методологическую посылку по обретению определенного переживания, а отрицание своих установок человеком выглядит как конкретное психическое упражнение по достижению определенных состояний. При этом в данной работе проводится мысль о состояниях, которые приходят к человеку без практических усилий, и которые можно характеризовать как состояния самодостаточного озарения или экстаза. Мистико-практические усилия и искусственность получения состояний сознания искажает естественное проявление высших реальностей в человеке.

В силу своей сложности, неподготовленности внешними обстоятельствами, и внезапно-спонтанными проявлениями, переживание самодостаточности в данное время еще не совсем доступно для исследования экспериментальными и инструментальными методами. Наука на данном этапе развития имеет лишь определенную разрешающую способность. Так если «пик-переживания» (А.Маслоу) можно исследовать инструментальными методами (ЭЭГ, биологическая обратная связь), то «плато-переживания», о которых можно говорить как о переживаниях самодостаточности, исследуются, на данном этапе развития науки, в основном рефлексивным методом. Сложность в исследовании переживания самодостаточности связана, прежде всего, с тем, что на проявление исследуемых состояний влияет не какой то отдельный агент, а образ жизни человека в целом, что невозможно полностью учитывать при экспериментально-инструментальной методологии. Например, такая характеристика образа жизни как трезвость (И.А.Ильин), является лишь составляющей, способствующей и провоцирующей переживания самодостаточности. И таких составляющих образа жизни много. Например, добавляются такие условия для возникновения самодостаточных состояний как наличие в человеке самосознания и свободы, осознание и трезвенное наблюдение за собой, тотальное отрицание в себе не подлинного. При этом, установлено, что самодостаточные состояния оза-

рения и экстаза предполагают как обязательную составляющую образа жизни активное состояние сознания, приводящее к озарению. Усилие и напряжение сознания являются составляющими образа жизни и вызваны проблемами самой жизни. Поэтому нужда в специальных упражнениях пропадает, а состояние самодостаточности рассматривается как определенный вид вдохновения (экстатического озарения) в силу слияния таких качеств как открытость к настоящему, отстраненность, опустошенность; отделенность во времени от остальных стадий процесса творчества. Экстатический подъем вдохновения не имеет прямого отношения к творческому процессу. Это идеальное равновесие человеческих сущностных сил, данное природой, идеальное, которое будет отражено в творческих трудах потом, когда уже пройдет. Здесь вдохновение как идеальное, как самодостаточное экстатическое озарение отделено от других этапов творческого процесса во времени.

Практически, важное значение, приобретает сознательно-трезвое напряжение человека как обязательная черта его образа жизни, черта, провоцирующая возникновение состояния самодостаточного озарения и экстаза, черта, задействующая реальную открытость человека миру, открытость к настоящему.

Социальный аспект самодостаточности получает значимость, когда самодостаточность рассматривается не только как ценностная характеристика личности, но и как характеристика свободной личности, независимой. Установку Карла Ясперса на то, что человек не бывает полностью независимым можно принять с некоторыми оговорками на то, что человек психологически может переживать состояния озарения и экстаза, воспринимаемые переживающим их человеком как абсолютно независимые, самодостаточно-божественные.

Проблема независимости как автономии рассматривается в различных опытах, сходных с переживанием самодостаточности. Автономия, рассматривается в опыте, меняющемся у человека с возрастом при его социализации. При такой установке, даже религиозный опыт выглядит как естественно-природное состояние, связанное с возрастом (гетерономия в детстве и автономия у взрослого человека). Однако в религиозный опыт привносится обязательно социальное, этическое. Более того, в этом опыте культурный фактор преобладает над природным, так как религиозный опыт обретается путем воспитания. Религиозный акт как социально обусловленное в религиозном опыте может возникать спонтанно (И.А.Ильина), что указывает на присутствие природного фактора в этом опыте. Тем не менее, религиозные культуры производят различные религиозные акты-состояния. Среди этих актов-состояний, пережи-

вание самодостаточности может иметь лишь определенное место как природный феномен. От социально-обусловленной самодостаточности в религиозном опыте понимание исследуемого феномена развивается к самодостаточности личности противоположной коллективу, коллективной норме в индивидуации К.-Г.Юнга. В индивидуации личность выступает как самодостаточная, в противоположность личности с активным сознанием, с его общественной природой и осознанием социальной реальности зачастую не дающей воспринимать мир таким, какой он есть, гасящую «внутреннюю свободу» [4, 14]. Налицо антагонистичность социального окружения в отношении к индивидуально-личностным переживаниям состояний самодостаточного характера, не способствующим адаптации человека к среде своего обитания. При этом исследуемые состояния понуждают человека к активности [5, 82-83], энтузиазму [6, 876], при чем понуждают к активной социальной деятельности. Самодостаточное озарение и экстаз хоть и не дает адаптации к социальной действительности, но наделяет личность тем идеальным состоянием-образцом (когда «каждое мгновение самодостаточно» [7, 217-218]), который служит ориентиром в социально неблагоприятных условиях, условиях неблагоприятных для проявления в человеке идеальных состояний его творческого «Я».

Переживание самодостаточности конституируется в структуре знания не как абсолютно бессознательное явление человеческой психики, а как состояние в присутствии ясного сознания, так как человек в этих переживаниях не теряет бдительности. Из данного положения ясно, что, скорее возрастным кризисам, где наблюдаются состояния конфликтности человека с самим собой, свойственна бессознательность, чем самодостаточным просветлениям творческого ума, когда любое специальное усилие деформирует подлинно-природное переживание. Следовательно, не допускаются способы, провоцирующие возникновение самодостаточных состояний озарения-экстаза, отрицается какая либо искусственность.

Осмысление переживания самодостаточности в структуре развивающегося знания, когда имеются сложности в организации получения новых знаний об исследуемом явлении, что оставляет право для умозрительных обобщений на основе документалистики, оставляет в силе рефлексивный метод познания.

Феномен переживания самодостаточности как озарения своим спонтанным проявлением и отделенностью во времени от основного творческого процесса, в социальном плане несколько не умаляет значимости данного явления в жизни человека, так как после проявления данных переживаний у человека наблюдается энтузиазм даже в социально неблагоприятных

обстоятельствах для творчества, в том социально неприемлемом окружении, которое гасит проявления самодостаточных просветлений человека, нарушающих его социальную адаптацию. Отсюда следует, что переживание самодостаточного озарения и экстаза зависимо от социума.

Все теоретические изыскания по поводу переживания самодостаточности должны предполагать диалектические противоположности социального и индивидуального, «Я» и «не-Я», сознательного и бессознательного, «надо» и «хочется». Это основное гносеологическое и методологическое напутствие для исследователя.

Выводы. 1. Онтологический статус переживания самодостаточности определяется способностью заложенной в природе человека преодолевать противоречия бессознательной и сознательной сфер психики, возникающие в процессе развития и формирования личности, результатом чего является «облегчающий» эффект идеального состояния при устранении временного интервала между идеями (мыслями) и действиями человека, а так же интеграции всех проявлений человеческого духа. Переживание самодостаточности в силу своей природности стоит в ряду таких природой заданных состояний, как бодрствование, сон, сновидения, а в силу своего явного сходства в проявлении, является одной из смысловых характеристик некоторых мистических и трансцендентальных состояний человека. При этом переживание самодостаточности в контексте мистических состояний, при всех качественных сходствах с этими состояниями, выявляется, прежде всего, отсутствием какой либо предварительной мистической практики, провоцирующей возникновение исследуемого феномена, а в контексте трансцендентальных состояний – отсутствием каких либо провоцирующих резких и явных изменений окружающей среды.

2. Место переживания самодостаточности в категориальном аппарате онтологии находится рядом с такими категориями философии как сознательное и бессознательное, а так же скачок и прерывность, что связано со скачкообразностью и прерывностью психических процессов при смене этапов и стадий развития и формирования человеческой психики, процесса упорядочивания сознательного и бессознательного начала психики через интегративные преобразования в творческом акте.

Крайние проявления состояния самодостаточности как озарения (как креативный момент исследуемого явления) связаны с качественным скачком, проявляющим идеальное и совершенное состояние в творческом акте снимающем разрыв идей и действий в человеке, и бывают редко, на определенных этапах развития человека, этапах связанных с формированием личности, например, на этапе перехода от досоз-

нательного состояния к сознательному, что требует скачков в упорядочивании бессознательной и сознательной сфер. Человек развивается из зависимости и самонедостаточности в личность независимую и самодостаточную (особенно это видно при переходе от зависимой юности к независимой взрослости). Развитие личности происходит на протяжении всей жизни человека и имеет как моменты кризисов (самонедостаточности), так и моменты разрешения кризисов, о которых можно говорить как о состояниях самодостаточно-экстатических озарений.

3. Гносеологический статус определяется тем, что философская теория о переживании самодостаточно-экстатического озарения должна исходить из предположения, что исследуемое состояние определяется диалектической противоречивостью между бессознательной и сознательной сферами, противоречивостью разрешающейся последующим облегчением и устранением этого противоречия в процессе роста самостоятельности и творческого потенциала личности, ее творческой открытостью к проблемам настоящего.

Переживание самодостаточно-экстатического озарения познается через раскрытие противоречий между досознательным, бессознательным и сознанием, которое возникает в человеке как новое порождаемое в процессе развития и социализации личности. При этом познание требует не только рационализма, но и эмоционально-душевной полноты и целостности постижения. Следовательно, помимо умозрительного (теоретического) и эмпирического в постижении сущности феномена переживания самодостаточно-экстатического озарения требуется привлечение вненаучных форм знаний и деятельности.

В состоянии самодостаточно-экстатического озарения происходит процесс познания. При этом могут быть получены как объективные истины, так и заблуждения, что существенно для понимания некоторых мистических состояний, претендующих на открытие абсолютных и непогрешимых истин.

Переживание самодостаточно-экстатического озарения – это природой заданный вид озарения, самодостаточный по своей форме, так как творческими натурами переживаются состояния имеющие моменты самодостаточности, когда у творца присутствует в высокой степени независимость суждений.

Литература:

1. Соловьев В.С. Сочинения в двух томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1988.
2. Руссель Э. Духовное совершенствование в современном даосизме // Восхождение к Дао. – М., 1997.
3. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: REFL-book, 1994.
5. Вандерхилл Э. «Мистики XX века». Энциклопедия. – М.: МИФ-ЛОКИД, 1996.
6. Оршанский И. Энтузиазм и экстаз // Энциклопедический словарь: Издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – Т. 80. – СПб, 1904.
7. Уотс А. Путь дзен. – К.: «София», Ltd., 1993.

Творческий процесс разделен во времени, когда в начальный момент озарения, перед тем как к человеку приходит обновление и способность созидания нового (новых идеи, чувств), сначала происходит распад и разрушение старого из старого опыта, а также когда человек уже насыщен новым информационным потоком (насыщен внешним, внешними впечатлениями), и уже не требуется новой информации извне (для процесса творчества), тогда зависимость от внешних впечатлений снижается, и такое состояние характеризуется как состояние самодостаточности.

4. Необходимо акцентировать внимание на роли рефлексии как необходимого способа изучения исследуемого состояния в силу недостаточного развития инструментальных методов исследования в данное время. В силу отсутствия искусственных способов обретения состояния самодостаточности, необходимо указать на значимость образа жизни человека в целом, образа жизни который может провоцировать появление состояний самодостаточности. Путем сравнительного анализа документальных фактов проявления состояний экстатического озарения можно определить значимость очищения и открытости человека к жизни в настоящем.

5. Социализация и формирование индивидуальности личности включает в себя переход от внешнеориентированной к внутреннедетерминированной жизнедеятельности. Индивидуальность личности – это проявление сущностных состояний личности, где ее целостность представлена в состоянии самодостаточности экстатического озарения, при котором происходит выход в сферу с радикально иными культурными измерениями возникающими в процессе творчества, где человеческая свобода определяется в соотнесенности с переживанием самодостаточности как благодатью, чем можно констатировать социальную значимость исследуемого феномена, как признака нормального и естественного развития сознания и социализации психики в целом. Социальный статус исследуемого феномена определяется удовлетворением потребности человека ощутить идеальные состояния, после переживания которого наступает период социальной активности и творческой жизнедеятельности. Возникновение состояний подобных переживанию самодостаточности понуждает человека к активности и творчеству, значимых в социальном плане.

И. Г. МЫСЫК

«ТРИ МИРА» ВРЕМЕНИ В ХРИСТИАНСТВЕ

Мысык Ирина Георгиевна – доцент кафедры философии и социологии Южноукраинского педагогического университета им. К.Д.Ушинского, кандидат философских наук

Модель времени в христианском вероучении раскрывается через сопоставление двух понятий. Это собственно время (время жизни) и вечность, вневременное бытие. Вечность не имеет начала, в ней не выделяются модусы прошлого, настоящего, будущего. Не все христианские мыслители придерживаются единой точки зрения по поводу природы и проявлений времени. Проблема времени в христианстве представлена в трех аспектах: время реальное (макромир); время человеческого существования (микромир); время в слове (символический мир).

Время – фундаментальная характеристика бытия, которая значима во всех моделях мира: религиозных, философских, научных. Они бесконечно разнообразно представлено в литературе и искусстве и имеет непосредственное отношение к предельным основаниям человеческого бытия, возможно, определяя смысл жизни. Если существует нечто единое в постижении времени, проходящее сквозь многочисленные сферы человеческого знания, то оно, вероятно, откроется ищущему уму, какой бы традиции ни придерживался исследователь.

В христианстве понимание времени сопряжено с такими сакральными категориями, как «творение», «тварное бытие», «Божественный замысел», «спасение». При этом наличествуют два образа времени: сотворенное время и вечность. Отношения между этими понятиями – «это проблема того же порядка, что и проблема творения *ex nihilo*» [3, 230].

По поводу истолкования этих понятий в христианской литературе можно обнаружить разные точки зрения. Например, $\alpha\iota\omega\nu$ (зон) читается как «*aevum = saeculum = век, время жизни, жизнь*, так можно переводить данное слово с греческого языка...» [2, 403] или «Сам Бог – $\alpha\iota\omega\nu$ – сама вечность..., соблаговоливший, чтобы духовные предметы были вечны» [там же]. Многозначно и имя века, «ибо называется веком и жизнь каждого из людей. Опять веком называется и время тысячи лет. (Сакральное и историческое (земное) время соотносятся в данном понимании как 1 к 1000: «перед очами твоими тысяча лет, как день вчерашний» (Псалм 89) – И.М.). Опять называется веком вся настоящая жизнь, веком – также и будущая, бесконечная после воскресения. Веком опять называется не время и не какая-либо часть времени, измеряемая движением и бегом солнца, то есть, составляемая днями и ночами, но как бы временное движение и расстояние, которое тянется подле и вместе с теми, что – вечно. Ибо, что именно есть время для того, что нахо-

дится в зависимости от времени, этим для вечного служит век» [2, 15].

Осмысление «природы» вечности неоднозначно: «Если движение, перемена, переход от одного состояния в другое суть категории времени, то им нельзя противопоставлять одно за другим понятия: неподвижность, неизменность, непреходящесть некоей статичной вечности; это была бы вечность умозрительного мира Платона, но не вечность Бога Живого. Если Бог живет в вечности, эта живая вечность должна превосходить противопоставление движущегося времени и неподвижной вечности. Святой Максим Исповедник подчеркивает, что вечность мира умопостигаемого – вечность тварная: пропорции истины, неизменяемые структуры космоса, геометрия идей, управляющих тварным миром, сеть математических понятий – это эон, эоническая вечность, имевшая, подобно времени, начало (откуда и название зон: потому что он берет свое начало «в веке», *en aiwni* и переходит из небытия в бытие); но это вечность, не изменяющаяся и подчиненная вневременному бытию. Эоническая вечность стабильна и неизменна; она сообщает миру взаимосвязанность и умопостигаемость его частей. Чувствование и умопостижение, время и зон тесно связаны друг с другом, и так как оба они имеют начало, они взаимно соизмеримы. Эон – это неподвижное время, время – движущийся эон. И только их сосуществование, их взаимопроникновение позволяет нам мыслить время» [2, 233].

Проблема «вечность – время» в христианстве явилась продолжением античного осмысления данных понятий Платоном, Аристотелем, Платином, превратившись в проблему отношения «Бог – творение», «*aeternitas*, божественное время – *tempus*, земное время». Августин Аврелий в «Исповеди» оставил образцы христианского постижения сложившейся «оппозиции»: «Как могли пройти бесчисленные века, если они не были еще созданы Тобой, Творцом и Учредителем всех веков? Было разве время. Тобой не учрежденное? И как могло оно пройти, если его вовсе и не было? А так как делатель всякого времени – Ты, то, если до сотворения неба и земли было какое-то время, то почему можно говорить, что Ты пребывал в бездействии? Это самое время создал Ты, и не могло проходить время, пока Ты не создал времени. Если же раньше неба и земли вовсе не было времени, зачем спрашивать, что Ты делал тогда. Когда не было времени, не было и «тогда»... Все годы Твои одновременны и недвижны: они стоят, приходящие не вытесняют идущих, ибо они не проходят; наши годы ис-

полнятся тогда, когда их вовсе не будет, «Годы Твои как один день», и день этот наступает не ежедневно, а сегодня, ибо Твой сегодняшний день не уступает места завтрашнему и не сменяет вчерашнего. Сегодняшний день Твой – это вечность... Всякое время создал Ты и до всякого времени был Ты, и не было времени, когда времени вовсе не было» [1, 166].

Понятие времени Августин связывает человеческим представлением о нем, с душой: «Совершенно ясно теперь одно: ни будущего, ни прошлого нет, и неправильно говорить о существовании трех времен – прошедшего, настоящего и будущего. Правильнее было бы, пожалуй, говорить так: есть три времени – настоящее прошедшего, настоящее настоящего и настоящее будущего. Некие три времени эти существуют в нашей душе, и нигде в другом месте я их не вижу: настоящее прошедшего – это память; настоящее настоящего – его непосредственное созерцание, настоящее будущего – его ожидание» [1, 170].

В «Граде Божьем» Августин Аврелий, размышляя о проблеме земной изменчивости и божественного постоянства, вводит понятие *aevum* (век). Те же идеи развивает Фома Аквинский в «Сумме теологии», определяя иерархию вечности – века – времени (Бог – Церковь – человек).

У человека, согласно точке зрения традиционного христианства, нет внутреннего источника Вечной Жизни, Человек же сотворен ни смертным, ни бессмертным. Ибо если бы Бог сотворил его вначале бессмертным, то сделал бы его Богом, если же наоборот, сотворил бы его смертным, то Сам оказался бы виновником его смерти. Итак, Он сотворил его способным и к тому и другому (сет. фил. Антиохииский. к Автолику. 2, 27). Человек не приговорен к необходимости умереть, не обладает сам по себе даром бессмертия. Он наделен лишь определенной потенцией: к чему обратит он свои дела – такова его доля.

Человек, обладающий духовным опытом истинной веры, становится бессмертным. Если же он «варится в собственном соку», стремится к обладанию невечными творениями, утоляет бранные желания, одурманивается ложными устремлениями – он умрет. Начало человеческой истории – введение в смерть через грехопадение. «Смерть в законе» – это значит мир обречен на распад и тление. И только Бог может спасти нас от нее, даровать вечность.

Время и вечность в драме человеческого века проецируется в три сферы, «три мира»: макро-, микро- и мир символов (в более широком, нежели у Г.Сковороды понимании, не только мире Библии, но и книги вообще).

Как проявляются эон и хронос в видимой и невидимой натурах объективного мира, внутреннего (субъективного) и мира слов, имен?

Кстати, последний в ряду, мир имен, отнюдь не менее значимый, нежели указанные первые. В христианстве Слово сакрально. Человек является в большом мире как «сотрудник» Бога (вспомним сюжет наречения имен: мир, сотворенный словом Божиим, нуждается еще и в слове человеческом). Вся тварь с надеждой обращена к человеку (Рим 8,9) и ждет «откровения сынов Божьих», Бог хочет «видеть, как он назовет» мир (Быт 2,19). Бог доверяет весь мир человеку и «благословляет» словотворчество Слово в христианстве обладает онтологическим статусом.

Итак, 1. Время в мире макрокосма.

Мир физический условно измерим: год, сутки, час, минута, секунда и т.д., до значений минусовых степеней, сколь позволяют научные возможности. Временные изменения являют себя пространственно, линейно и необратимо. Вечность представлена не как целое (круг), а как имеющая начало, как рядоположенные события, устремленные в бесконечность, как вечность тварная, эоническая.

Модусы времени (прошлое, настоящее, будущее) причинно-следственны. И хотя мы ощущаем укорененность в настоящем, большую зависимость терпим от прошлого. Звездное сияние далеких миров, звук музыки, слова, тепло огня «находят» нас не сразу, становясь прошлым в настоящем или настоящим прошлым, мы видим, слышим, обжигаемся прошлым. Истинное настоящее то, которое еще не прошлое или становится им сейчас. Уловить настоящее – значит фиксировать некий интервал причины и следствия, в котором настоящее становится прошлым; фиксировать интервал развитых/неразвитых предпосылок, т.е. грань возможного и действительного – значит уловить будущее.

Но, к сожалению, подобный момент, грань ускользает от человеческого взора, «находится» вне количественной длительности: «Мы видим Вселенную так, как мы ее видим, потому что мы существуем» [7, 109]. При этом можно понимать настоящее как переходящее в прошлое или переходящее в будущее, что не одно и то же. Блаженный Августин имел в виду первый вариант: будущее непрестанно становится прошлым, и мы не можем уловить настоящее. Возможно, эта грань потому и неуловима, что является прорывом в вечность. Ведь первое мгновение творения еще не было временем, а значит, принадлежит вечности. «Это точка соприкосновения Божественной воли с тем, что отныне возникает и длится; так что само происхождение тварного есть изменение, есть «начало», и вот почему время является одной из форм тварного бытия, когда вечность принадлежит собственно Богу [3, 232].

Таким образом, структура физического времени в макрокосме (прошлое – настоящее – будущее) зависит от неуловимо тонкой грани,

минимального интервала причины и следствия и – шире – Причины – следствия, своеобразной программы мироздания, «развернутого» в четырехмерной реальности.

«Развернутость», центробежность – свойство физического времени, видимой природы микрокосма. Внешнее неотделимо от внутреннего, миръ от мира: «Не Тот же ли, Кто сотворил внешнее, сотворил и внутреннее» (Лк. 11,40). Эпитафия на могиле Сковороды такова: «Миръ ловил меня, но не поймал».

В невидимой природе время «ведет себя» иначе, ускользая от исследователя, заставляя прибегать к принципу неопределенности или дополнительности в изучении природы объектов микромира.

Накапливая результаты деятельности, расширяя ареал воздействия на природу, мы покоряем природу видимую, брэнную. Направляя духовные усилия к внутреннему, мы создаем, творим, и только тогда открываем новое для себя и значимое для других. Мы создаем свое духовное «пространство». Так, гениальные произведения – это результат перенесения внутреннего духовного опыта в природу видимую. Поэтому они завораживают и заставляют возвращаться к ним вновь и вновь, чтобы причаститься вечному, абсолютному. И это не банальное употребление. Хочется в абсолютном увидеть гармоничное, но гармония – это соразмерность частей, зоническая вечность, а не «хроническая» (видимо, даже в гениальном проявлении недостижимая здесь и сейчас).

2. Время в мире микрокосма.

Микромир – это мир человека. Видимая природа телесна, невидимая – духовна. «Душа человеческая по природе христианка» [6, 130]. И хоть чужая душа – потемки, однако внешность, тело несет печать греха, пагубной привычки, времени. Портрет может сказать многое о том, что пережито. Невидимая природа отражена в видимой. Поэтому во многих архаичных культурах находим мистическое отношение к изображению человека как свидетельству уверенности в существовании обратной связи между обликом и душой и возможностью недоброжелательных манипуляций в случае овладения изображением. В мировой литературе сюжеты о подобной связи весьма популярны: О.Уайльд, Поль Верхарн, Н.В.Гоголь, О.Бальзак, А.Блок и пр. Внутренний человек – это лик, внешний – личина. Мы несем печать грехопадения, и внешне она явлена в изношенности тела, обремененного пороками: пьянство, обжорство, блуд, наркомания. «Посеешь привычку – пожнешь характер, пожнешь характер...» помните, далее в народной мудрости обозначена судьба как следствие, результат на оси необратимого времени.

Время жизни человек измеряет внешними датами, которые, как уже сказано выше, не все-

гда совпадают с истинными: духовного рождения или, наоборот, духовной смерти. Если Творение совершилось в «семь дней», то это означает не семь суток, а полноту Творения. Человеческий век кумулирует эту полноту в духовности, а не в календарных сроках. Гетерохронность человеческого духовного взросления очевидна. Многим талантливым людям был отмерен краткий период жизни, однако «плотность» их вклада в культуру значительна.

В христианстве ребенок до семи лет считается безгрешным. Его время отличается от времени взрослого человека, с грузом воспоминаний (прошлым), заботой и ответственностью настоящего-прошлого и тревогой настоящего-будущего. Ребенок не знает времени, не замечает его, он живет в вечности («мальчики – Моцарты, взрослые – Сальери?»). Взрослые сохраняют способность сопрягать все модусы, лишь в сознании, памяти и воображении. Для внешнего мира человек, активно переживающий прошлое или будущее – не совсем адекватен: «живет прошлым», «витают в мечтах о будущем» – значит не от мира сего и не во времени, и не по делу. Но сказано «кто умалит как это дитя, тот и больше в Царстве Небесном» (Мф. 18,4).

Время верующего переживается как грех (прошлое), покаяние (настоящее), и искупление (будущее). Трагедия времени жизни для христианина не в том, что смерть неотвратима и прошлое не вернешь, а в том, что нельзя прожить жизнь без греха, даже если будет дарована возможность ее повторить. Покаянная молитва звучит как переживание времени, начавшего отсчет от первородного греха.

Следовательно, христианину присуще постижение жизни как покаяния, ощущение глубокой ответственности за каждое мгновение. Тем более, что время означает не только смерть, но и ад. Может ли ад сопрягаться с вечностью? Или с бесконечностью? С невозможностью уйти от времени? В том смысл покаяния, чтобы почувствовать глубину предначертанного и ничтожность совершенного, разницу между тем, что было дано и что смог человек воплотить, не откладывая строгую рефлекссию до предсмертного часа, до остановки своего времени, когда окажется поздно. Достоевский в «Братьях Карамазовых» называет адом именно такой момент, когда уже ничего уже сделать нельзя, не простить, не помочь. Поздно, прошло время.

3. Время в слове.

«Верою познаем, что веки устроены словом Божиим...» (Евреям 11,3)

Физическое тело слова – буква, знак, книга являют внешней натурой время как результат духовных усилий. Вид книги не имеет значения – рукопись или виртуальный текст. Невидимая природа – смысл, значимый как вчера, так и сегодня, и завтра. «История бедствий» Абельяра вневременна в том смысле, что страдаем, лю-

бим и предаем, и каемся мы так же, как и наши далекие потомки, и не стали мы счастливее от изобретения ракет и компьютеров. Мы потомки Адама, поэтому едины духовно. В Эдеме человек получил заповеди умножения жизни, (браки и деторождение не запретны; «Плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею» (Быт. 1, 28)), возделывания рая (Быт. 2, 15) как возделывания своего сердца, познания мира (наречение имен) и запрещения вкушения плодов древа познания добра и зла (Быт. 2, 16).

Третья заповедь касается человеческого познания: «непосредственное созерцание логосов и причин суших» [4, 166]. Это познание доступно человеку и ныне через слово.

Христианство признает онтологизм Слова, как и буддизм, который призывает к разрушению имен как избавлению от жажды бытия. Но это уже совсем другая история. У Спасителя слово означает дело, ничто не исчезает бесследно, без последствий. Для нас важно, что книга внешне в качестве литературного памятника являет прошлое, даже если речь идет о вымышленных, будущих мирах. «Мысль изреченная есть ложь» постольку, поскольку становится прошлым, эфемерным, не настоящим. Внутреннее время, время скрытых смыслов обладает силой сжимать времена в мгновение или мгновение раскрыть на века.

Я все читал. Уже в течение дня
прошли дожди незримо для меня,
Я только с книгой был наедине,
понятной не вполне,
Слова то прояснились, словно лица,
то снова меркли, мысли затая,
и время шло, отстав от бытия,
и вдруг застыло: вспыхнула страница...

Э.М. Рильке Над книгой
(пер. В. Куприянова)

Те же стихи в переводе Б. Пастернака
Я вглядывался в строки, как в морщины
Задумчивости, и часы подряд
Стояло время или шло назад.

Литература:

1. Августин Аврелий. Исповедь. - М., 1992.
2. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры. - М., 1992.
3. Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. - М., 1991.
4. Максим Исповедник. Мистагогия. - М., 1993.
5. Рильке Р.М. Стихотворения: Сборник. - М., 1998.
6. Тертуллиан. О душе // Творения. - Ч.1. - К., 1910.
7. Хогинс С. От большого взрыва до черных дыр. Краткая история времени. - М., 1990.

Здесь через время читателя проступает всеобщее, открывается и наполняет особым светом и смыслом банальный ряд слов. Живое человеческое переживание времени обобщается до космических значений, но само переживание не становится от этого абстрактным, наоборот – еще более возвышенным.

И чем ближе слово к Слову, тем спасительней. Строгий смысл святоотеческих трудов, как плоток чистого воздуха. И совсем не безразлично для души качество книжной «продукции»: чем больше зараженного воздуха вдыхать, тем больше грязи осядет в легких, тем быстрее процесс разрушения здоровых клеток, интенсивнее рост раковых. А источник душевного здоровья в христианстве – вера, в которой обретается вечность. «Ныне же, познав Бога, или, лучше, получив познание от Бога, для чего возвращаетесь к немощным и бедным началам... хотите еще снова поработить себя им?» (Гал, 4, 9).

Слово связывает внутренний мир с внешним. И в слове всегда есть остаток – невыказанное, над которым не властны космические циклы распада и тления, оно не подчиняется земным запретам и литературной или политической конъюнктуре.

Для человека это – надвременная опора для бытия как связь с Тем, кто не затронут потоком времени, шанс на личное бессмертие или прикосновение к нему через переживание слова. Модели и формы этой всеобщей связи, как и культурные образы времени, могут меняться. Важно, чтобы строки не распадались в смыслах, и люди не исчезли бесследно, словно буквы, смытые Летой со страниц книги Жизни.

Когда мы пишем, то соотносим слова по смыслу. В предложениях смысл одних слов раскрывается в соотношении со смыслом других слов. Смысл каждого слова есть и результат, и ключ к пониманию других слов, и смысла произведения в целом. Если представить историю человечества как Книгу, то понятно, насколько важен и ценен смысл каждой человеческой жизни для основного Замысла и «связи времен».

М. Л. БОГДАНОВИЧ

МОДЕЛЬ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКОЙ ДОКТРИНЕ ЛАУДАНА

Богданович Максим Леонидович – преподаватель кафедры политологии Днепропетровского национального университета

Лаудан прославился в философском научном сообществе благодаря двум книгам: «Прогресс и его проблемы» (1977г.), и «Наука и ценности» (1984г.), в которых попытался прояснить туманные нюансы, оставшиеся в доктринах таких видных философов, как Кун, Лакатос, Фейерабенд. Привлекая, богатый и интересный исторический материал, он попытался найти ответы на существующие эпистемологические проблемы и выйти на их новые концептуальные решения. Среди всего комплекса философско-научных идей постпозитивизма, повлиявших на ход его рассуждений, можно выделить наиболее существенные. Это, прежде всего, проблема исторического развития научных теорий. Напомню, что, начиная с К.Поппера, концепция теоретического прогресса стала ключевым пунктом, методологической аксиомой, формулирующей основную цель всякой деятельности. Вместе с тем, возникла необходимость выяснения и раскрытия путей достижения научного роста. Как раз проблема рационального обоснования теоретического выбора оказалась вторым значительным пунктом дискуссий постпозитивистской эпистемологической традиции, который привлек внимание Л.Лаудана. Помимо того, он также задается вопросом о том, какие именно формы и стандарты рационального рассуждения являются критериями прогресса эволюции концептуальных инициатив (он их называет ИТ), какие рациональные оценки лежат в основе эффективного отбора метакогнитивных продуктов.

Лаудан начинает с того, что пытается переформулировать системообразующие положения постпозитивизма и, тем самым, заложить фундамент для дальнейших рассуждений. В этом аспекте Лаудан, будучи адептом поперианской идеи научного прогресса, считает, тем не менее, что основной его единицей должна являться решенная проблема (эмпирически, либо концептуально). Поэтому, цель науки состоит в максимизации масштаба решаемых эмпирических проблем и, соответственно, сокращения пределов концептуальных аномалий. Очевидно, что эффективность теории в решении проблем будет зависеть от баланса, сложившегося между решенными и не решенными проблемами. Понятие научного прогресса неизбежно коррелируется с трактовкой цели научного исследования. Так, Лаудан считает, что прогресс возникает «если, и только если последовательность научных теорий в любой области демонстрирует увеличивающуюся степень эффективности решения проблем» [1, 68]. Анализируемые мето-

дологические заключения Лаудана недвусмысленно наследуют во многих фрагментах доктринальные принципы Поппера и Лакатоса. В частности, интерпретация меры прогрессивности научного знания достаточно явно перекликается с тезисом о правдоподобию Поппера и «прогрессивного сдвига» Лакатоса. Однако описываемое тождество носит преимущественно характер внешнего сходства, т.е. перекликается с этими положениями только в формальной части.

Лаудан, понимая всю трудность выявления критериев прогресса научного знания при ориентации только на отдельные конкурирующие теории, обращается к кластерам теорий, объединенных общими концептуальными допущениями, а именно: исследовательским традициям (ИТ). Природа ИТ характеризуется тем, что она конституирована определенным количеством специфических теорий, выражает конкретные метафизические и методологические представления, позволяющие идентифицировать ее, и имеет достаточно долгую историю, в ходе которой ее базисные формулировки не раз претерпевали изменения. Короче говоря, ИТ представляет собой совокупность директив, обеспечивающих развитие научных теорий.

Основная когнитивная функция ИТ заключается в предоставлении релевантных, критических инструментов, способствующих решению концептуальных и эмпирических проблем. При этом стоит заметить, что по своим структурным особенностям ИТ изначально обладает существенной эпистемологической гибкостью и мобильностью, ибо ее конструктивные элементы достаточно разнообразны в вариантах своего экспликационного потенциала. Так, даже если теория является не адекватной и малопродуктивной, но принадлежит к вполне успешной ИТ, то она имеет все шансы просуществовать какое-то время на научной арене или возможно, впоследствии получить убедительное подтверждение. И наоборот, тогда, когда теория причисляется к регрессивной ИТ, то при всей ее перспективности, смелости и неординарности к ней будут относиться с большей долей подозрения.

Не менее важен для понимания и тот способ, с помощью которого ИТ генерируют концептуальные проблемы. Преимущественно, концептуальные затруднения встают на пути теорий в результате конфликта последних с «материнской» ИТ. Случается так, что детально разработанная теория имплицитно предполагает предположение, противоречащее тем, которые допускают ИТ.

Помимо того, ИТ реализует себя через различные ограничения, накладываемые ею на собственные когнитивные компоненты. Эта функция осуществляется как посредством кодификации онтологических запретов (например, эйнштейновская теория тождества материи и энергии отвергает любые варианты, постулирующие абсолютное сохранение массы), так и методологических прескрипций (ИТ, которая придерживается индуктивных логических нормативов не может принять теорию, утверждающую принципиальную не наблюдаемость явлений).

Эвристическое предназначение ИТ состоит в том, чтобы, во-первых, предложить исходную теорию для некоторой области анализа и, во-вторых, способствовать модификации теорий-конституентов. «Любая здравая ИТ содержит значимые директивы относительно того, каким образом теории могут быть модифицированы и трансформированы, а также того, как улучшить их проблеморазрешающую способность» [1, 92].

Что касается рационализации теорий в рамках ИТ, то в данном аспекте она, задавая формы обращения с фундаментальными процессами и сущностями, как с само собой разумеющимися, предоставляет своеобразную передышку ученому с тем, чтобы тот предпринял необходимые усилия, которые бы обеспечили ее успех и ожидаемый рост популярности в профессиональной среде.

Таким образом, научно-исследовательская деятельность ученого регулируется тремя видами допущений: не проблематическими, так как они являются обоснованными ИТ; запрещающими ИТ; и, наконец, теми, которые, не будучи запрещенными ИТ, требуют соблюдения рациональных правил внутри теорий. Очевидно, что функциональное значение ИТ сводится к оправданию утверждений, инициируемых теориями, отсеиванию некоторых из них по причине не соответствия ИТ, воздействию на выбор и признанию релевантных эмпирических и концептуальных проблем, обеспечению эвристического контроля за продуцированием и модификацией определенных теорий.

Стараясь учитывать как тенденцию интеллектуальных новаций, так и тенденцию наследования концептуальных вариантов, Лаудан рассматривает стержень ИТ, как эволюционирующую совокупность ее сущностных элементов.

Что касается особенности динамики ИТ, то она характеризуется в двух модусах: синхроническом и диахроническом. В ходе оценки адекватности теорий-конституентов господствующей метафизико-методологической системы,

наше внимание сосредоточено на анализе их проблеморазрешающего потенциала. Статус ИТ, более всего отвечающей требованиям и целям конкретного периода, приобретает та, которая демонстрирует высокую эффективность объяснительных средств. Тогда же, когда проводится экспертиза прогрессивности ИТ, приходится обращаться к ее истории. Иначе говоря, квалификация роста глобальных научно-познавательных конструкций выражается в двух измерениях. С одной стороны, подлежит рассмотрению «общий прогресс ИТ», фиксирующийся при наличии способности их элементов решать эмпирические и концептуальные проблемы. С другой стороны, немаловажная роль отводится оценке степени прогресса ИТ, которая сводится к идентификации «моментальной адекватности» данной ИТ на определенном временном интервале. Итак, подводя итоги рассмотрения модели научных систем и их развития Лаудана, необходимо еще раз акцентировать самые актуальные моменты:

1. Адекватность или эффективность индивидуальных теорий является функцией возможности и способности решения эмпирических проблем.

2. Принятие определенной ИТ зависит от эффективности решения проблем последними по времени теориями.

3. Рациональный поиск ИТ определяется степенью ее прогрессивности.

4. Принятие, отвержение, поиск составляют основные когнитивные позиции, которые ученый может занимать по отношению к ИТ (и их теориям).

5. Оценка ИТ и теории должна выноситься в рамках сравнительного контекста. Неважно, насколько прогрессивна традиция (теория) в абсолютных терминах, но важна степень ее эффективности по сравнению с конкурентами.

В концепции Лаудана однозначно раздвигаются границы научной рациональности, выражая вполне лояльное отношение к присутствию предрассудков, стереотипов и суеверий в том случае, если они не нарушают канонов свободы дискуссий среди сторонников различных теорий и ИТ, а также к наличию метафизических, религиозных и оккультных компонентов, которые могут благоприятствовать повышению степени адекватности научного исследования. Далее, на смену понятию истины или правдоподобия, как критерия рациональности в научном познании пришла оценка рациональности когнитивных продуктов через призму их способности к эффективному решению проблемы, а, следовательно, и улучшению научного понимания мира.

Литература:

1. Laudan L. Progress and it's problems: towards a theory of scientific growth. - L., 1977. - 257p.
2. Laudan L. Science and values. The aims of science and their role in scientific debate. - Berkley, 1984. - 194p.

О. Є. ВИСОЦЬКА

РОЛЬ СВІТОЗАПЕРЕЧУЮЧИХ ОРІЄНТАЦІЙ У САМОВИЗНАЧЕННІ КУЛЬТУРИ

Висоцька Ольга Євгенівна – старший викладач кафедри соціальних дисциплін Дніпропетровського юридичного інституту МВС України

Метою даної роботи стало дослідження особливостей світозаперечення, його причин та основних форм існування. Яка роль світозаперечення, чим воно обумовлено, що позитивного і негативного привносить їм у культуру? Ці питання особливо важливі для сучасності, що часто носить двозначне значення «культури постмодерну», перенасиченої світозаперечуючими тенденціями.

Етап ціннісного світосприйняття полягає в емоційному тонуванні зовнішнього оточення, коли світ осмислюється як реальний або можливий «Будинок» для людини. Якщо має місце оптимістичне налаштування щодо можливості опанування світу, досягнення гармонійного співвідношення з ним, то в цьому випадку можна говорити про світоствердуючі орієнтації. Якщо ж людина зрікається від світу – природного або людського – і не бачить у ньому предмета своїх інтересів, то вона підпорядковується світозаперечуючому настрою.

Світозаперечення – це альтернативний підхід, присутній у всякій культурі як її ентропійний елемент. Він перешкоджає закріпленню культури і є завжди іншим стосовно загальноприйнятих норм. Проте ж посилення світозаперечуючих мотивів служить діагнозом духовного стану культури і свідчить про кризову ситуацію в ній.

Ідея рятунку від узвичаєної моралі – основна в світозапереченні. Подібне відношення Х.Ортега-і-Гассет назвав «не просто запереченням, але антимораллю, негативом, повним відтиском моралі, що зберіг її форму» [7, 350]. Світозаперечення – принципово інша відповідь на вторгнення реальності у внутрішній світ у порівнянні з світоствердженням. Людина може бути незадоволеною існуючим положенням речей, проте в одному випадку вона націлена на творчу зміну, в іншому – на руйнацію або ж відхід із світу тим або іншим засобом. Світозаперечення характеризується неприйняттям суб'єкт-об'єктних взаємовідносин і прагне не просто зняти конфліктну напруженість зазначених дуальних опозицій, а прийти до такого типу свідомості, у якій відсутній сам розподіл на об'єкт і суб'єкт. Інший різновид світозаперечення – нігілізм як чиста руйнація моралі.

Прикладом світозаперечуючої філософії може бути вчення про об'єктивацію та суб'єктивацію Н.Бердяєва, що протиставляється гегелівському світоствердуючому підходові. Якщо для Г.Гегеля об'єктивація – це розкриття, самоствердження Духа, то для Бердяєва об'єкти-

вація – його покріпачення, гноблення і самозаперечення, «ниспадіння» свободи у необхідність. Відродження ранньохристиянської ідеї «падшесті» світу об'єктів Н.Бердяєвим призводить його до визначення змісту і призначення історії як шляху рятунку від об'єктивації. Творчість є абсолютною генеративною функцією людської істоти, що переборює відчуженість об'єктів шляхом включення їх у внутрішній світ, мікрокосм. «Природа-космос» як граничний ідеал містичного відношення до світу розуміється не тільки виходом за межі протиставлення суб'єкта й об'єкта, а і його бінарної структури в ідеї космосу.

Таким чином, ми бачимо, що різниця між світозаперечуючими та світоствердуючими підходами в рамках філософії історії полягає в тому, що, якщо в першому випадку світ – тільки тимчасовий притулок, людина ніби відштовхується від нього, то в другому випадку вона його змінює. Сам світ стає матеріалом змін. Людина намагається закріпитися в зовнішній реальності тим або іншим чином. Світозаперечуюча філософія, навпаки, не має подібної довіри як до об'єктів, так і до суб'єктів світового цілого, оскільки світ для неї «надтріснутий» і «розірваний». З цієї причини вона не впевнена у можливості підпорядкування світу людиною. Світ для світозаперечення, за виразом А. Камю, «не занадто раціональний, і не так вже ірраціональний. Він просто нерозумний» [2, 51].

Світозаперечення може мати два протилежних типи прояву. В одному випадку воно націлено на протистояння світу через спрямування до трансцендентального споглядання, тому його повною мірою можна назвати «трансцендуючим». Найбільш повне розкриття ранньохристиянської ідеї історії та ідеалів «чистої» творчості, «чистої» генеративності має місце в концепціях зазначеного типу світовідношення. Інший тип світозаперечення – бажання розчинення у світі, підкорення йому. Останнє не передбачає будь-яких змін, а зосереджено на повторенні одних тих самих архитипічних жестів і жорсткому обмеженні свободи. Тому цей тип світовідношення умовно можна назвати «обмежувальним». У найбільш чистому вигляді ідеали єдності просліджуються саме в рамках «обмежувального» підходу. «Культова», обрядова сторона будь-якої культури визначається особливостями вищезгаданого типу світовідношення. Ідеологія традиціоналізму також підпорядковується «обмежувальному» ідеалу. Міф являє собою джерело його розгортання.

Об'єднуючим для обох типів світозаперечення є установка на не-діяння. Як писав Ф. Ніцше з приводу подібних установок у філософії, «зрічені, ідеалістичні цінності, замість того, щоб панувати над діями і керувати ними, обертаються з осудженням проти дії» [8, 51]. Основна відмінність «обмежувальних» концепцій від «трансцендуючих» – «втеча» від історії в архитипи повторення. «Історична» людина з погляду людини архаїчних цивілізацій, за спостереженням М.Еліаде, надає велику цінність «тим «нововведенням», що для людини традиційної культури були або незначним випадком, або порушенням норми... – у силу цього їх треба було періодично «виганяти» (скасовувати)». Між цим, «Людина, що усвідомить себе істотою історичною, неминуче побачить у традиційній концепції архитипів і повторення невиправдану реінтеграцію історії (тобто, «свободи» і «новизни») у Природу (де все повторюється)» [13, 235].

Ті ідеї, що сповідаються представниками «обмежувальних» концепцій, мають усі риси «архаїчної» етики – крайній антисциєнтизм, переслідування «порушення рівноваги в природі», критика «спонтанних дій» як «безвідповідальних» і «не-нормованих». Їхні цілі – зведення до мінімуму впливу антропологічного фактора шляхом обмеження людської свободи. Той «жах перед історією», про який писав М.Еліаде як усвідомлення тендітності і нестійкості існування і є головною передумовою формування подібних установок. Відродження «міфу про вічне повернення» і зростання інтересів до циклічних теорій, у яких час має статус «нескінченного» (достатньо пригадати твори Дж.Джойса і Т.Елліота) також відбивають зазначені тенденції.

К.Леві-Строс виділяє два методи пізнання дійсності у первісних культур – «аналітичний» або синхронний і «аналогійний» або діахронний. Аналогійний метод являє собою демонстрацію переривчатих антропоморфних «уяв світу», аналітичний метод пов'язаний із зменшенням розірвань і розчиненням розходжень у пізнанні. Історія, що розглядається як синхроністичний, аналітичний метод ставлення до світу припускає зв'язувальне пізнання об'єкта, для чого він спочатку розбивається на окремі частини. Проте, з погляду первісної людини, об'єкт (виступаючий у ролі живого «суб'єкта») може чинити опір такому методу пізнання. «Редукція шкали, – пише К.Леві-Строс, – перевертає цю ситуацію: будучи зменшеним, об'єкт у цілому уявляється менш загрозливим...» [3, 321]. У результаті ми можемо бачити підсвідому основу «розуміючої» сторони свідомості людини, що відповідно з поглядами К.-Г. Юнга відбивають «номінальну», суб'єктивну сторону його свідомості на відміну від «знаючої» («реальної») сторони, що об'єктивує світ.

Архитип «розуміючого» розуму, що опиняється у культурі в результаті «опору» історії, вияв-

ляє себе як орієнтації на таку поведінку, у якій «реальність набувається виключно шляхом повторення або участі; все, що не має зразка для імітації «позбавлено змісту», тобто не є реальністю» [13, 56-57]. Таким «зразком» часто виступає природа, що втілюється в уяві «Всепрощаючої Матері». «Втеча» у природний «добрий» світ від страхітливостей і кривд сучасної цивілізації, бажання розчинитися в «лоні» природи, повернутися в докультурний «чистий» стан, що особливо характерно для «екологічних» рухів Заходу, у деякій мірі є проявом інфантильних мотивів свідомості, оскільки припускає у першу чергу відхилення від відповідальної і свідомої лінії «дорослої» поведінки. Характерно, що на можливість подібних тенденцій указував уже на початку 50-их років Е.Еліаде, коли писав «...по мірі наростання жаху перед історією, по мірі усвідомлення тендітності існування в рамках історії, позиції історизму будуть похитнуті. І в той момент, коли історія виявиться спроможною зробити те, що до цієї пори не вдавалося ні космосу, ні людині, ні випадку, а саме – цілком знищити людський рід, ми, мабуть, станемо свідками відчайдушної спроби поставити «історичні події» під заборону за допомогою реінтеграції людського суспільства в культуру (штучну в силу своєї заданості) архитипів і їхнього повторення... коли людство заради свого виживання цілком припинить «творити історію»... і віддасть перевагу повторюванню продиктованих архитипічних жестів, намагаючись забути таку небезпечну і марну річ як спонтанна дія, що ризикує мати «історичні» наслідки» [13, 233-234].

Проте існує інша відповідь на схильність устанавленню невітчуждених відношень із природним світом саме вищезгаданим способом. За зауваженням Е.Муньє: «Опір фольклору християнському монотеїзму показує, як часто людина потребувала в братерській спілці з Всесвітом, щоб боротися з її ж запаморочливими глибинами й її безмовністю» [7, 435]. Так чим є бажання знайти примирення з природою як не страхом перед її нелюдською суттю? Засоби такого примирення різноманітні – від антропоморфізації світу або його техноморфізації до заперечення, «бунта» або розчинення, з'єднання. Світозаперечуюча свідомість віддає перевагу крайнім шляхам подолання відчуженості зі світом, вона хоче розв'язати властиві їй існуванню екзистенціальні дихотомії цілком і до кінця, не боючись при цьому розтатися зі своєю людською сутністю.

Приклад вторгнення «обмежувальних» концепцій у науку (що само по собі свідчить про кризові явища в ній) – природоцентричний підхід до людського суспільства. У природоцентризмі основне значення надається екологічній або системній доцільності. Так, із погляду О.Леопольда «дія буде обґрунтованою, якщо вона сприяє зберіганню цілісності, усталеності і зов-

нішньої привабливості» [4, 102]. Свою цінність будь-який об'єкт має лише остільки, оскільки він є значимим для співтовариства як така його складова частина, вилучення якої призводить до руйнації цілісності. Для природо(еко)центризму характерний відхід від антропоцентризму, ідеї прогресу, і поворот від технічних цінностей до постматеріальних. Природа розуміється як самоцінна даність. Тому одне з головних положень природоцентризму – максимальне невтручання в порядок природи.

Поняття самоцінності природи в природоцентричному контексті містить у собі уявлення про її безумовну значущість і відносну автономність від людини. Це означає відступ від антропоцентричної позиції, а також перехід від розуміння еволюції як однонаправленого процесу, до уявлень про неї як багато- і різноспрямованого процесу. Водночас такий підхід несе в собі утопічний характер, якщо розуміння самоцінності природи абсолютизується. В результаті, на місце статичної антропоцентричної моделі світобудови ставиться настільки ж статична природоцентрична модель. Один із пунктів «обмежувальних» концепцій – «матеріальний аскетизм», що має натуралістичний зміст і передбачає обмеження можливості зростання виробництва з метою стабілізації екосистеми Землі («до взаємної вигоди всіх» (Гаррет Хардін). До цих же концепцій належить «органічна теорія росту», суть якої – в ідеї штучної підтримки розвитку на певному стійкому рівні [10, 263-264]. Хибність подібних теорій – у їхній статичності. Тут наявний також механістичний підхід до самого поняття розвитку. Аскеза, як «вправа» у якійсь дії, припускає спроможність не стільки обмеження, скільки переживання «неправильності» життєвих установок. Позитивності подібні установки набувають тільки в тому випадку, якщо моральність регламентується принципом «розумного самообмеження», а не утопічними теоріями, що припускають самообмеження, яке несе «свободу Від» матеріального світу без «свободи Для» розвитку людських можливостей (Е.Фромм). Найбільш радикальне втілення зазначених установок – в ідеях передбачливості творчості, як гіперболізації поняття відповідальності. (Свобода людини не повинна здійснюватися за рахунок природи [5, 27]).

Інша ідея «обмежувальних» концепцій – орієнтація на такий тип симбіотичних відношень із природним оточенням, що націлює на розчинення в ньому. Між цим «трансцендуючі» концепції часто втрачають свою позитивну значимість у випадку придбання форм відчуженості або деструктивності. Е.Фромм називав подібні установки «непродуктивними», оскільки в будь-якому випадку вони не призводять до творчих результатів своєї діяльності. Вони скоріше відіграють роль прикладу, що у силу свого крайнього вираження показує де можливо дотримання міри.

Екологічне, жіноче і т.п. рухи являють собою «ліві» орієнтації культури подібного типу і відіграють роль скоріше тимчасового «революціонізуючого» чинника, ніж чогось фундаментального.

У цілому, незважаючи на деструктивність своїх орієнтацій, світозаперечення є важливою частиною світоглядної бази культури. Його роль – у створенні балансу між ірраціональними і раціональними силами, оскільки деяка частка ірраціональності в культурі надає їй значну динаміку, перешкоджає зайвій раціоналізації. Одночасно, світозаперечення – це та «скарбниця», із котрої власне і черпає свої духовні цінності культура, оскільки найбільш інтенсивне переживання екзистенціальної розірваності, розщипленості свідомих і несвідомих структур та спрямованість до фундаментальної єдності зі світом має місце в світозапереченні. Проте посилення ірраціональних тенденцій, а також їхня гіпертрофія не тільки свідчать про занепад існуючої культури, але руйнівні для неї. За словами Ф.Ніше, песимізм як настрої світозаперечуючої свідомості – «не проблема, а симптом...», питання про те, що краще, – буття або небуття, саме по собі вже хвороба, ознака падіння...» [8, 52]. Крім цього, на рівні індивідуальної долі світозаперечення не може нести позитивної цінності; це завжди руйнація світу, насамперед у собі самому, трагічна і нічим не виправдана.

Феномен «нігілістичної», «абсурдної» людини – приклад подібних тенденцій. Його основа – безнадійний у розумінні свого майбутнього бунт проти світовлаштування, абсурдний у силу безопорності, втрати віри і надії у можливість розв'язання внутрішнього конфлікту зі світом. Більш того, саме існування такого конфлікту є єдиним утримуючим життя «абсурдної» людини – фактором. Як писав із цього приводу А.Камю: «Що інше лежить в основі цього конфлікту, цього розладу між світом і свідомістю, як не сама свідомість конфлікту? Отже, щоб зберегти конфлікт, мені необхідна безперестанна свідомість, що вічно обновлюється і є завжди напруженою» [2, 52].

Незнаходження змісту у світі, відчуття його чужості також призводять до подібного світовідчуття. Неможливість примирити «бажання абсолюту і єдності, з одного боку, і незвідність цього світу до раціонального і розумного принципу – з іншого» [2, 51] у випадку відсутності віри у «божественну благодать» породжують віру іншого роду – впевненість у відсутності всякої достовірності життєвих цінностей. Людина, яка вірить в Бога, також спроможна пережити почуття абсурдності світу. Проте її віра складається з установок на те, що «Для Бога немає нічого неможливого». За словами Л.Шестова: «Віра починається тоді, коли за усіма очевидностями усілякі можливості скінчені, коли і досвід, і розуміння наше без коливань свідчать, що для людини немає і не може бути ніяких надій» [12, 402].

Проте, «У ту мить, коли поняття абсурду стає трампліном у вічність, воно втрачає зв'язок із ясністю людського розуму. Абсурд перестає бути тією очевидністю, яку людина констатує, не погоджуючись з нею. Боротьба припиняється. Абсурд інтегрований людиною, і в цьому єднанні втрачена його сутність: протистояння, розірваність, розкол» [2, 42]. А. Камю звертає увагу на те, що переживання подібного роду являє собою своєрідне екстатичне сп'яніння «з'єднанням» з Абсолютом, на відміну від «ясності бачення» абсурду безрелігійною свідомістю. Для людини релігійної віри завжди є щось вище абсурду, втілене в образі Бога, нехай навіть останній і не має по-справжньому «людських» рис. «Для Шестова розум – марність, але є щось і понад розумом. Для абсурдного розуму свідомість також марна, але немає нічого понад розуму» [2, 51]. Релігійна «абсурдна» людина не дотримується розумного і раціонального, вона захоплена ірраціональним, між тим як невірний не довіряє нічому. Він намагається балансувати між свідомим і несвідомим. Така людина не припускає ні ідеалів гармонії, ні ідеалів єдності зі світом. Її цікавить самий процес балансування, підтримки стану конфліктності зі світом. Світозаперечення у віруючого – «відхід» із світу зла і кривди, що невірним розцінюється як «втеча». Останній вважає свою позицію своєрідною «правдивістю» свідомості, відсутністю самоілюзій, до яких схильна людина віруюча: «Абсурд, будучи метафізичним станом свідомої людини, не веде до Бога... абсурд – це гріх без Бога» [2, 45].

Ф. Ніцше виділяє такі переваги «християнської моральної гіпотези»: надання людині вищої ціннісної значимості, а світу – характеру досконалості, відкритість людини для знання вищих цінностей і, як наслідок, охорона його від розпачу в пізнанні» [8, 37]. Падіння віри в достовірність християнських цінностей при одночасній відсутності інших ідеалів, призводить до появи нігілістичних установок. Нігілізм виражає відсутність цілі, падіння вищих цінностей. У абсурдної людини на відміну від нігілістичної присутня ціль, що надає зміст його існуванню – це постійна самопідтримка стану внутрішнього конфлікту з реальністю. Нігіліст ж не йде далі розпачу, він шукає «зміст» у світі і, не знаходячи його, падає духом, починає заперечити зміст, цінність у всьому. Він підспудно хоче цього «змісту», жадає знаходження «цілісності», проте не може побачити жодного. Розчарувавшись у своїх власних «світах» і не в силах винести світ зовнішній, він кидається в ірраціональне «ніщо». За словами Ф. Ніцше, «око нігіліста ідеалізує убик неподобства, творить зрадливість стосовно власних спогадів... І те, чого він не робить стосовно себе самого, не робить він і стосовно минулого всього людства: він зневажає їх» [8, 44]. Безсилля і бездіяльність володіє

нігілістичним розумом, тоді як «абсурдна» людина повинна мати незвичайну силу, для того, щоб протистояти нелюдській реальності, яку вона називає «абсурдною».

Абсурд є станом будь-якого розуму, що вийшов з-під захисту звичної «картини» світу в результаті сутички з речами, неспіввіднесеними зі звиклими ціннісними уявленнями. Те, що раніше вважалося першорядним і важливим, робиться раптом дрібним і мінливим. Сутичка зі смертю, старістю і хворобою, які відбулися в знаменитій легенді з Буддою, – приклад подібного перетворення. За словами Е. Фромма, у світозапереченні схована людська потреба «трансцендувати, перевершити своє положення пасивного створіння» [11, 28]. Проте позиція до світу стає заперечуючою тільки в тому випадку, коли людина перестає творити життя. Тоді, у силу своєї націленості на абсолют, вона починає їх руйнувати. Таким чином, людина в кожний момент свого існування стоїть перед екзистенційним вибором. У цілому, «творчість і руйнування, любов і ненависть не два існуючих незалежно одне від одного інстинкти. Обидва вони є відповідями на ту саму потребу переступання меж, і прагнення до руйнації неминуче зростає, коли прагнення до творчості не може бути задоволеним» [11, 30].

У результаті ми бачимо, що проблема світозаперечення і світоствердження, їхнього взаємозв'язку і взаємного переходу стає більш багатоплановою. У так званому «світоствердженні» завжди присутні в потенційному стані «світозаперечуючі» мотиви і навики. Світостверджуючі підходи у випадку односторонньої реалізації поступово втрачають свою позитивну суть, деградує. Між цим в світозапереченні схований величезний потенціал релігійності. Мистецтво, філософія і навіть наука живляться їм. Видатна заслуга світозаперечення – у критиці, як висловився Ф. Ніцше, «гіперболічної наївності людини: вбачати себе змістом і мірою цінності речей...» [8, 44]. Проте ціна світозаперечуючого вибору є надто високою для того, щоб конкретна людина вважала цей вибір виправданим. Вистояти в боротьбі з «абсурдом» або «Ніщо» неможливо.

Світозаперечення може бути подане як «ентропійний» елемент функціонування культури. Зокрема, Е. Морен під впливом кібернетичної теорії фон Неймана (von Neumann, 1966) розумів під культурою «живу» систему, в котрій «безладдя (поведінка випадкового характеру, змагання, конфлікти) амбиваленте: воно, з одного боку, є складовою частиною соціального порядку (у тому, що стосується розмаїтості, варіативності, гнучкості, складності), а з іншого боку – залишається все тим же безладдям, тобто погрожує дезінтегрованістю». Світозаперечення як одне з основ ціннісних установок у суспільстві саме і являє собою світоглядне втілення такого «безладдя». За словами Е. Морена: «безладдя

безупинно усувається організацією й або при-
своюється нею і перетворюється у свою проти-
лежність (ієрархію), або виплескується зовні (в
особі ізгоїв), або ж утримується на периферії»
[6, 38]. У такому ракурсі світозаперечення ви-
конує подвійну функцію – інтегратора і дезінте-
гратора розвитку культури.

Таким чином, не можна не помічати глибо-
кої культуротворчої ролі світозаперечуючих
підходів. Проте ж варто пам'ятати, що їхнє по-
всюдне поширення свідчить про кризовий стан
існуючих парадигм. Сучасність характеризується
подібними тенденціями. Можна бачити такі
зміни в ціннісній шкалі, коли різниця між світо-
запереченням і світоствердженням, нігілістич-
ним і релігійним типами установок або не усві-
домлюються, або ціннісний вибір робиться у бік
світозаперечення. Мабуть, причиною цього є, з
одного боку, деяка легкість вибору (адже наба-
гато складніше творити, ніж руйнувати), з іншо-
го боку, нездатність або відсутність у самому
світостверженні основ для віри в нього. Не
зважаючи на це, у культурі треба завжди шука-
ти позитивних змістів. Лише світозаперечуюча
свідомість не може справитися з тими пробле-
мами, що встають перед сучасністю, оскільки

вона позбавлена віри у власні сили і не знахо-
дить підтримуючих життєвий тонус цілей. Старі
ідеали і цінності сприймаються як вичерпані.
Нова ціннісна картина між цим ще не сформу-
валася. У результаті, розчарованість у спромож-
ності розуму розв'язати нагальні питання і тому
більша довіра ірраціональним моментам жит-
тя, призводить не до зняття відчуженості, а до
її посилення.

Отже, не можна світозаперечення однознач-
но оцінювати як негативне, як і не можна у ньо-
му бачити порятунок від «жахів» життя. Його роль
для культури визначається скоріше тим, чи може
воно в кінцевому разі трансформуватися в силу,
що творить, справляється зі своїми руйнівни-
ми тенденціями. Досвід «зла», «розщеплення»
світу, «абсурду», «ніщо», що призводить до
більш повного і «живого» розуміння «добра»,
«спорідненості» із світом, надання йому різно-
манітних людських і божественних «змістів», має
найвищу ціннісну значущість і найбільший
вплив, тому що він не є абстрактним, а макси-
мально конкретним. Він належить до індивіду-
альної долі як знання, що допомагає уникати
власних «хвороб» духу і не дає зломитися пе-
ред кривдами життя.

Література:

1. Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря. – М.: Республика, 1991. – 383 с.
2. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр. – М. Политиздат, 1990. – 415 с.
3. Леви-Строс К. Неприрученная мысль // Леви-Строс К. Первобытное мышление. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
4. Леопольд О. Отрывки // Экологическая антология. – М.-Бостон, 1992.
5. Маньковская Н.В. Экологическая эстетика за рубежом // Философские науки. – 1992. – № 2 – С. 16-32
6. Морен Э. Природа человека. К.: КАРМЭ-СИНТО, 1995 – 240 с.
7. Мунье Э. Страх в XX веке. Обвинение машины // Мунье Э. Манифест персонализма. – М.: Республика, 1999. – 559 с.
8. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М.: REFL- book, 1994. – 352 с.
9. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. М., 1991.
10. Ролстон Х. Существует ли экологическая этика? // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.
11. Фромм Э. Человеческая ситуация. – М.: Смысл, 1995. – 239 с.
12. Шестов Л. Николай Бердяев. Гнозис и экзистенциальная философия // Шестов Л. Сочинения. – М.: Варитет, 1995. – 431 с.
13. Элиаде М. Миф о вечном возвращении. – СПб.: Алетея, 1998. – 250 с.

В.В. ДУТЧАК

ФІЛОСОФІЯ СВОБОДИ В ТВОРЧОСТІ М.О.БЕРДЯЄВА

Дутчак В.В. – асистент кафедри соціально-економічних основ управління інституту підприємництва «Стратегія» (м. Жовті Води), аспірант Національної металургійної академії України

Микола Олександрович Бердяєв, безперечно, є одним із найбільш оригінальних російських філософів ХХ ст. Твори Бердяєва порівняно не-
давно стали відомі широкому загалу читачів, за-
цікавлених проблемами філософії. Тоталітарному
режиму були ворожими і несприйнятими ідеї сво-
боди, особистості, духовності, християнської мо-
ралі.

В 1922 році Бердяєва разом з великою гру-
пою російських письменників і вчених було вис-
лано з Росії. Для системи «високі моральні прин-
ципи В.Соловйова, роздуми про свободу М.Бер-
дяєва, таємниці духовного світу, відкриті Ф.Дос-
тоєвським залишилися «terra incognita» [7, 44].
Не випадково партійні видавництва ленінських
творів офіційно визначали Бердяєва «апологетом

феодалізму та середньовічної схоластики» [10, 186]. Тим часом сам Бердяєв називав себе «полоненим свободи» [4, 50]. Його часто називали «мислителем», тим самим виокремлюючи його з традиційної академічної філософії. Дійсно, в текстах Бердяєва ми не знайдемо ні суворих дефініцій, ні послідовного дискурсивного розвитку, ні доказів, ні точних висновків. Його мислення «інтуїтивне, афористичне визначається гостротою та якістю окремих формувань яскравих образів і одночасно тавтологічних повторень» [6, 144]. І ще, його думки це «завжди стихійний потік, що постійно змінює русло і розбігається на паралельні рукава» [6, 144]. Але судячи з висловів самого Бердяєва він цим мало переймався: «Мене мало цікавив продукт моєї творчості, його досконалість, мені було цікаво виразити себе і повідомити світу те, що мені відкриває внутрішній голос як істину» [4, 97]. Про що б Бердяєв не писав, він завжди залишався публіцистом: завжди з кимось дискутував, когось викривав, комусь підказував вірні відповіді. Мабуть саме цей стиль доведення своєї думки імпує читачеві – діалог філософа з своїм «Я», з іншими: з опонентами та одностайними.

Сам Бердяєв називав свою філософію екзистенціальною, або філософією духу, підкреслюючи при цьому, що його філософія є переважно філософія антропологічна; постановка проблеми людини, творчості, особистості, духу, історії. Згідно з Бердяєвим основним протиріччям з якого ми повинні розпочинати опрацювання світосприйняття є протиріччя між духом та природою, а не між психічним і фізичним. Дух є суб'єкт, життя, річ, необхідність, непорушність. До царини природи належить все, що об'єктивне та субстанціональне (під субстанцією Бердяєв розумів незмінне замкнуте буття), множинне і подільне в часі і просторі. Складається природа із об'єктів, що існують в свідомості людини, як думав Кант, чи вона є особливою космічною сферою, що народжена гріхом? Бердяєв стверджує, що «суб'єкт створено Богом, а об'єкт створено суб'єктом» [11, 304]. Витоки його світосприйняття закладені в «превазі свободи над буттям» [5, 85].

Творчість видатного мислителя настільки багатогранна, що розглянути її цілком в даній статті немає можливості. Тому я зупинюся на ключових засадах філософії Бердяєва: філософії свободи та філософії творчості. Адже саме з цього центру прямують і до нього повертаються його метафізика, філософія релігії та культури, його історіофілософія, гносеологія, етика.

В своєму дослідженні я буду спиратись на наступні твори М.О.Бердяєва: «Філософія свободи», «Зміст творчості», «Доля Росії», «Самопізнання» та ряд публікацій інших авторів з даної проблеми.

«Свобода, її витoki і види»

Сам Бердяєв неодноразово проголошував себе «полоненим свободи». Він вказував, що «неможливе раціональне визначення свободи» [3, 282]. Але що знав напевно мислитель, так те що «свобода є дух, а не буття» [3, 282]. Значення свободи величезне, адже в ній «приховані таємниці

світу» [4, 51].

Бердяєв розрізняє три різновиди свободи: первинну ірраціональну свободу, та раціональну, тобто виконання морального обов'язку; і нарешті свободу, що насичена любов'ю Бога. Людська ірраціональна свобода коріниться в «ніщо», із якого Бог створив світ. Це «ніщо» не є пустота, це первинний принцип, що був предтечею бога і світу і не мав у своєму змісті ніякої диференціації, тобто ніякого поділу на яке-небудь число визначених елементів. Лоський вказує, що «Цю концепцію Бердяєв взяв від німецького філософа Якова Веме» [11, 301], який назвав цей первинний принцип Ungrund (позбавлений засад первинний хаос). На думку Бердяєва Ungrund Веме співпадає з концепцією про «Божественне Ніщо» в заперечній теології Діонісія Ареопагіта та з вченням Майстера Екхарта, що вводить різницю між Gottheit (божество) і Gott (бог).

Бердяєв пише «Із божественного Ніщо, або із Ungrund народжується Свята трійця, Бог-Творець» [11, 301]. Створення світу богом-творцем, за Бердяєвим, є вторинний акт «З цієї точки зору можна сказати, що свобода не створюється Богом «вона коріниться в Ніщо, в Ungrund... Протилежність між Богом-Творцем і свободою є вторинне; в предметному акті божественного Ніщо ця протилежність виходить за межі, так як і Бог і свобода виступають із Ungrund. Бог-Творець не може бути відповідальним за свободу, яка породила зло. Людина є витвором бога-свободи – ніщо, небуття. Меонічна свобода узгоджується з божественним актом творіння: небуття вільно сприймає буття» [11, 302]. Із цього випливає, що Бог не має влади над свободою, яка ним і не створюється «Бог-Творець є всемогутнім над буттям, над створеним світом, але у нього не має влади над небуттям, над нествореною свободою» [11, 302]. Ця свобода первинна у відношенні до добра і зла, вона обумовлює можливість, як добра, так і зла. З точки зору Бердяєва, дії якої-небудь істоти, що має вільну волю не може передбачити навіть Бог, тому що ці дії цілком вільні.

Таким чином «свобода не може бути створеною, а якщо б це було так, то Бог був би відповідальним за всесвітнє зло» [11, 302], а це неможливо.

Друга свобода – раціональна свобода. Вона є підпорядкованою моральному закону а це веде до обов'язкової добротності, а все обов'язкове – це, знов таки, рабство – несвобода. Адже «Свобода не може бути раціоналізована, вона не піддається пізнанню розсудливими категоріями» [2, 371].

Що ж до свободи насиченої любов'ю Бога, то дослідниця Світлана Неретіна слушно вказує на те, що у творчості Бердяєва «між поняттями «філософія свободи» та «теософія» стоїть знак рівняння [12]. З цим судженням не можна не погодитись. Адже поняття свободи у Бердяєва тісно пов'язане з релігією «християнство є релігія свободи» [1, 194]. «Бог приймає лише вільних, лише звільнені потрібні йому» [1, 193]. Але марно марксистські філософи намагалися виставити Бер-

дяєва таким собі прибічником «Святої інквізиції». Бердяєв вказував «ті що формально охороняють віру... чужі свободі та далекі від її святості» [1, 193]. Він виключав можливість примусу в питаннях релігії, тому що «Насильне спасіння не можливе та і не потрібне» [1, 194]. Християнство ж або, точніше, церква «часто зривалась на шлях примусу, піддавалась спокусі та відрикаталась від свободи Христової» [1, 194]. Це не припустимо, адже «коли правда ця (Христова) насильно вводиться в душі людські, вона втрачає свій рятівний характер... підмінити свободу примусом означає знищити таємницю віри, котра і є таємницею благодатної свободи і вільної любові, значить перетворити релігійне життя в примус видимих речей» [1, 197]. Бердяєв виступав захисником православ'я перед атеїстами та матеріалістами «Я проголошував повстання проти всякої ортодоксії, однаково, марксистської чи православної, якщо вона намагалась обмежити або знищити мою свободу» [4, 57].

Він виступає переконаним прихильником і захисником індивідуальності особи, вказуючи на неприпустимість гоніння на свободу совісті з боку ортодоксів православ'я, наголошуючи, що «Православ'я може триматись лише свободою» і що «християнська слухняність є акт вільної волі, а не примусу» [1, 200]. Бердяєв вказував на протиріччя об'єднання християнської церкви та язичницької держави. Він визнавав абсурдною ідею «християнської держави», зазначаючи, що то є «спокуса». Він визнає, що об'єднання християнської церкви з язичницькою державою було історично і провиденційно обумовлено, але разом з тим наголошує, що держава є порядком примусу і закону, що не є сумісним з християнською свободою «Державна церква, державне християнство є така ж неможливість, як і наукова віра, як і релігія, заснована на знанні» [1, 202]. Держава і свобода поняття не сумісні, адже «Кесарь нікому не хоче давати свободи. Вона отримується лише через обмеження царства Кесаря» [3, 283]. В об'єднанні церкви і держави криється вічна загроза реваншу «примусу і закону над свободою та благодаттю» [1, 203]. І саме тому сфера церковного життя «повинна бути відокремлена від держави і від знання, як сфер примусових і не абсолютних» [1, 203].

Які ж витоки свободи? Бердяєв зазначав, що «Свободу неможливо ні з чого вивести, в ній можна лише перебувати» [1, 12].

«Протиріччя свободи, її особливості»

Бердяєв наголошував, що «Свобода нелегка», навпаки «вона є важкий тягар» [4, 51]. Саме тому люди легко відмовлялися від неї, бо так легше жити. Тим часом свобода – це самий природний стан особистості, яка не бажає розчинятись у сірій масі людей-гвинтиків. З цього випливає аристократичність свободи. Бердяєв вказує на те, що по своїй суті свобода не може бути демократичною, вона не для всіх, вона потрібна не всім, адже «Величезна маса людей зовсім не любить свободи, та й не шукає її» [4, 52] і ще «Гірко визнавати те, що свобода думки цінна лише людям у яких є творче мислення. Вона дуже мало потрібна тим,

котрі мислення не цінують» [3, 287]. Далі мислитель продовжує розмірковувати над аристократичністю свободи, вказуючи на те, що «В так званих демократіях, заснованих на принципі народного суверенітету, значну частину людей складає народ, що не усвідомлює себе вільними істотами, які несуть в собі переваги свободи» [3, 287]. Продовжуючи свої роздуми Бердяєв піднімає дуже складне та драматичне питання про співвідношення двох великих символів в житті суспільства символу «хліба» (матеріального) та символу «свободи» (духовного). Коли ж починається рух мас в боротьбі за хліб (за матеріальне), то маси завжди жертвують «свободою» – духовним. Останню ж «захищають лише невеликі культурні верстви» [3, 290]. Щоб виправити такий стан речей філософ пропонував наступне «Свобода повинна збільшуватись по мірі наближення до духу та зменшуватись по мірі наближення до матерії. Максимальна свобода – є свобода духовного життя, мінімальна свобода – є свобода матеріального життя. Цілком зрозуміло, що повинно бути саме так, адже дух є свобода, матерія ж є необхідність» [3, 289].

Реалії сьогодення переконують нас у правоті мислителя. І нам ще дійсно потрібно виховувати свободу в собі, що не робиться швидко.

Бердяєв також застерігав, що часто «свобода може перейти в свою протилежність» [4, 56]. Чому така ситуація є можливою? Філософ відповідав на це питання досить оригінально, зазначаючи, що існує «дві свободи – свобода божественна та свобода диявольська» [2, 372], остання є «кінцевою необхідністю, останнім поневоленням» [2, 372], адже необхідність – це вже не справжня свобода, а лише форма її.

Індивід може легко втратити своє «Я», тому що, взагалі, організоване суспільство «вороже до свободи і схильне заперечувати людську особистість» [4, 55].

Свобода ж є, насамперед, свободою особистості. І якщо заперечувати цінність особистості та сумніватись в її реальності, то ні про яку свободу не може бути і мови «Особистість є межею влади природи, влади держави, влади суспільства» [3, 287]. Тому Бердяєв не раз наголошував, що «Боротьбу за свободу я розумів, насамперед, не як боротьбу суспільну, а як боротьбу особистості проти влади суспільства» [4, 53]. Але свобода особистості не є «самозамкненість та ізоляція, свобода є розімкнення та творчість» [2, 377] зазначає Бердяєв. Він також розрізняє індивідуальність та індивідуалізм, вказуючи на те, що індивідуалізм – ворог індивідуальності тому, що «В індивідуалізмі свобода отримує хибний напрям і губиться» [2, 377] адже «індивідуалізм не каже «бажаю «того-то» (зміст), він каже – «бажаю того, чого бажаю» (пустота). Але вільний вольовий акт повинен мати зміст, предмет, мету – він не може бути марним, безпредметним, безцільним. Вільний вольовий акт бажає «того-то», а «не того, чого бажає» [2, 377]. Саме в цьому останньому бажанні «того, чого бажаю» Бердяєв вбачає рабську психологію, психологію втративших сво-

боду, «психологію дитячого віку» [2, 377]. Індивідуалізм, таким чином, є трагедією пустої свободи. Індивідуалізм це не є обов'язково самотність, так само як і самотність не є обов'язково індивідуалізм. Тому що самотність «може бути симптомом того, що особистість переросла духовно інших і її універсальний зміст не визнається ще іншими. Вища самотність – божественна» [2, 380]. Індивідуальність – свобода особистості за Бердяєвим найвища цінність. Саме її він готовий захищати від всього світу. Філософ вказує на те, що «людина може бути рабом не лише зовнішнього світу, але й самого себе, своєї низької природи» [3, 284]. Тому революції і насильство в зовнішньому світі несуть в собі «менше всього свободи» [3, 284], а в «демократіях і взагалі (свободи) може не бути» [3, 285]. Між тим диктатори і тирані відкидають свободу для інших [3, 285]. Така свобода перетворюється в привілей пануючих класів егоїстичну свободу. Це і є наглядний приклад індивідуалізму. Справжня ж особистість, індивідуальність «стверджує її (свободу) для інших» [3, 288]. Свобода ж за яку не потрібно боротись стає занадто легкою, її перестають цінувати. В цьому криється небезпека виродження свободи. Її ознаки виявляються лише в пасивному усвідомленні того, що до особи не застосовується насильство. Занепада свобода виявляє себе фразою «залиште мене у спокої» [3, 284]. Свобода, між тим, є не право а обов'язок «усвідомлення обов'язку перед Богом бути вільною істотою, а не рабом» [3, 285]. Застерігав Бердяєв і від небезпеки фанатизму навіть направленою на захист свободи» [3, 288], але ж сама внутрішня свобода особи – це є найвища цінність в світі. тому Бердяєв закликає до терпимості в спорі, адже вона «є рух у безмежність» [3, 289].

Показавши всі труднощі, небезпеки, що криються не шляху досягнення свободи Бердяєв зазначав, що «свобода залишається величезною духовною цінністю» і що заради неї «можна жертвувати життям», але заради життя не потрібно жертвувати свободою, тому що свобода – це гідність людини. «Не можна цінувати життя негідне людини» [3, 290].

«Свобода творчості»

Справжньою проблемою свободи Бердяєв вважав проблему творчості, «тема про творчість, про творче покликання людини – основна тема мого життя» [3, 283] визнавав мислитель. У пошуках визначення, що ж саме означає свобода творчості Бердяєв приходив до висновку, що «Свобода є внутрішня творча енергія людини. Через свободу людина може творити нове життя, нове життя суспільства і світу взагалі» [3, 284]. Бердяєв вказував на те, що «Творчість невід'ємна від свободи» [2, 368] адже «Лише вільний займається творчістю. Із необхідності народжується лише еволюція: творчість народжується із свободи» [2, 368]. Таким чином творчість не має витоків, не має своїх передумов тому, що «Творчість це таємниця. Таємниця творчості є таємницею свободи. Тайна свободи – бездонна і незрозуміла, вона – бездонна. Така ж бездонна таємниця творчості»

[2, 368]. Між творчістю і свободою Бердяєв ставить знак рівняння. Творчість неможливо зрозуміти, повністю осягнути, а тим більше неможливо раціоналізувати творчість адже «Бажання раціоналізувати творчість пов'язане з бажанням раціоналізувати свободу» [2, 368]. Це неможливо адже «свобода нераціональна» [2, 370]. Але хоча свобода не може бути раціональною і не піддається розсудливому розумінню, в ній живе божественний розум і вона є «позитивна творча міць, а не хаос» [2, 370]. Свобода це «міць, що творить з нічого, міць духу творити не з природного світу, а із себе «тому вона» в позитивному своєму вияві та ствердженні і є творчість [2, 370].

Бердяєв, на перший погляд, і до проблеми творчості підходив свідомо обминаючи матеріальне: «творчість для мене не стільки оформлення в кінцевому, в творчому продукті, скільки розкриття нескінченного, політ в безмежність, не об'єктивація, а трансцендентування. Творчий екстаз (творчий акт є завжди ЕКС-ТАСІС) є прорив у безмежжя» [4, 197] або «під творчістю я... розумію не створення культурних продуктів, а потрясіння і злет всієї людської сутності, спрямованої до іншого вищого життя, до нового буття» [4, 197]. Значення творчості величезне «В творчому досвіді розкривається, що «Я», суб'єкт, первинніше і вище, ніж «НЕ-Я», об'єкт. І разом з тим творчість протилежна егоцентризму, є нехтування собою, спрямованість до того, що вище мене. Творчий досвід не є рефлексія над власною недосконалістю, це зверненість до вдосконалення світу, до нового неба і нової землі, які повинна утворити людина» [4, 197]. Але постать філософа, його мислення не може вміститись в прокрустове ложе сталих стереотипів, кліше і тому коли критики почали закидати Бердяєву буцім-то він захищає думку, що «творчість людини не потребує матерії, в матеріалах світу» Бердяєв дав категоричну відповідь «нічого подібного я ніколи не стверджував» і продовжив «Творчий акт людини потребує матерії, 10,4

духовне так і матеріальне хоча «творчий акт людини не може цілком визначатись матеріалом, який дає світ, в ньому є «новизна», не детермінована зовні світом. В цьому і є таємниця творчості... творчості з нічого» [4, 199].

Насамперед творчість зв'язана з уявою тому, що «В творчому акті не влаштовується «світ цей», а створюється світ інший, справжній космос. Творчість не є пристосування до цього світу, до необхідності цього світу – творчість є перехід за межі цього світу та поборення його необхідності» [4, 199]. І ще «можна було б сказати, що любов до творчості є нелюбов до «світу», неможливість залишитись в межах цього світу» [4, 199]. Далі Бердяєв стверджує, що творчості притаманний також есхатологічний момент, так як «Творчий акт є кінцем цього світу та початком іншого світу» [2, 384]. Тобто творчість є тим містком, що об'єднує реальне і уявне, матеріальне і духовне. А ще творчість, як і свобода (духовна), має яскраво виражений індивідуальний характер. Саме тому «ортодоксальні системи, що виражають організований соціаль-

ний колектив («...взагалі організоване суспільство вороже до свободи»), повинні відкидати творчість, або надавати їй дуже примітивного змісту» [4, 205]. Адже «не можна написати драми, роману, ліричного вірша, якщо немає конфлікту, зіткнення з нормою та законом, нема «незаконного» кохання, внутрішніх сумнівів та протиріч, нема всього того, що являється неприпустимим з точки зору «закону» сталої ортодоксальної думки» [4, 205]. Саме тому співіснування творчості в матеріальному світі з ортодоксальними системами незворотно веде до конфлікту між ними. Оскільки ортодоксальні системи «не хочуть знати ніякої нової проблематики, ставляться підозріло і вороже до творчого хвилювання, до пошуку, до боротьби духу» [4, 205].

Хоча творець і творчість має не колективно-суспільний, а індивідуально-особистий характер (про що вже зазначалось в даній роботі), але творчий акт, завжди, підкреслює Бердяєв «спрямований на те, що має світовий, загальнолюдський характер» [4, 205] тому, що «творчість менш за все є насиченість собою, вона завжди є вихід із себе» [4, 205], адже насиченість собою пригнічує, а вихід із себе це є звільнення» [4, 197].

Творчість багатогранна.

Бердяєв зазначає, що «творчість не завжди буває істинна і справжня, вона може бути хибною та ілюзорною» [4, 197]. Так само як є дві свободи («свобода божественна і свобода диявольська») є й два види творчості від бога і від сатани, адже «Людина може озватись не на поклик Бога, а на поклик Сатани» [4, 205]. Тоді й виникає карикатурна творчість – лжа. «Свобода «від», а не «свобода для» [2, 372]. Справжня ж творчість, наголошує Бердяєв, «не може бути демонічною, вона завжди є вихід із темряви» [4, 205]. Він вказує на творчість як на шлях спасіння людства, як на «панацею» від духовних хвороб людини і суспільства у цілому, адже «Демонічне зло людської природи знищується (горить) в творчому екстазі, перетворюється в інше буття. Тому що всяке зло є прив'язаність до «цього світу» [2, 372]. Та й взагалі «людина було створено [Богом] для того, щоб вона стала, в свою чергу, творцем» [5, 87] і людство повинно лише усвідомити свою «царську і творчу роль у космосі» [8, 288].

В даній роботі я намагався розглянути творчість видатного російського і українського

філософа Миколи Олександровича Бердяєва, прокоментувати ключові засади його філософії: філософію свободи та філософію творчості. Ознайомившись з творами М.О.Бердяєва можна з певністю сказати що автор, безумовно, був християнським гуманістом, не лише цінував свою особисту свободу, але й розумів, на скільки важка для досягнення така свобода. Він зазначав, і з цим не можна не погодитись, що можна добитись скоріше скасування зовнішнього деспотизму ніж змінити образ мислення. Актуальність даної проблеми доводять реалії нашого сьогодення. Тоталітарний режим повалено, але потворні уламки його глибоко ще сидять у свідомості багатьох.

Бердяєва цікавила, як філософа, таємниця особистості, її свободи. «Особистість людська», – каже він, – «більш таємнича, ніж світ, її таємниця нікому не відома до кінця» [4, 8].

Філософ Бердяєв вирізняється від загалу особливим мисленням, оригінальними судженнями. Він дійсно неакадемічний філософ «моя філософія ніколи не була професорською» [4, 207] зізнається він. «Я мислитель типу виключно інтуїтивно – синтетичного» [4, 207] зазначає Бердяєв. З цим погоджуються і критики його творчості «він не належить до софіологічного напрямку» [9, 71].

Він, насамперед, творча (лише книг написано 40) натура, вільна від шаблонів і кліше. Ось як він сам розповідає про свою творчість «Коли я починаю писати, я інколи відчуваю такий сильний злет, що в мене паморочиться голова. Думка моя летить з такою швидкістю, що я ледве встигаю записувати.

Я не закінчую слів, щоб не втратити думку. Я ніколи не розмірковую над формою, вона сама собою виливається, моя думка тісно зв'язана з внутрішнім словом. Я майже ніколи не виправляю і не обмірковую написаного, можу друкувати у такому стані, як і було написано» [4, 207]. Творчість для нього це «занурення в особливий, інший світ».

Його повстання проти любих форм тоталітаризму, неухильний захист свободи особистості, відстоювання первинності духовних цінностей, пошук змісту життя викликали і будуть викликати інтерес, адже проблеми, які намагався розв'язати філософ – вічні питання людства.

Література:

1. Бердяєв Н.А. Философия свободы - М.: 1989
2. Бердяєв Н.А. Смысл творчества - М.: 1989
3. Бердяєв Н.А. Судьба России - М.: 1990
4. Бердяєв Н.А. Самопознание - М.: 1990
5. Бердяєв Н.А. Мое философское мирозерцание // Философские науки - № 6.
6. Варабанов Е.В. Предисловие к работе Бердяева Н.А. «Человек и машина» // Вопросы философии
7. Волкогоннов Д.А. Семь вождей - Кн.-1. - М.: 1997
8. Ермичев А.А. Антология. Н.А.Бердяев: pro et contra Кн-1. -СПб., 1994
9. Казарян А.Т. (Послесловие к статье Бердяева Н.А. «Мутные лики») // Философские науки № 7. 1990
10. Ленин В.И. ПСС. т. 14
11. Лосский Н.О. История русской философии - М: 1991
12. Неретина С.С. Бердяев и Флоренский: о смысле исторического // Вопросы философии. № 3. 1991

Ф. М. КИРИЛЮК

РОБЕРТ ОУЭН – МИРНЫЙ РЕФОРМАТОР КАПИТАЛИЗМА

(НАУЧНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)

Кириллюк Федор Михайлович – профессор Киевского национального университета им. Т.Г.Шевченко, доктор философских наук

«Новая гармония»

К началу 20-х годов 19 века, Оуэн был широко известен в мире как один из виднейших британских фабрикантов. Одни знали и видели его непосредственно, посещая Нью-Ланарк, другие, – понаслышке, из рассказов очевидцев, третьи – из опубликованных его статей в печати, в которых пропагандировался нью-ланаркский опыт. В США в конце 1821 в начале 1822 года возникло общество для содействия коммунам, основанном на опыте Р.Оуэна.

Американская почва, по мнению Оуэна, была наиболее подготовленной для практического осуществления его планов. Он полагал, что в Америке не так сильно развит дух торгашества и классово-вражды, что американское общество менее окутано предрассудками и раздорами, что здесь интересы собственности гораздо слабее, чем в Европе. Ему казалось, что на обширных просторах Нового света люди дышат «воздухом свободы».

Оуэн из многих источников знал, что в США во многих местах организовались на религиозной основе самоуправляющиеся поселения. Об одной из таких колоний – шейкеров, Оуэн узнал из уст квакера, который посетил Нью-Ланарк. Некоторую информацию он имел от англичан, которые эмигрировали в Америку.

Летом 1824 года Р.Оуэн случайно встретился в Лондоне с представителями религиозной общины немецких крестьян. Эта община образовалась в 1804 году частью прихожан, отошедших от лютеранской церкви г. Вюртенберга и преследуемых правительством. Ее возглавил их проповедник Г.Рапп. Они занимали в общей сложности 20 тысяч моргенов девственного леса. Это было их второе поселение. Из длительной беседы Оуэн узнал, что община собирается переехать в другое место и объявила о продаже

своего имущества, земли и построек. Долго не думая, Оуэн заплатил более половины наличного капитала – 200 тысяч талеров за владение, в том виде, в каком оно находилось к моменту покупки: 30 акров земли, все жилые постройки и оставшееся оборудование.

Поселок раппистов размещался в очень красивой местности штата Индиана. Владение обладало великолепной пастбищной и огородной землей. Оуэну этот поселок напомнил Нью-Ланарк, в последствии он назвал его «Новая Гармония».

Поручив управление «Новой Гармонией» сыну Уильяму, Р.Оуэн начал свою деятельность в Америке с чтения лекций, в которых пропагандировал мотивы его приезда в США и избрание этой страны местом реализации своих взглядов и проведения своего эксперимента. Первая лекция состоялась в Вашингтоне в зале заседания палаты представителей США. На ней присутствовал президент страны – Джексон, и другие видные общественные и политические деятели страны.

Излагая цели своей миссии как Апостола «новой социальной системы», Оуэн разъяснял и убеждал слушателей в том, что одной политической свободы, которой добились американцы, недостаточно для обеспечения счастья людей. Для этого им еще необходимо обеспечить «действительную умственную свободу». Он изобличал «всю промышленную систему» как «систему – обмана» и объявил, что намерен создать настоящую систему организации жизни людей в «Новой Гармонии». Он объявил о том, что лично берет материальную ответственность за осуществление этого плана, призывал вступить в компанию с теми, кто разделяет те же принципы и чувства. Он предложил даже создать акционерную кампанию, которую утвердило бы правительство штата Ин-

(Окончание. Начало в №№ 6"2000 и 1"2001)

дианы и Иллинойса. Он приглашал «трудовых и благонамеренных людей всех наций» прийти в «Новую Гармонию» и внести свою долю в дело создания нового общественного порядка.

Тем временем, пока Р.Оуэн ездил по стране в «Новую Гармонию» начали приезжать поселенцы. В течение первых шести недель после объявления об ее открытии прибыло 800 человек. Однако надлежащих условий для их приема не было сделано, что вызывало среди них неудовлетворенность. Более того, в общину не производилось никакого отбора. Принимались все желающие. В связи с этим Уильям вынужден был написать письмо отцу в Англию, в котором просил разрешения прекратить прием поселенцев и сосредоточить внимание на привлечении различного рода обученных ремесленников, в которых ощущалась настоящая потребность. Нужно было строить жилые помещения, добывать строительные материалы. Для организации промышленного производства требовались квалифицированные кадры. По прибытии Оуэна весной 1825 года в «Новую Гармонию» он намеревался организовать в течении трех лет управление в общине под личным началом. Для этого ему нужно было хорошо изучить состояние дел в общине.

После длительных бесед и под влиянием увиденного, Оуэн отказался от первоначального намерения поэтапного перехода к коммунистическому самоуправлению. Им была организована комиссия из 7 человек для выработки конституции общины.

27 апреля 1825 года Р.Оуэн обратился к поселенцам «Новой Гармонии» с речью, в которой заявил, что имение, в котором они находились куплено для воплощения в жизнь его взглядов.

1 мая 1825 года считается одним из знаменательных дней «Новой Гармонии». Именно в этот день в торжественной обстановке была провозглашена Конституция общины. В этом акте принимали участие все жители общины.

В Конституции было записано, что все члены общины составляют семью, все будут иметь равноценное занятие, будут питаться одинаковой пищей, носить одинаковую одежду, получать одинаковое образование в соответствии с возрастом, жить в одинаковых домах и пользоваться одинаковыми удобствами. Конституция провозглашала, что главная цель общины — проложить путь

к всемирному счастью и подготовить человечество к полной ассоциации.

Община имела 6 отделов: сельского хозяйства, производства, литературы, науки и образования, домашнего хозяйства, торговли. Каждый отдел делился на профессии. Каждая профессия избирала управляющего, а они в свою очередь избирали четырех старшин. Все эти официальные лица вместе с секретарем образовывали исполнительный комитет. Все орудия труда были в коллективной собственности. Члены общины обязаны были работать и получать вознаграждение соответственно их трудового вклада. С октября 1825 года в общине выходил еженедельник «Нью Гармонии Газет» под редакцией сыновей Оуэна — Роберта и Уильяма, а с 1928 года — «Фри Инквайрер» под редакцией Р. Оуэн. В общине четко придерживались свободы слова. Это обеспечивалось выступлениями, как в газетах, так и на митингах, которые созывались каждую среду. Посредством этого каждый мог сказать или написать то, что его больше всего беспокоило. Большое внимание уделялось вскрытию недостатков в жизни общины. Конституция гарантировала всеобщее право на образование. Дети учились в школе, обеспечивались бесплатной одеждой и питанием из общественных фондов. Все необходимое жители получали со склада. В общине было введено бесплатное медицинское обслуживание и обеспечение жителей лекарствами. Для обеспечения безопасности существовало пять военных рот: пехотная, артиллерийская, стрелковая, ветеранов, фузилеров.

Община располагала своего рода образовательным обществом, которое располагало 900 акрами хорошей земли и помещением для опытной сельской школы. Имелись мастерские для обучения мальчиков полезным ремеслам. Лекции читались в большом зале, там же проводились собрания, в школах обучалось около 400 детей.

В общине была умело, поставлена организация проведения досугов. Проводились балы, конкурсы, вечера досуга. Герцог Саксен-Веймарский, посетивший «Новую Гармонию» был поражен, когда увидел как молодые женщины, убиравшие коровий хлев, садились за фортепиано и развлекали всех присутствующих. Придуман был особенный костюм, для всех одинаковый: для женщин — платья античного покроя, для мужчин — греческие туники и широкие шаровары.

А. І. ШЕВЦОВ

НАУКОЕМНІ ТЕХНОЛОГІЇ – ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМА СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Шевцов Анатолій Іванович – керівник Дніпропетровського філіалу Національного інституту стратегічних досліджень, доктор технічних наук, професор

На сьогодні досить очевидно, що економічна безпека є визначальним компонентом загальної безпеки України. Саме у сфері економіки країна перебуває за багатьма параметрами біля критичної межі і пошук шляхів подолання критичного стану з урахуванням загальносвітових процесів є одним із завдань економічної науки.

Особливостями сучасного етапу розвитку міжнародної спільноти є глобалізація процесів в економіці, вихід на перший план інформаційних технологій, глибока міжнародна кооперація на основі зростання ролі ТНК. За цих умов вивести Україну в групу розвинутих країн можливо тільки на основі розвитку наукоємних технологій та пошуку свого місця в міжнародному розподілі праці.

Тобто забезпечення успішного розвитку економіки і тим самим економічної безпеки потребує концентрації зусиль держави саме на цих напрямках.

Саме такий курс привів Японію до економічного розквіту, саме такої стратегії дотримуються США. Так США володіє 42% світового ринку високотехнологічних озброєнь та комп'ютерів, біля 30% виробництва літаків, та більшу частину виробництва композитних матеріалів. В останні роки США переглянули список пріоритетних галузей науки і техніки. Значна увага приділяється космічним та інформаційним технологіям, які віднесені до найбільш наукоємних. Ці сфери зберігаються як пріоритетні, тоді як інші традиційні напрямки (автомобілебудівництво, побутова техніка, парфумерія, нафтохімія та ін.) передаються до інших країн. У відповідності до цього розподіляються бюджетні кошти на науку та розробки. У США функціонує найбільша в світі науково-дослідницька та конструкторська база, до якої залучаються фахівці з інших країн. Україна, як стратегічний партнер США, може використати свій шанс і отримати окремі технології, що передаються Америкою до інших країн, та прийняти участь у спільних розробках.

Без впровадження сучасних технологій Україна може стати сировинним придатком та місцем впровадження шкідливих виробництв, що приведе до економічної залежності і втрати самостійності. Саме до цього може привести недостатній рівень забезпечення економічної безпеки держави.

Незважаючи на дуже складну ситуацію в економіці, Україна все ще зберігає необхідні передумови для забезпечення розвитку своєї еко-

номіки на основі передових технологій. Серед таких передумов зазначимо наступні:

1) в енергетичній галузі, надзвичайно важливі для розвитку економіки, Україна виробляє близько 50% електроенергії на АЕС. Атомна енергетика є безумовно високо наукоємним напрямком, що потребує наукового супроводження, високого рівня підготовки фахівців. Необхідним етапом для забезпечення успішного функціонування цього напрямку має стати створення необхідної міжнародної кооперації по виготовленню пального для АЕС при активній участі підприємств України (попереднє збагачення урану, виробництво цирконію та цирконієвого прокату, участь в виробництві паливних збірок). Важливе значення для цієї галузі має також продовження на основі розробок українських вчених ресурсу існуючих реакторів до 40-45 років. Особливе значення має вибір перспективного типу реактору майбутнього на основі розробок реакторів з гарантованою безпекою та глибоким використанням палива, що виключає появу високоактивних відходів. На такій основі стане можливим забезпечити енергетичні потреби України в наступному столітті, та зберегти технологічний рівень енергетики. Для забезпечення такого розвитку необхідно невідкладно підключитись до перспективних розробок, які розпочинаються зараз під егідою МАГАТЕ.

2) Україна успадкувала досить розвинуту ракетно-космічну та авіаційну галузі, які мають вже загально світове визнання. Саме ці галузі мають бути тими напрямками, де країна може утримувати передові позиції, для цього необхідно розвивати міжнародне співробітництво (на прикладі ТНК – «Морський старт», «Космотранс» и др.).

ТНК «Морський старт» є класичним прикладом інтеграції українських підприємств в світову економіку на основі сучасних технологій. В компанію входять відомі фірми «Боїнг» (США), РКК «Енергія» (Росія), «Кварнер Мерітайм» (Норвегія), ДКБ «Південне» та Південмаш (Україна). Контракт на участь України був підписаний в 1996р. Ця корпорація забезпечила створення плавучого морського космодрому на базі плавучої нафтодобувної платформи і спеціального допоміжного судна. Проведено перетворення ракети-носія Зеніт-2 в тріступінчастий Зеніт-3SL. На сьогодні вже здійснено 5 комерційних запусків. Компанія має добру перспективу на подальші комерційні запуски завдяки конкурентоспроможності ракети-носія.

Новими тенденціями подальшого розвитку комерційних космічних апаратів є розробка відносно малих космічних апаратів та відповідних транспортних систем. Україні необхідно націлити ракетно-космічну галузь на цей напрямок, щоб закріпитись в цій галузі і на майбутнє. Необхідні передумови для цього вже забезпечені.

На підтримку ракетно-космічної галузі було підписано ряд міжнародних угод і меморандумів. Україна також приєдналась до держав, які дотримуються режиму контролю за нерозповсюдженням ракетних технологій (РКРТ), спочатку на рівні Меморандуму, а з 1998 року – як повноправна країна-учасниця режиму.

Досить різноманітними і дієвими були і внутрішні заходи держави – створення Національного космічного агентства (1992р.), розробка національних космічних програм, прийняття законів про космічну діяльність та про підтримку космічної діяльності, створення наземної інфраструктури для керування КА та ін.

На жаль, проект літака АН-70 поки що не став основою ТНК такого типу, як Морський старт. Причиною цього стала неузгодженість дій відповідних відомств. Для того, щоб потрапити на міжнародний ринок сучасних технологій необхідні цілеспрямовані надзвичайні зусилля держави, що було проілюстровано вище, на прикладі ракетно-космічної галузі.

3) Україна має передумови для розвитку та впровадження інформаційних технологій. Свого часу вона була форпостом їх розвитку в СРСР. На сьогодні функціонує відділення НАНУ, відповідні інститути та наукові установи, Україна має необхідний початковий рівень розвитку технічних систем (телекомунікації, комп'ютерні мережі, корпоративні мережі Internet), значний потенціал по розробці програмного забезпечення для сучасних комп'ютерів.

4) Підприємства ОПК мають у своєму активі різноманітні наукоємні технології, що можуть мати впровадження в цивільну економіку як в плані конверсії підприємств, так і в плані розвитку подвійних технологій. (Магніти на основі рідкоземельних елементів, інфрачервона техніка, нові матеріали та технологічні процеси, апаратура контролю та ін.). Їх впровадження потребує перш за все інноваційних коштів, що можливо шляхом залучення інвесторів. Одним із шляхів отримання інвестицій може бути, наприклад, продаж надлишкових потужностей підприємств ОПК шляхом їх приватизації.

Освоєння на заводах ОПК виробництва нових машин уже дало можливість підняти рівень забезпечення технологічних процесів в агропромисловому комплексі вітчизняною технікою з 30% до 78% з можливістю подальшого нарощення до 90%.

Для прискорення впровадження передових технологій ОПК необхідна розробка та підписан-

ня міжнародних угод про науково-технічне та військово-технічне співробітництво.

5) Нарешті Україна має досить розвинуту академічну та галузеву науку і вищу школу. Розбудова стабільного демократичного суспільства потребує формування в суспільстві середнього класу. За радянських часів ці функції в основному виконувала науково-технічна інтелігенція.

Враховуючи досягнутий рівень науково-технічного розвитку, високий рівень освіти і наукової кваліфікації в Україні, доцільно ставити завдання на покращення економічного положення, та зростання ролі в житті суспільства саме інтелігенції, як основи середнього класу.

Для ілюстрації: кількість працівників в Академії наук – 50 тис. чоловік, викладачі вищої школи – 70 тис., студентів вищих навчальних закладів – більше 1 млн. чоловік, кількість вчених – всього близько 70,5 тис. чоловік, кількість зайнятих НІОКР ~ 200 тис. чоловік, загальна кількість населення зайнятого в науці, освіті, мистецтві, культурі – 2,265 млн. чол. (біля 10% зайнятого населення), кількість організацій, що виконують науково-технічні роботи – 1500. За цими показниками Україна не поступається розвинутим країнам.

Слід зазначити, що цьому питанню приділяється значна увага з боку Президента та Верховної Ради, що знайшло втілення в Посланні Президента та в законах, прийнятих останнім часом.

Спроби формування середнього класу за рахунок малого та середнього бізнесу узгоджуються в разі, якщо цей бізнес базується на передових технологіях, а не на стихійній торгівлі.

Як бачимо, є всі передумови для розвитку економіки України саме на передовій технологічній основі, що забезпечило б її перехід у групу розвинутих країн.

Здійснити саме такий напрямок розвитку і є одним із завдань державного регулювання економіки. Важливими елементами такого регулювання є наступні:

1. Законодавство, яке б сприяло розвитку та впровадженню сучасних технологій. На сьогодні діючим з 1 січня 2000р. є закон «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», в стадії розробки перебуває закон «Про відродження, становлення та розвиток високих технологій в Україні», прийняття якого буде сприяти розвитку цього напрямку. Потребують свого забезпечення питання інновацій, захисту інтелектуальної власності та ін. Патентування є передумовою передачі та отримання нової техніки та технології. Для його забезпечення необхідним є патентне законодавство, яке б враховувало баланс інтересів власника патенту і суспільства. На сьогодні робота по цьому напрямку в Україні ще не завершена.

Мають місце випадки отримання зарубіжних патентів без оформлення їх в Україні. Не вирішені питання щодо патентів на таємні винаходи та службові розробки.

2. Діяльність НАНУ по розробці передових технологій та їх впровадженню. Незважаючи на вкрай недостатнє фінансування, установи Академії зберігають свій науковий потенціал, в тому числі завдяки створенню технопарків.

3. Діяльність Міністерства освіти та науки сприяє підтримці освітнього рівня, науковій діяльності вищої школи. Зазначимо, що в доповіді Президента США Конгресу в 1999 році сказано, що «освіта є ключем до майбутнього розвитку нації». Як наслідок державної політики по підготовці науковців в США за період 1983-1998рр. чисельність наукових робітників та допоміжного персоналу зросла вдвічі. Здобутком України на цьому напрямку є поки що збереження освітнього рівня.

4. Діяльність НТЦ України, яка сприяє залученню іноземних коштів на розвиток наукових досліджень та встановленню кооперації в наукоємних виробництвах. Ця міжнародна органі-

зація створена на основі відповідної міжнародної угоди з метою підтримки наукових установ, які конвертують свою діяльність.

Слід звернути увагу на те, що впровадження наукоємних технологій суто на ринкових засадах, практично неможливо в зв'язку з їх затратністю на стадії розробки та освоєння. Ця обставина вимагає активної державної підтримки на всіх зазначених напрямках.

Безумовно, курс на впровадження наукоємних технологій та розвиток передових галузей потребує досягнення економічної стабілізації, та хоча б початкових успіхів економічного розвитку за будь яку ціну, що створить підстави для формування та виконання державного бюджету. Це в свою чергу створить фінансові передумови для державного регулювання, що буде сприяти забезпеченню конкурентоспроможної продукції, та закріпленню українських виробників на міжнародному ринку товарів і послуг.

Питання підвищення ефективності економіки України має самостійне значення і знаходиться за межами цієї публікації.

Р. І. ГОЛУБНИЧА, Т. М. ДЕРЕВ'ЯНКО, О. В. ІОНКО

ІНВЕСТИЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ЩОДО ВИХОДУ З КРИЗИ

Голубнича Раїса Іванівна – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Дерев'янка Тетяна Миколаївна – доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Дніпропетровського національного університету, кандидат історичних наук

Іонко Ольга В'ячеславівна – студентка 4 курсу фінансово-кредитного факультету Дніпропетровського національного університету

Розвиток макроекономічної ситуації в Україні протягом останніх років характеризується помітним посиленням стабілізуючих процесів, що знайшло своє відображення в істотному уповільненні темпів інфляції, зміцненні національної грошової одиниці, прискоренні процесів зростання промислового виробництва і реального ВВП. Але в той же час, незважаючи на певні позитивні зрушення, усе-таки ситуація в економіці залишається досить складною. Україна сьогодні безповоротно йде шляхом реформування економіки і виведення її з кризового стану. Тому стимулювання інвестиційної активності має важливе значення для перелому ситуації в позитивну сторону. Інвестиції при цьому є найважливішим чинником економічного росту, а інвестиційна політика держави – це центральна ланка всього комплексу заходів, проведених у грошово-кредитній, фінансовій, зовнішньоекономічній областях і спрямованих на забезпечення цього росту. Узгодження їхньої дії і являє собою одну з основних задач управління економікою.

Підйом виробництва міг би початися і без капіталовкладень, без інновацій і структурної перебудови, на основі більш повного завантаження потужностей, що вимагає збільшення оборотних коштів і усунення проблеми неплатежів. Але саме недостача оборотних коштів поряд з низькою платоспроможністю населення і є головною причиною стагнації виробництва. Реальний шлях – той, що веде до посилення платоспроможного попиту на капіталовкладення, до відновлення і розвитку виробничо-технічної бази. Перспективи підйому виробництва і функціональну роль у ньому інвестицій варто розглядати через призму визначеної послідовності процесів. При цьому інвестиції можуть виступати також і в ролі індикатора підйому, що уже відбувається під впливом інших причин.

Однак слід зазначити, інвестиції у виробництво найчастіше виявляються безрезультатними, насамперед, через його низьку ефективність. А як відомо, капітал рухається туди, де його прибутковість буде найвищою. При-

плив капіталу в якусь країну може спостерігатися і при низькій рентабельності виробництва, але при високій рентабельності торгівлі, фінансово-банківської системи й ін. Тоді кошти йдуть саме в ці сфери, а не у виробництво. До речі, це одна з фундаментальних причин інфляції, коли в комерційному оборті грошей багато, а у виробництві їх не вистачає. За словами Л.Ерхардта, інфляція виникає не через надлишок грошової маси, а через те, що доходи від невиробничої діяльності стають більш високими, ніж від виробництва. Тому боротьба з інфляцією безглузда, якщо просто обмежувати грошову масу, не направляючи її у виробництво і не стимулюючи тим самим виробничу активність. Оскільки тільки в процесі виробництва створюються реальні гроші, сукупний суспільний продукт і нова вартість.

Рентабельність же промисловості, сільсько-го господарства, транспорту в Україні низька і неухильно падає. Тому викликають інтерес в інвесторів внутрішня торгівля, фінанси, кредит і страхування. Звичайно, вкладаючи гроші, інвестор враховує не тільки поточну рентабельність, а ймовірну перспективу. Але в цілому в ледь живій економіці, з безнадійно застарілими фондами і низькою рентабельністю капіталу важко знайти вигідне застосування.

Оскільки вітчизняний капітал краще орієнтується в ситуації і йому потрібно менше спеціальних законодавчих передумов, то він може приходити в потенційно прибуткові сфери раніш від іноземного. Вважається, що іноземні інвестиції підуть слідом за вітчизняними. Це справедливо, тільки в тому випадку, якщо в країні в якийсь даний період є гроші для внутрішнього інвестування, якщо ж їх немає, чи вони вимушено ховаються за кордоном, тоді саме іноземні інвестори першими приходять на реалізацію великих проектів. Відомо, що перші вагомні інвестиції в Україні здійснили іноземні фірми (проект «ЗАЗ-Даewoo»; «Coca-Cola» й ін.). Поведінка ж національних інвесторів характеризується поки що неухильним зниженням капіталовкладень.

Показовими для активності вітчизняних потенційних інвесторів є рівні кредитування національної економіки комерційними банками. В умовах ринкової економіки нестача власних засобів для інвестування покривається за рахунок позикових засобів, особливо довгострокових. При цьому питома вага останніх у кредитному портфелі українських банків у 1994-1998 рр. коливалася в межах 10-12%, що недостатньо для економіки. Деяке збільшення обсягів довгострокового кредитування спостерігалось в 1999 році, так, наприкінці вересня питома вага довгострокових кредитів у структурі кредитного портфеля комерційних банків склала 14,4%. Незначні обсяги довгострокового кредитування пояснюються насамперед тим, що, ресурсів

у банків мало, а також тим, що рівень позикового відсотка набагато перевищує фінансову ефективність виробництва, що зводить до мінімуму можливості повернення. Високий кредитний ризик для банків приводить до того, що вони проводять політику не мінімізації кредитного ризику, а його усунення шляхом відмовлення від довгострокових кредитних угод, при цьому приймаючи на себе інший ризик – ризик недоодержання прибутку. У цьому і криються фундаментальні причини основних банківських проблем сьогодні. Звідси, незначний рівень кредитування – наслідок низької ефективності виробництва.

В силу низької ефективності виробництва, капітал направляється в окремі високоефективні галузі, у фінансово-банківську і комерційну сфери, а не у виробництво. Хоча й офіційна рентабельність фінансово-комерційної сфери невисока, значні тіньові доходи в ній залучають капітал. Ухил у невиробниче застосування іноземного капіталу підтверджується його регіональним розподілом: близько 40% всіх іноземних інвестицій зареєстровані в Києві, тут же знаходиться 80% сукупної грошової маси. Але ж Київ – не самий великий промисловий центр. Тому переважна маса грошового капіталу зосереджена тут у банківських, фондових, торгових і посередницько-комерційних операціях.

Крім того, на думку експертів, з України продовжується відтік капіталу, що оцінюється у 2-3 млрд. дол. у рік. Не знайшовши ефективного застосування, ідуть як знову створені капітали, так і частина притягнутих. Експерти оцінюють обсяг вивезених з України капіталів у 20-30 млрд. дол. Тому стратегічна задача полягає не тільки в тому, щоб залучати інвестиції, але й у тому, щоб припинити відтік капіталів, створювати умови для їхнього осідання і продуктивного функціонування. При цьому не існує розділу виробництва на матеріальне і нематеріальне, а розглядати потрібно в цілому сферу виробництва і сферу обертання. І відповідно до загальновідомого економічного закону, кількість грошей, що є в обігу, повинна бути прямо пропорційною рівню цін чи обсягам виробництва. А якщо капітал йде тільки в сферу обертання, переповняючи її грошовою масою, то він просто знецінюється, тому що кількість грошей у обертанні не відповідає реальним потребам економіки, викликаючи тим самим інфляційні процеси.

Ситуацію, що сформувалася, необхідно докладно змінювати. Сфері виробництва вкрай сьогодні потрібні додаткові гроші, щоб запустити його механізм. Вітчизняні і закордонні інвестиції здатні виконати роль пускового імпульсу. Теоретично послідовність процесів така: «пускові» інвестиції – поживлення і початок підйому виробництва – інвестиційний підйом. Так, на першому етапі необхідно стимулювати за-

гальне поживлення економіки і підвищити на цій основі інвестиційну привабливість виробничих підприємств. Для цього буде потрібно деяка кількість грошей, що можуть дати портфельні інвестиції і короткострокові позички комерційних банків. На другому етапі, коли економіка почне набирати обороти, а інвестування – ставати більш привабливим, потрібні в основному відпрацювати загальні умови стратегічного інвестування і контроль за дотриманням національних інтересів.

Для інвестиційної політики України поки ще актуалізується перший етап. Основні проблеми цього етапу зводяться до відшукування джерел «пласового» капіталу, щоб заповнити недолік оборотних коштів, здійснити організаційну і технічну модернізацію. Звичайно, не усі виробництва здатні до перебудови і переходу в режим ефективної роботи. Але потрібно дати шанс тим, хто на це здатен. Вибір потенційно кредитоспроможних підприємств – це справа комерційних банків, що приймають рішення про доцільність видачі кредитів.

Ведуча роль в активізації і спрямованості інвестиційних процесів повинна належати державі, що мобілізує для цього засоби бюджету і спеціальних позабюджетних фондів. Державні органи керування повинні визначати перспективні «точки росту», які здатні позитивно вплинути на сектори економіки, і направляти туди державні субсидії чи державні кредити, субсидовані комерційні кредити, а також законодавчо створювати тимчасові протекціоністські критерії, податкові пільги. Капітал, вкладений у «точки росту», створить міста економічного поживлення, по-перше, втягуючи в орбіту свого тяжіння суміжні виробництва; по-друге, забезпечуючи виплату заробітної плати і податків і тим самим підвищуючи купівельну спроможність населення і бюджетних організацій; по-третє, своїми замовленнями поширюючи нові вимоги до суміжних і обслуговуючих виробництв і сприяючи формуванню кластерів інновацій. Розповсюджуючись від таких «точок росту», хвилі поживлення створюють передумови підйому всієї економіки.

Для цього поряд із уже початими мірами необхідно оживити і фондовий ринок, що виявляє найефективніші, економічно привабливі об'єкти і тим самим прокладає шлях стратегічним інвесторам. Звичайно, портфельні інвестиції відносно менш бажані: вони можуть швидко змінити напрямок руху і дестабілізувати економіку, тому що значною мірою орієнтуються на спекулятивний ефект, а не на структурні зміни. Проте, пускову роль у сполученні з іншими джерелами вони можуть виконувати, приносячи додаткові гроші, що сприяють загальному поживленню. Портфельні інвестиції – лише одна з загальних передумов поживлення. Самі по собі вони не створюють міцної інвестиційної ос-

нови економічного підйому. Тому потрібно піклуватися про стратегічне інвестування, яке б формувало прогресивну структуру економіки і заклало фундамент технічного відновлення і підйому. Задачі держави в стимулюванні стратегічного інвестування визначаються такими основними положеннями:

- створення загального правового поля, що стимулювало б економічних агентів, як вітчизняних, так і іноземних, до інвестування;

- активне формування структури економіки з використанням власних засобів, а також спрямування пільг для інвестицій у пріоритетні об'єкти (політика структуралізму);

- надання податкових і митних пільг для великих стратегічних інвесторів, що вкладають капітал у пріоритетні об'єкти, принципово важливі для прогресу економіки.

Щоб вирішити стратегічну задачу «пуску» первинних ланок, необхідно підсилити власну інвестиційну базу підприємств. Ці ресурси, як відомо, складаються з прибутку, що залишилася після сплати податків, обов'язкових відрахувань і зборів, а також з амортизаційних відрахувань. Кредити комерційних банків дозволяють збільшити власні інвестиційні ресурси. Однак, у 1999 р. в Україні питома вага збиткових підприємств досягла 52%. Проблеми підвищення прибутковості роботи підприємств пов'язані з загальними напрямками подолання економічної депресії. Друге важливе джерело власних інвестиційних ресурсів підприємства амортизаційний фонд. З 1997 р. амортизаційні відрахування перевищують обсяг введення основних фондів, що побічно свідчить про їхнє використання не по призначенню. Так, амортизаційні відрахування йдуть на заповнення оборотних коштів. Це явище небажане, і його необхідно законодавчо припинити, але тільки за умови подолання дефіциту оборотних коштів і проблеми неплатежів. До того ж, останнім часом амортизаційне відрахування перетворюються в податковий вид податку. Зокрема, у 1999 році в державний бюджет України надходило 10% коштів від амортизаційних відрахувань, нарахованих підприємствами й організаціями. Виплата цих коштів здійснювалася незалежно від результатів фінансово-господарської діяльності. На щастя, це рішення було скасовано. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств», що регулює амортизаційну політику підприємства, усе занадто спрощує, увівши три групи, з єдиними для кожної нормами амортизації і з сумарним обліком зносу. В одну групу входять основні фонди, що мають зовсім різні терміни зносу й умови експлуатації. Тому необхідно виділити більшу кількість груп, запровадити на підприємствах пооб'єктний облік основних засобів, а груповий облік вести тільки для контролю формування оподаткованого прибутку. Причому сумарна по кожній групі

вартість основних фондів і річна норма амортизації повинні визначатися самим підприємством і повідомлятися податковій адміністрації. А щоб уникнути довільного завищення витрат і цін, бажано регламентувати умови прискореної амортизації. В усіх розвинутих країнах світу законодавству про амортизацію приділяється величезна увага, і ніякі спрощення в цій справі неприпустимі. Амортизаційні фонди підприємств повинні стати головним і недоторканим ресурсом інвестицій.

Важливе джерело інвестиційних коштів – залучення тіншового капіталу. Питома вага прихованого від офіційного обліку ВВП оцінюється величиною близько 60%. Такий же відсоток грошової маси обертається поза банками. Тіншові кошти мають канали зв'язку з капіталами, вивезеними з України, і іншими закордонними джерелами. Це величезний резерв, залучення якого у відкритий господарський обіг вирішило б багато фінансових проблем. Тому задача

залучення у відкритий обіг тіншових капіталів має стратегічне значення. Тут потрібні дуже точні й обережні дії, оскільки «тіншовику» важко перебороти недовіру до держави і добровільно прийняти на себе податкові тяготи.

У кінцевому рахунку, державна інвестиційна політика покликана сформувані в країні сприятливий інвестиційний клімат, що характеризується чотири основних умови:

- можливості і потреби реальної економіки у високорентабельних вкладеннях;
- наявність національних заощаджень та їхня мобілізація в інвестиції;
- доступність кредитів для підприємств;
- приплив іноземного капіталу (портфельні і стратегічні інвестиції, зовнішні кредити).

Таким чином, в цілому для поживлення економіки, мобілізації національного і залучення іноземного капіталу, необхідна активна інвестиційна, інноваційна і структурна політика держави.

Література:

1. Костриба А.І. Передумови фінансової кризи в Україні та характерні її прояви // Фінанси України. – 1999. – №9.
2. Стирський М.В. Макроекономічні умови здійснення інвестиційної діяльності // Фінанси України. – 1999. – №12. – С.115-120.
3. Шевчук В.Я., Рогожин П.С. Основи інвестиційної діяльності. – К.: Генеза, 1997. – С. 384.
4. Мертенс А.В. Инвестиции: Курс лекций по современной финансовой теории. – К.: Киевское инвестиционное агентство, 1997. – С. 416.
5. Хейне П. Экономический образ мышления / Пер. с англ. – М.: Новости, 1991.

А. П. ЗДЕСЕНКО

МІСЦЕ КОНФЛІКТОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Здесенко Анатолій Панасович – доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету, кандидат філософських наук

Подальший розвиток системи безперервної освіти є засобом, важливою умовою підготовки підростаючих поколінь до життєвого самозабезпечення, для людського розвитку взагалі. Систем освіти абстрактних не існує, тому мова йдеться про освіту сьогоднішніх та майбутніх громадян України в державі Україна.

Створення української держави відбулося як наслідок пошуку виходу з всебічної кризи, якою був охоплений СРСР. У свою чергу ця криза природно виникла з невирішеного комплексу різноманітних соціальних конфліктів, який може бути визначений як конфлікт між життям народу та зусиллями, витраченими на життя, його організацією, природними ресурсами, необхідними для збереження людини, для її розвитку. Зрозуміло, що проголошення незалежної держави та зусилля, які витрачаються на реалізацію проголошеного, не можуть не бути конфліктогенними з точки зору розподілу інтересів, соціально-політичних орієнтацій людей

як у середині держави, так і поза нею. Однак, впевненості у тому, що вирішення всього комплексу конфліктів дасть позитивні результати, тобто виконає державотворюючу функцію немає.

Стара система умов життя людей, одним із елементів якої була система освіти дітей та дорослих, не створювала умов, мотивів саморозвитку людини, не готувала її до самовиживання, самозабезпечення. В цій системі були закладені інші цінності, орієнтири, мотиви життя, які входили у конфлікт з природною суттю людини. Тому, створення та впровадження безперервної освіти не обходиться і не може обійтися без конфліктів між працівниками освіти (окремих осіб, груп, напрямків), між новими ідеями та старими методами їх реалізації, між рівнем освіти людей та можливостями самозабезпечення в структурі зайнятості України. Впевненості в тому, що ці (та інші з цього ряду) конфлікти закінчатимуться виходом на повноцінне

функціонування нової системи освіти, адекватної потребам людського розвитку, немає.

Це, та не тільки це, повинно бути взято до уваги в подальшому удосконаленні гнучкої системи безперервної освіти в цілому та управлінню її окремими процесами.

Перш за все, звертає на себе увагу перелік навчальних предметів соціально-гуманітарного циклу, в якому ще не знайдене відоме місце конфліктології – нової для України науки та навчального предмету. На наш погляд, конфліктологія повинна посісти місце серед обов'язкових предметів викладання, починаючи з першого класу загальноосвітньої школи. Мова йде про формування в умовах сильної та активної протидії старих поглядів на суспільну діяльність та спілкування людей.

Покоління радянського народу привчалось до того, що по-перше, їх особисті життєві проблеми були другорядними перед проблемами державного масштабу, по-друге, до того, що всі проблеми мають бути вирішеними за будь-яких обставин та умов, по-третє, до того, що всі проблеми від особистих, групових до державних та міждержавних повинні вирішуватися тільки шляхом боротьби, зіткнення, протистояння між людьми. Вивчення конфліктології дає змогу зрозуміти, що більшість проблем свого життя людина повинна вирішувати сама. Успіх вирішення цих проблем залежить від того, чи сама людина сформулювала проблеми, вона ж визначила порядок, засоби, терміни їх вирішення. Держава повинна займатися створенням умов для самовирішення людських проблем, а не займатися їх вирішенням.

Конфліктологія дає змогу зрозуміти думку про те, що не всі проблеми можна (треба) вирішувати самому. Значно ефективніше свої проблеми «обміняти» (повністю, або частково) для їх вирішення на проблеми інших людей. Для цього потрібні взаємопорозуміння, злагода, які без конфліктів не можна вирішити взагалі.

Всебічний розвиток конфліктології як науки та навчального предмету дасть змогу сконцентрувати увагу усіх верств населення, так, чи інакше пов'язаних з освітою, на соціальних конфліктах як на реаліях повсякдення. Дасть змогу на рівні окремої людини, груп людей, організацій, держави побачити шляхи запобігання, своєчасного розв'язання конфліктів, дасть змогу навчитися тому, як поводитися у конфлікті та налагодити злагоду взаємодії.

Втілення конфліктології як обов'язкової дисципліни викладання та вивчення дасть змогу посилити тенденцію розвитку конфліктології в Україні на сумішництво досліджень конфліктології з молодіжною проблематикою, конфліктології та політології.

Конфліктологія як навчальний предмет та наука в Україні є нова. Тому перед нею виникли такі труднощі, які виникають перед всіма но-

вими науками: організаційно-кадрові, науково-методичні, часткові та загальні. На наш погляд, увага до першочерговості у вирішенні загальних проблем (на рівні державному, обласному) наукових досліджень та викладання конфліктології дозволяє сподіватися на полегшення у вирішенні проблем часткових.

Однією з таких проблем, на наш погляд, є те, що на конфліктологію як навчальний предмет викладання загальнодержавний попит є недостатнім.

Викладання конфліктології виникло як своєрідний пошук, ініційований «знизу» окремими викладачами та організаторами навчального процесу вищій ланці освіти, шляхів підвищення рівня загальноосвітньої та професійної підготовки фахівців вищої кваліфікації. Доцільним було б підтримати цей процес відповідними ініціативами державних та регіональних органів управління освітою та втіленням конфліктології як дисципліни викладання в середньо-спеціальних, вищих навчальних закладах післядипломної освіти викладачів вищих та середніх навчальних закладів, створюючи тим самим організаційно-інтелектуальні умови поступового втілення конфліктології у загальноосвітню ланку освіти. Важливо при цьому звести до мінімуму витрати від конфліктів з фахівцями навчальних предметів, які можна (і треба) «потіснити», або перерозподілити по інших ланках та формах системи безперервної освіти.

Природно, що вирішення цієї проблеми висуває на порядок денний вирішення організаційно-кадрової проблеми створення самостійних або при існуючих суспільно-гуманітарних кафедрах лабораторій з конфліктології без добротного емпіричного матеріалу, його професійного творчого осмислення, без залучення студентів, аспірантів до виконання завдань з вивченням виникаючих поза навчальних закладів соціальних конфліктів, конфліктологія може свій розвиток зупинити. Справа ще й в тому, що конфліктологія повинна розвиватися безперервно, бо по-перше, соціальні конфлікти дуже різні за структурою (предмет конфлікту, його діючі особи, конфліктна ситуація) взагалі, а в перехідних суспільствах тим більше, по-друге, соціальні конфлікти мають тенденцію постійної трансформації від однієї якості в іншу (наприклад, в Україні виробничі конфлікти постійно трансформуються в політичні), по-третє, досягнута у конфлікті злагода легко може бути порушена при будь-якій зміні суб'єктів конфлікту, або обставин місця і часу. Конфліктологія – наука «постійно продовжена».

Серед загальних наукових проблем конфліктології є проблема її предмету. Визначення предмету науки дуже важливо як для подальших досліджень у цій галузі знання, так і для викладання отриманих дослідницьких наслідків в навчальній аудиторії. Виникнення проблеми

предмету конфліктології пов'язане з рядом обставин. По-перше, конфліктологія як самостійна наука виникла шляхом відокремлення її складових частин як від «старих» наук (філософії, економіки, соціології, психології), так і від «нових» (політології, культурології, парапсихології, синергетики), зберігаючи досить відмінне тлумачення термінів у цих науках, різне тлумачення змісту однакових понять. Слід зазначити, також, що з конституюванням конфліктології як самостійної науки зміст її окремих розділів залишається предметом викладання (і дослідження) вищезазначених наук. По-друге є проблема словосполучення «конфліктологія». Справа тут не тільки в тому, що термін «конфлікт» має багато значень – зіткнення, протистояння, протиборство, розбіжність, протиріччя, розлад, сварка, нестабільність, а слово «наука» не дуже відображає рівень та якість знання про конфлікти як соціальне явище. Мабуть, термін «конфліктологія» чекає поступового наповнення відповідним змістом. Турбує те, що назва науки про конфлікти не в повній мірі відображає предмет її дослідження. Попит на науку про конфлікти у значній мірі обумовлений не тільки наявністю конфліктів у різних галузях життєдіяльності людей, але й відсутністю злагоди між людьми, складністю або неможливістю її знаходження. Фактом є те, що не тільки конфліктів з'являється все більше, але й згода стає все дорожчою та необхідною для виживання людського роду, для виробництва умов та засобів життя людей.

Конфліктологія є узагальнення емпіричного матеріалу, яким розпоряджається дослідник, а у центрі уваги цієї науки – зіткнення взаємодіючих людей та пошук відповідей на питання: «Чи можливо життя людей без взаємодії? Чому люди конфліктують при взаємодії? Чи можлива взаємодія людей без взаємознищення? Чи можлива узгоджена взаємодія людей? Як забезпечити злагоду між людьми?» Очевидним є якнайменше три напрямки пошуку відповідей на ці питання: філософсько-психологічний, соціологічний, організація переговорного процесу. У зв'язку з цим є всі обставини розглядати предмет конфліктології як «міжпредметний», і це не означає «розмиву» науки та її предмету. Навпаки, прагнення чітко визначити предмет вивчення може й не наблизити дослідника до цілі – отримати відповіді на задані питання найбільш близькі до істини. Зрозуміло, що акцент у предметі дослідження може змінюватися в залежності від обставин. Наприклад, в сучасній Україні, з нашої точки зору, дослідження виробничих конфліктів припускає можливість приділити більше уваги не стільки безпосередньо конфліктам, скільки організації функціонування самого виробництва. Напевне, у сучасній конфліктології пріоритетним може стати дослідження організації взаємодії людей. Предмет конфліктології – конфлікт в ціло-

му, але як наука прагматично-рекомендувальна, конфліктологія припускає, в залежності від різних причин, відносну самостійність її складових у визначенні «своїх» підходів, методології, методів дослідження.

Іншою загальною науковою проблемою конфліктології є проблема співвідношення теоретичного та емпіричного знання. Уваги заслуговує питання першості даних про конфлікти, або теоретичних гіпотез чи моделей. З іншого боку, предметом дискусії може бути невідповідність теоретичних висновків, положень, рекомендацій, як наслідку вивчення одного емпіричного матеріалу іншими обставинами виникнення, розгортання, розв'язання соціальних конфліктів. Цікавим є те, що однакові дані про конфлікт отримують різне теоретичне тлумачення. Очевидно, що кожний новий конфлікт вимагає нового дослідження, а конфліктологія не може мати закінченої форми. Напевно, для подальшого розвитку конфліктології в Україні більш вагомим буде не «відкриття нового», а уточнення вже відкритого в світовій конфліктології.

Загальною науково-практичною проблемою конфліктології є її «продуктивність». В умовах існуючого рівня конфліктологічної культури народу України, складності соціальних конфліктів як реального явища, відсутності механізмів регулювання конфліктів, сучасному розмаху наукових досліджень, «практична значимість» конфліктології високою просто не може бути. Саме з цих причин, на наш погляд, більшість соціальних конфліктів від сімейних до міждержавних в СНД, в Україні залишаються стихійними, деструктивними і не можуть бути вирішеними, урегульованими навіть при високій активності як учасників конфліктів так і зовнішніх сил.

№	ТЕМИ	ЛЕКЦІЇ	СЕМІНАРИ
1	Наука про конфлікти	2	2
2	Конфлікти як соціальна реальність	4	4
3	Людина Розумна - Людина конфліктуюча	4	4
4	Суспільство як система конфліктних та узгоджених відносин між людьми	4	4
5	Соціальні конфлікти і влада	2	2
6	Розв'язання соціальних конфліктів	4	4
7	Людина Розумна - Людина, що веде переговори	6	6
8	Сімейні конфлікти	2	2
9	Виробничі конфлікти	2	2
10	Етнонаціональні конфлікти	2	2
11	Міждержавні конфлікти	2	2
12	Політичні конфлікти	2	2

Загальною методичною проблемою викладання конфліктології є співвідношення існуючих знань та навчальних програм їх викладання. Засновуючись на принципах високого теоретичного рівня лекцій та реальній організації самостійності індивідуальної підготовки слухачів, їх

колективній роботі в семінарах пропонуємо програму (72 години) навчальної дисципліни «Вступ до конфліктології» для студентів вузів всіх спеціальностей, для тих, хто підвищує кваліфікацію на факультетах навчальних закладів післядипломної освіти.

С. В. ШУЛЯК

АППАРАТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ИРАКА И ЕГО РОЛЬ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СТРАНЫ

Шуляк Сергей Викторович – аспирант кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины (Днепропетровск)

В большинстве стран арабского мира армия и спецслужбы традиционно играют важную роль в политической жизни. Анализ политического развития арабских государств во 2-й половине XX столетия свидетельствуют о том, что эти институты являлись главными средствами завоевания и удержания власти. В некоторых из них (Сирия, Ирак, Ливия) органы государственной безопасности приобретали столь большое влияние, что к этим государствам, по аналогии с латиноамериканскими, стали применять термин «security states» – «государства безопасности». Но если в Латинской Америке в последние десятилетия наметилась тенденция к обузданию аппарата безопасности, то в Арабском мире налицо тенденция в сторону усиления средств государственного насилия, что связано с наличием серьезной внутренней угрозы правящим в этих государствах режимам, а также напряженной обстановкой в этом регионе в целом.

Пожалуй, наиболее мощный, в арабском мире, аппарат безопасности был создан иракским диктатором Саддамом Хусейном. Установленный им в Ираке режим опирается на партийный аппарат правящей Партии Баас (пришла к власти в результате государственного переворота в 1968 году) и широкую сеть спецслужб, контролирующих все сферы жизни иракского общества и ведущих борьбу с оппонентами режима. Саддам Хусейн имеет многочисленных противников как внутри страны, так и за рубежом (они есть даже среди его ближайших родственников), которые не прекращают попыток свергнуть режим и физически устранить диктатора или людей из его окружения. Поэтому наличие мощного и эффективного аппарата безопасности жизненно важно для него.

По оценкам американских аналитиков, общая численность персонала иракских спецслужб составляет около 30 тысяч человек. К этому следует добавить около 70 тысяч человек входящих в состав войск специального назначения и военизированных формирований, главной за-

дачей которых является обеспечение безопасности руководства страны (это без учета элитных подразделений Республиканской гвардии, которые также выполняют эту задачу) [3].

Наиболее влиятельной и сильной среди иракских спецслужб (хотя и наименее известной) является Специальная служба безопасности (SSS, Амн аль-Хас). Она была создана во второй половине 80-х годов, после очередной попытки покушения на С.Хусейна. Главная цель SSS – обеспечение безопасности руководства партии Баас и предотвращение попыток покушения на С.Хусейна, исходящих от армии, правительства или его семьи. Она обеспечивает охрану президента и его резиденций, осуществляет надзор за руководством правительственных учреждений, армии и других спецслужб. SSS имеет в своем составе Политический отдел, который осуществляет надзор за всеми подозрительными гражданами, проводит аресты, допросы и казни лиц, заподозренных в нелояльности режиму.

Численность SSS составляет приблизительно около 5 тысяч человек (она особенно резко возросла после поражения Ирака в Кувейте в 1991 году, когда резко активизировалась деятельность оппозиции). Эта служба комплектуется из наиболее лояльных элементов, чья верность не вызывает сомнений. Высшее руководство состоит из людей лично подобранных С.Хусейном. Остальной персонал комплектуется выходцами из родного города Саддама – Тикрита, а также двух соседних городов. Главой Специальной службы безопасности является младший сын Саддама Хусейна – Кусай [5, 44].

Вторым по назначению и наиболее известным элементом аппарата государственной безопасности Ирака является Генеральный департамент разведки (GID, Мухабарат). Эта организация сыграла особую роль в становлении нынешнего иракского режима. Она была создана самим С.Хусейном и оказала ему неоценимые услуги в борьбе за власть в Ираке. Еще в сере-

дине 60-х годов, когда партия Баас действовала в подполье и переживала раскол, руководство партии поручило молодому С.Хусейну возглавить специальный аппарат партии, занимавшийся вопросами безопасности и разведки и получивший кодовое наименование «Джихаз Ханин». После прихода в 1968 году партии к власти, организация была расширена и распространила свою деятельность на все сферы жизни страны, отвечая за внутреннюю безопасность государства. В 1973 году она была реорганизована и получила свое нынешнее название – Мухабарат.

В первой половине 70-х годов в руководстве Баас шла острая борьба между его военным крылом, контролирующим вооруженные силы и сыгравшим решающую роль в захвате власти в стране, и гражданским крылом, которое опиралось на мощный партийный аппарат. Гражданскую фракцию возглавлял Саддам Хусейн. Партийным органам безопасности, которые контролировал Хусейн, удалось к 1976 году путем ловких интриг устранить с политической арены лидеров военных и, тем самым, расчислить своему шефу путь к власти. Через три года С.Хусейн вынудил уйти в отставку президента страны А.Х.Вахра и занял его место.

Занимаясь разведкой и контрразведкой, Мухабарат создал обширную агентурную сеть как внутри страны, так и за рубежом. Его агенты внедрены в иракские правительственные учреждения, партию Баас, общественные организации и оппозиционные группировки. Среди основных направлений его деятельности – борьба с иностранными агентами; наблюдение за партией Баас и другими политическими организациями; ведение информационной войны с целью улучшения имиджа иракского режима и компрометации его врагов; сбор разведывательной информации практически во всех регионах мира. Немаловажными задачами также является – подавление оппозиционной деятельности курдов и шиитов; захват и убийство оппозиционных деятелей за пределами Ирака; проведение подрывных и террористических операций против стран, группировок и лиц, враждебных Ираку [5, 45]. К примеру, в 1993 году Мухабарат пытался организовать убийство американского президента Дж.Буша.

Персонал Мухабарат составляет около 4 тысяч человек и комплектуется, как и большинство иракских спецслужб, из наиболее лояльных элементов, а ключевые посты в руководстве занимают выходцы из племени Аль Бу Насир (родного племени С.Хусейна) [2, 11].

Следующим важным звеном в системе органов безопасности иракского режима является Военная разведка (Истихбарат). Это одна из старейших спецслужб, существовавшая еще при монархическом режиме (монархия в Ираке была свергнута в 1958 году). Эта организация,

укомплектованная преимущественно армейскими офицерами, первоначально входила в состав Министерства обороны, но в начале 80-х годов была превращена в самостоятельную структуру, подчиняющуюся непосредственно президенту. Вероятно, это было сделано с целью усиления контроля над ней.

Кроме задач, которые обычно решает военная разведка, Истихбарат отвечает также за обеспечение лояльности вооруженных сил режиму, ведение террористических операций против его врагов за границей. В 70-80-х годах агенты Истихбарата осуществили в Бейруте, Лондоне, Париже серию убийств оппонентов С.Хусейна (среди них Абдель Раззак аль-Найеф, один из организаторов переворота в 1968 году, в результате которого Баас пришла к власти) [5, 46].

После того, как в 1994 году ряд оппозиционных иракских группировок объединились в Иракский национальный конгресс и активизировали свою деятельность, круг задач Истихбарат был расширен, ему было поручено организовать наблюдение и борьбу с оппозиционными группировками на севере (курды) и юге (шииты) страны. Для этого был создан специальный батальон. В Иракском Курдистане, который центральное правительство практически не контролирует, Истихбарат имеет фактически неограниченные полномочия.

Персонал военной разведки составляет около 4-6 тысяч человек. Ее главой является генерал-майор Халид Салих аль-Джубури. Кроме того, большим влиянием в этой службе пользуется генерал-майор Абд аль-Надар Салман Хамис, родственник С.Хусейна [6].

В 1992 году, вследствие увеличения проявлений оппозиции в армии, была создана еще одна специальная служба – Военная служба безопасности (MSS, Амн аль-Аскарыйя). Ранее она являлась одним из подразделений Истихбарат, а теперь стала самостоятельной структурой, подчиняющейся непосредственно президенту страны. Ее основная цель – выявление и искоренение оппозиции в вооруженных силах. MSS насчитывает около 5 тысяч человек и имеет своих сотрудников практически в каждом иракском военном подразделении [5, 46].

Важным элементом системы безопасности иракского режима является еще одна старейшая (наряду с военной разведкой) спецслужба – Генеральная служба безопасности (GSS, Амн аль-Амма), которую иногда называют секретной полицией. Во времена монархии она являлась частью полицейских сил, подчинявшихся Министерству внутренних дел, и была укомплектована профессиональными полицейскими и армейскими офицерами. После прихода к власти Баас GSS была подвергнута чистке, реорганизована и подчинена непосредственно главе государства.

Сфера компетенции GSS – внутренняя безопасность государства, а именно деятельность любого рода, которая квалифицируется как «криминал» (начиная с контрабанды и заканчивая проявлением нелояльности к режиму). GSS насчитывает около 8 тысяч человек, имеет свои представительства в каждом крупном полицейском участке и руководит широкой сетью информаторов.

За последние годы GSS существенно утратила свое влияние. Это вызвано тем, что многие ее сотрудники были вовлечены в попытку государственного переворота в 1996 году, что привело к утрате доверия со стороны руководства страны. Тем не менее, она продолжает оставаться существенным звеном в аппарате безопасности.

Каждая иракская спецслужба имеет свое воинское подразделение (бригаду), которая сосредоточена в районе Багдада и является, своего рода, силами быстрого реагирования в случае попытки государственного переворота.

Кроме самих спецслужб, важнейшими элементами аппарата государственной безопасности являются различные элитные воинские соединения, которые отвечают за охрану высшего руководства страны, а также выступают, своего рода, противовесом регулярной армии, где всегда была сильна оппозиция С.Хусейну. К этим соединениям относятся Республиканская гвардия, Особая республиканская гвардия и «Федаины Саддама».

Республиканская гвардия первоначально была создана для охраны руководства страны, но за время войны с Ираном (1980–1988 гг.) она чрезвычайно разрослась и фактически превратилась в резерв регулярной армии. Сейчас в состав Республиканской гвардии входит 7 дивизий, в том числе танковые. Эти войска обучены и оснащены лучше, чем регулярная армия, именно они оказали наиболее упорное сопротивление американцам во время операции по освобождению Кувейта в 1991 году. Их главная задача заключается в том, чтобы воспрепятствовать любой попытке вооруженного выступления со стороны регулярной армии. Поэтому части Республиканской гвардии размещены таким образом, чтобы находиться между столицей и армейскими подразделениями. Командующим Республиканской гвардией является младший сын Саддама – Кусай Хусейн.

Несмотря на особый статус Республиканской гвардии, и в ее ряды проникают оппозиционные настроения. В течение последнего десятилетия гвардейские офицеры неоднократно участвовали в заговорах с целью свержения Саддама Хусейна.

Вероятно, данный факт побудил С.Хусейна создать в марте 1995 года Особую республиканскую гвардию – наиболее преданные ему войска. Их численность составляет 26 тысяч

человек, и набираются они из жителей городов (прежде всего Тикрита) и представителей племен, наиболее лояльных режиму и лично С.Хусейну [7].

Задачей Особой республиканской гвардии является охрана самого президента и организация противодействия любой попытке вооруженного мятежа. Если Республиканская гвардия представляет собой как бы внешнее кольцо сил вокруг Багдада, то Особая национальная гвардия является, своего рода, последней линией обороны Саддама.

Непосредственным командиром Особой республиканской гвардии является генерал-майор Намик Мохаммад, но фактически руководит ею Кусай Хусейн.

В 1995 году старший сын С.Хусейна Удай создал еще одно элитное подразделение – «Федаины Саддама». Это милиция, сформированная из молодых людей – выходцев все из того же Тикрита и других районов, лояльных Саддаму, и насчитывающая 30–40 тысяч человек. Их отличительной чертой является то, что они носят черную одежду и часто держат лица закрытыми. Хотя, с военной точки зрения, их трудно назвать элитой, так как их боевые способности весьма ограничены, в политическом отношении федаины вполне надежны и готовы поддержать Саддама в борьбе против внутренних оппонентов [5, 47].

Созданный Саддамом Хусейном обширный аппарат безопасности позволяет эффективно контролировать все сферы жизни иракского общества, вовремя выявлять и ликвидировать угрозу его власти, откуда бы она ни исходила. За более чем тридцатилетний период правления Саддама Хусейна его противники несколько раз пытались устранить его, но все попытки оказались безуспешными. Наличие нескольких спецслужб, которые зачастую дублируют функции друг друга, неизбежно приводит к конкуренции между ними и взаимному контролю. Даже если заговор созреет внутри одной из них, другие сумеют его нейтрализовать. В марте 1995 года была предотвращена попытка государственного переворота, организованная начальником военной разведки генерал-майором Вафиком аль-Самараи. В июне 1996 года был раскрыт и ликвидирован крупный заговор в рядах Республиканской гвардии (за спиной заговорщиков стояли ЦРУ, Иордания, Саудовская Аравия и Кувейт).

Как уже отмечалось выше, спецслужбы и элитные войска комплектуются преимущественно из представителей родного города и племен Саддама Хусейна, а также из тех городов и племен, которые считаются наиболее лояльными. Для десятков тысяч этих молодых людей – выходцев из бедных сельских районов – служба в органах государственной безопасности и элитных войсках является прекрасной возмож-

ностью повысить свой социальный статус, и нет ни малейшего сомнения, что большинство из них остается верным Саддаму Хусейну.

Огромное значение аппарата безопасности как ключевого элемента иракского политического режима подтверждает, обострившаяся в последнее время, борьба между сыновьями С.Хусейна, Удаем и Кусаем, за место преемника отца. Долгое время официальным наследником считался старший сын Удай, он занимал ключевые посты в государственном аппарате, и его первенство было бесспорным. Но в 1996 году на Удаю было совершено покушение, в результате которого он был серьезно ранен и частично парализован. Ему пришлось на длительное время отказаться от активной политической деятельности, и С.Хусейн изменил свой выбор в отношении наследника в пользу младшего сына. Ему были переданы ключевые посты в аппарате государственной безопасности и вооруженных силах, он руководит деятельностью Национального совета безопасности, координирующего действия спецслужб и армии, и является ответственным за внутреннюю безопасность государства.

Однако Удай не смирился с утратой своего положения и теперь пытается вернуться к активной политической жизни. В марте 2000 года он был избран депутатом Национальной ассамблеи (парламента Ирака) и не скрывает намерений вернуть утраченные позиции в органах

государственной власти (несмотря на то, что отец явно этих намерений не одобряет).

Оба соперника понимают, что контроль над спецслужбами будет иметь решающее значение в их борьбе и поэтому стремятся усилить там свое влияние. Кусай, который контролирует их в настоящий момент (поэтому его шансы в борьбе за лидерство расцениваются как гораздо более предпочтительные), провел в них грандиозную чистку, стремясь изгнать оттуда всех, кто был настроен благожелательно к его старшему брату [8]. В свою очередь, Удай развернул через подконтрольные ему средства массовой информации, грандиозную пропагандистскую кампанию против спецслужб страны, обвиняя их в неспособности защитить национальные интересы [4]. В мае 2000 года ему удалось добиться смещения Халила Ибрагима, заместителя директора Мухабарат, обвинив его в использовании служебного положения для занятия контрабандой. Позже были отстранены еще около 30 сотрудников этого ведомства. Эта чистка рассматривается аналитиками как явный успех Удаю в борьбе за укрепление своих позиций в аппарате безопасности [1].

Таким образом, совершенно очевидно, что именно всесильный аппарат безопасности является сегодня главной опорой иракского режима, и только контроль над ним позволяет обеспечивать власть и влияние в стране.

Литература и источники:

1. Al-Nayat. - 2000. - 16 May.
2. Amatzia Baram. Saddam Husayn Between his Power Base and International Community // Middle East Research of International Affairs. - December 2000. - Volume 4. - No.4.
3. Iraqi Intelligence Agencies, December 15, 1997 (FAS Intelligence Resource Program. Federation of American Scientist Internet website: <http://www.fas.org/irp/world/iraq/summary.htm>).
4. Middle East Times. - 2000. - 31 March.
5. Military Balance in the Middle East - X. The Northern Gulf: Iraq/ Center for Strategic and International Studies / Anthony H. Cordesman - Washington, December 28, 1998. - 70 p.
6. Organization - Military Intelligence - Al-Istikhbarat al-Askaryya - Iraqi Intelligence Agencies, November 26, 1997 (FAS Intelligence Resource Program. Federation of American Scientist Internet website: <http://www.fas.org/irp/world/iraq/istikhbarat/org.htm>).
7. Special Republican Guard (SRG) - Iraqi Intelligence Agencies, November 26, 1997 (FAS Intelligence Resource Program. Federation of American Scientist Internet website: <http://www.fas.org/irp/world/iraq/srg/index.html>).
8. Соколовский М. Борьба за багдадский престол // Зеркало недели. - 2000. - 22 Апреля.

СОЦІОЛОГІЯ

В. В. БУРЕГА

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СТВОРЕННЯ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-АДЕКВАТНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Бурега Валерій Васильович – перший проректор Донецької державної академії управління, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, кандидат психологічних наук, професор

Сучасний стан українського суспільства та притаманних йому економічних, політичних, соціальних та інших відносин нагадує лікування хворого від симптомів, а не причин хвороби. Однією з головних причин кризи, в якій опинилося наше суспільство, є невідповідність управлінських прагнень головної меті сучасного відновлення, а точніше – відтворення української держави.

Мабуть, саме це виправдовує спробу пошуку моделі соціально-адекватного менеджменту, з'ясування її концептуальних засад.

Ступінь зрілості соціуму великою мірою визначається його здатністю адекватно реагувати на зміни в часі і просторі. Сила соціальних організацій, які функціонують в рамках західної цивілізації, полягає в тому, що вони змогли привнести в процеси соціального (в широкому сенсі) управління характеристики адекватності. Це знайшло своє відображення в успішності спроб вивчити і зробити прогнозованою і керуваною циклічність соціально-економічних процесів. На думку сучасних американських фахівців з галузі теорії менеджменту, він визначається як процес досягнення поставлених цілей з використанням людської праці. В поняття «менеджмент» включають такі складові як організація, керівництво, мистецтво спілкування з людьми, здатність визначати цілі та знаходити засоби їх досягнення.

Якщо розглянути проблеми, що постають перед українським соціумом, з позицій соціальної адекватності існуючої системи управління, то неминучим бачиться зіткнення основ, на яких він будується. Мова йде про рівень суспільного розвитку, котрому відповідає пануюча управлінська парадигма. Але завжди мірилом останньої буде її здатність до розвитку, трансформації з урахуванням перспективи. Для забезпечення чи досягнення адекватності управлінських впливів як інтегральної характеристики соціального менеджменту є необхідним баланс інформації, яка використовується для прийняття управлінських рішень.

Адекватність виступає в якості характеристики відповідності певної моделі менеджменту кінцевій меті розвитку управляємої системи. Це проявлялось на всіх етапах розвитку теорії і практики менеджменту. Адекватність, як імманентна якість процесу соціального управління, забезпечує співрозмірність характеристик управлінської системи стану суспільства, рівню і тенденціям його розвитку. Соціальна адекватність певною мірою притаманна кожній з відомих управлінських парадигм. Тому вона розглядається не як самостійна, окрема управлінська модель, а як концептуальна схема релевантності, що забезпечує таке розуміння сутності і змісту практичного менеджменту, котре адекватне запитам суспільства.

Менеджмент як процес досягнення поставлених цілей з використанням людської праці містить такі складові як організація, керівництво, мистецтво спілкування з людьми, здатність визначати цілі і знаходити засоби для їх досягнення. Менеджмент на будь-якому рівні (стратегічному чи тактичному) вирішує, кінець кінцем завдання забезпечення ефективності діяльності як окремого працівника, так і конкретної організації та суспільства в цілому. Що стосується сучасних умов соціального життя в Україні й в інших пострадянських державах, то найбільш важливою причиною існуючих проблем є управлінська криза, що виявляється у невмінні спланувати й організувати працю громадян. Практично всі аспекти нинішньої кризи пов'язані з неефективністю існуючої управлінської системи, її неадекватністю.

Перед сучасним українським суспільством постає складне завдання – пошук нових важелів управління країною на основі демократії, незалежності та свободи. Колишній адміністративно-управлінський гібрид вступає у все більш гостре протиріччя з практикою і завданнями демократизації державного і суспільного життя, становленням ринкових відносин. Специфіка трансформаційних процесів в нашому суспільстві свідчить про те, що жодна з відомих

управлінських парадигм, моделей менеджменту не принесла бажаних результатів. Внаслідок цього все частішими є спроби говорити про «українську» модель менеджменту. Разом з тим, прагнення зафарбувати будь-яку модель менеджменту в кольори національного прапора можна прийняти лише за умови, що вони проявляються як врахування специфічних рис ментальності основної частини населення.

Характеризуючи соціально-адекватний менеджмент, необхідно зазначити, що це – високоефективна система управління на основі її адаптації до суспільного устрою з високим ступенем соціальної відповідальності за результати діяльності. Іншими словами, під соціальним менеджментом розуміють інтегральну характеристику високоефективної моделі менеджменту, адаптованої до функціонування в суспільній системі з врахуванням провідних інтересів соціуму, найбільш значущих рис українського менталітету.

Усвідомлення змісту соціально-адекватного менеджменту зумовлює розуміння методологічних підходів до його здійснення:

* По-перше, методологія адекватності соціальним змінам передбачає функціонування механізмів моніторингу, систематичне відслідковування їх динаміки і коригування та врахування зовнішніх впливів на зміст соціально-адекватного менеджменту.

* По-друге, соціально-адекватний менеджмент орієнтований на майбутнє.

* По-третє, останній за своєю сутністю зосереджений на забезпеченні тісного органічного зв'язку між середовищем і організацією і прагне передбачати все необхідне для ефективного, соціально виправданого існування організації.

* По-четверте, соціально-адекватний менеджмент має свою процесуальну сторону. Як кожний процес він має свою часову характеристику.

Отже, соціально-адекватний менеджмент можна розглядати і як спосіб мислення стосовно ефективного здійснення змін в стратегії і тактиці діяльності організацій. Разом з тим забезпечення і досягнення соціальної адекватності не може бути короткочасною компанією. В соціальних організаціях, які прагнуть довготривалої та ефективної діяльності, адекватний менеджмент повинен бути одним із стрижневих моментів політики, одним із реальних і ефективних механізмів трансформації суспільства.

Важливим моментом, що має відношення до розробки концептуальних засад соціально-адекватного менеджменту, виявляється розгляд специфіки трансформаційних процесів в українському суспільстві, стратегій соціально-адекватного менеджменту в залежності від типів політичної системи і лідерства, аналізу соціального управління в контексті суспільної трансформації.

Для трансформаційних процесів, що відбуваються у сучасному українському суспільстві, є характерним зростаюче відчуження населення від соціальних процесів. Поява на пострадянському терені незалежної української держави супроводжується тотальним руйнуванням традиційних соціально-регулятивних механізмів. Це руйнування має такий загальний характер як і попередній соціальний контроль, який базувався на комуністичній ідеології, соціалістичній економіці і партійній державності. Нинішній стан українського суспільства великою мірою є аномійним, коли стара ціннісно-нормативна система зруйнована, а нова ще не створена.

Пояснення явища аномії зруйнуванням стійкого ролевого спектра, що зумовлює поведінку членів суспільства, є взагалі достатнім. Але суттєвим бачиться і «доповнення» Роберта Мертона, який запропонував в якості головної основи для виникнення аномічних реакцій пояснювати механізм розузгодження, порушення рівноваги між певною культурою, пануючими в суспільстві цілями та прийнятними засобами їх досягнення.

Можна також припустити і те, що в період трансформації послаблюються центробіжні сили суспільства, падає планка культурної самосвідомості, різко знижується роль регулятивної функції культури, зменшується ступінь її інтегрованості. Це позначається на свідомості людей, втраті ними соціального ґрунту, відчутті відчуженості від сучасності і невпевненості в майбутньому.

Порушення узгодженості соціальної взаємодії за умов кардинальної зміни принципів суспільної організації зумовлює появу низки соціальних феноменів, котрі визначають специфіку посткомуністичної трансформації українського суспільства. До числа таких феноменів належать: нееквівалентний соціальний обмін, зміна домінуючого типу конформної поведінки, деформація сприйняття соціального простору і часу, порушення соціальної адаптації.

Нееквівалентний соціальний обмін став можливим внаслідок змін у соціальній структурі, викликаних появою нових соціальних груп при практично повному збереженні раніше існуючих. Великою мірою трансформаційні процеси в українському суспільстві пов'язані з формуванням «середнього» класу, ядром якого є прошарок підприємців. Складності ж розвитку підприємництва в Україні детермінуються не тільки соціально-економічною ситуацією, а й моральним станом суспільства. Саме несприятлива моральна атмосфера в середовищі підприємців, неадекватна мотивація підприємницької поведінки, аномійний стан суспільства в цілому є головними чинниками, що стоять на заваді розвитку українського підприємництва.

Українське суспільство за своєю структурою є вельми розшарованим, в першу чергу, за економічними інтересами різних соціальних груп населення. Як свідчать дослідження, найбільш багаточисельними є прихильники західного шляху розвитку. Але в процесі падіння життєвого рівня населення все більше людей схильні симпатизувати соціалістичному шляхові розвитку, який, на їх думку, гарантує економічну і соціальну стабільність. До цієї загальної групи «патріотів» приєднуються також ті, хто виступає за особливий історичний шлях розвитку, відмінний і від капіталістичного, і від соціалістичного.

Саме соціально-адекватний менеджмент сприяє становленню таких форм демократизації, за яких відчуження зводиться до мінімуму або, в крайньому разі, стає політично «безпечним». Мова йде про механізми соціального менеджменту, здатні усунути так зване системне відчуження із суспільних відносин, звести його до рівня особистої недосконалості поведінки окремих об'єктів і суб'єктів управління.

Вважається за необхідне виділити основні чинники котрі найближчим часом будуть впливати на соціальний менеджмент і, як наслідок, на успішність перебігу трансформаційних процесів у суспільстві. До таких чинників належать: 1) стреси, тиск і невизначеність в житті організацій, які вимагають від менеджерів здатності ефективно управляти своїм часом; 2) ерозія традиційних цінностей, що ставить сучасних менеджерів перед необхідністю «прояснити» свої особисті цінності; 3) широкий діапазон вибору в діяльності менеджерів, що вимагає чіткого визначення мети виконуваної роботи; 4) нездатність організаційних систем забезпечити ефективність навчального процесу, що спонукає менеджерів до самостійної підтримки свого освітнього рівня; 5) протиріччя між кількістю нових проблем і обмеженістю засобів їх вирішення, що потребує здатності швидко і ефективно вирішувати відповідні проблеми; 6) постійна боротьба за ринки збуту, енергетичні ресурси і прибутковість, коли від керівника вимагається певна гнучкість в реагуванні на зміну ситуації; 7) труднощі традиційних ієрархічних відносин, коли ефективність управління детермінується використанням навичок впливу, а не прямими наказами; 8) вичерпаність можливостей традиційних шкіл і методів управління, що вимагає від менеджерів освоєння нових підходів до процесу керівництва; 9) затрати і труднощі, пов'язані з використанням найманих працівників, які вимагають від керівника вмілого використання людських ресурсів; 10) зростання масштабів змін, що потребує «боротьби» з власним «старінням менеджерів»; 11) ускладнення управлінських проблем, що вимагає від менеджера вміння створювати результативні робочі групи.

На початку XX століття менеджери великих корпорацій розвинених індустріальних країн (в першу чергу США) дійшли висновку, що традиційні, формальні (бюрократичні, функціональні) організаційні структури не відповідають потребам ринку в галузі виробництва товарів і послуг. Необхідність швидкої переорієнтації на нові ринки і групи виробників покликана до життя нові організаційні структури, адекватні новим потребам. До числа таких оргструктур слід віднести так звану продуктивну структуру. Організації з такою структурою (завдяки модернізації менеджерських прийомів у виробничому процесі) виявились більш динамічними, здатними реагувати на зміни умов конкуренції, технологій і купівельного попиту, ніж фірми з функціональною структурою.

Задоволення інтересів окремих споживачьких груп та індивідів стало можливим за умов створення організаційних структур, орієнтованих на виробника. Оскільки кожна споживачька група має свої специфічні потреби, адекватна їм структура повинна бути максимально незалежною у своїй діяльності. Одночасно у такій структурі мають домінувати принципи індивідуального підходу до клієнтів, комерціалізація виробництва, превалювання тактичних прийомів у плануванні над стратегічними. До організаційних структур, орієнтованих на споживача, належить більшість сучасних західних сервісних фірм, торгових організацій, підприємств (що забезпечують інфраструктуру) комерційних банків, спеціалізованих видавництв тощо.

Не існує єдиної, оптимальної для всіх ситуацій, структури організації. Відносна ефективність певного типу структури визначається комплексом конкретних зовнішніх і внутрішніх чинників. При цьому існує певна кореляція між цілями організації та її структурою. Наприклад, виробнича організація значною мірою наближується до функціонального типу. Ідеальна виробнича організація являє собою струнку ієрархічну мережу функціонального підпорядкування. Структура такої організації носить закритий характер. В ній більш за все цінуються такі якості, як ретельність та дотримання внутрішніх норм. В результаті даної організаційної побудови на перший план виходять такі аспекти як стабільність і надійність функціонування.

Якщо організація виробничого типу найбільш адекватна продуктивній структурі, то організація, метою якої є забезпечення соціальної інфраструктури, має структуру, орієнтовану на споживача. В такій структурі практично всі підрозділи працюють на обслуговування окремих сегментів споживачького ринку і приватних осіб. Такі організації орієнтовані на швидку адаптацію до змін на споживачькому ринку. Внаслідок цього в них обов'язково виникає неформальна структура взаємовідносин на всіх рівнях управління.

За умов ринкових перетворень в українському суспільстві нового значення набуває управлінська праця (праця менеджера), коли зростання економічного потенціалу країни, дієвість функціонування народногосподарської системи у значною мірою зумовлюються тим, наскільки ефективно здійснюється управління всіма її ланками – організаціями різних типів і рівнів. Процес зростання ролі менеджменту має як кількісну, так і якісну характеристики. Кількісна пов'язана з тим, що процес суспільного виробництва залучає все більше людей до сфери управління. Якісна характеристика великою мірою детермінується рівнем розподілу і кооперації праці. Мова йде про залежність управління від потреб процесу праці і рівня розвитку продуктивних сил. Зміст, цілі, принципи і методи управління вирішальним чином визначаються існуючими виробничими відносинами.

Сутність «ринкового» управління полягає в гармонізації, регуляції різних елементів виробничих систем шляхом цілеспрямованого впливу, тобто праці менеджера. Цей вплив має системний характер, оскільки базується на усвідомленому застосуванні знання про систему об'єктивних законів суспільного розвитку. Сам же процес діяльності менеджера містить в собі роботу з планування, організації, мотивації, контролю і цілепокладання.

Управлінська діяльність (поруч із загальними моментами в природі даного виду праці) має цілу низку специфічних рис, котрі складають те особливе в ній, що дозволяє говорити про управління як особливий вид професійних занять. У сучасній соціологічній науці настійно проводиться теза про те, що науково-технічна революція (незалежно від форми соціального устрою) поновлює у масовому масштабі «людино-функцію», жорстко підкорену іманентній логіці виробничого процесу.

Саме ефективний розвиток ринкового виробництва об'єктивно сприяє поглибленій спеціалізації сучасної праці. Це знаходить своє відображення в постійному зростанні кількості професій. Професійна управлінська праця (праця менеджера) є об'єктивно необхідною умовою як успішного функціонування матеріального виробництва, так і розвитку духовної сфери життєдіяльності суспільства, особливо на етапі його соціально-економічної (ринкової) трансформації.

Нині управління як професія посідає важливе місце у сучасній цивілізації. Отримавши на початку XX століття найбільш чіткий вираз в концепціях «наукового управління» Ф.Тейлора, «ідеальної бюрократії» М.Вебера та «науки адміністрування» А.Файоля, ця сфера знань спочатку пішла шляхом жорсткого раціоналізму в управлінні. Однак народжені нею технократичні ілюзії в управлінні почали розвінчуватись уже в 30-ті роки. Раціоналізм в менеджменті, при всіх

його перевагах, виявився не єдиним (а в багатьох випадках і не кращим) шляхом підвищення ефективності роботи реальних підприємств і організацій. Реакція на обмеженість управлінського раціоналізму стало залучення до практики соціального менеджменту досягнень психології, соціології та культурної антропології, що сприяло удосконаленню «людських відносин», мобілізації «людського фактора», залученню працівників до процесу управління, підвищенню ефективності лідерства.

Саме два напрямки (раціоналістичний і поведінковий) розвивались хоч і паралельно, але часто конфліктуючи між собою. Останнім часом розвиток теорії систем, кібернетики, економіко-математичних методів, комп'ютеризація управління сприяли активному використанню в практиці управління системного підходу. Це призвело до відомого ускладнення науки управління і управлінських знань.

На рубежі 70-х років широкої популярності набули ідеї «ситуативного підходу», в рамках якого доводилась правомірність різних типів систем управління як жорстко регламентованих характеристик «організаційного контексту». Це певною мірою примирило тих, хто робив ставку на раціональні системи, і тих, хто бачив головне джерело ефективності в мобілізації «людського потенціалу». Ставлення ж до наукового та біхевіористського прийомів маніпулювання поведінкою людей стало ще більш «спокійним», коли на початку 80-х років була усвідомлена важливість «організаційної культури» як інтегруючої характеристики, що «збирає» системні і поведінкові особливості підприємства. Тобто, пріоритетним став гуманістичний напрямок в управлінні. Останнім часом ситуація принципово змінилась. Це пов'язано з «ринковими» реаліями: зменшенням ресурсів, скороченням ринків, загостренням конкуренції, зростанням безробіття.

Оптимізація управління можлива лише за умов адекватного керівництва, ефективного «лідерського» процесу. При всьому різноманітті підходів у відомих теоріях лідерства важко відокремити узагальнюючі критерії та ознаки, які б вказували на адекватність тих чи інших типів лідерів певним організаційним структурам. Феномен ефективності виникає як наслідок адекватності типу лідера організаційним цілям і методам їх досягнення. Лідер ієрархічного типу буде неадекватним творчій організації, а неформальний лідер стане «дезорганізуючим елементом» в організації бюрократичного типу. Тому при побудові інтегральної організаційної моделі необхідно враховувати взаємозв'язок лідерських якостей і основних характеристик організації з метою оптимізації функціонування останньої.

Вирішення завдання раціонального і науково обгрунтованого відбору людей, здатних

ефективно виконувати управлінські функції, можливе лише в контексті їх соціальної адекватності певній сфері діяльності. Як свідчить управлінська практика, основними якостями для менеджера-виробничника є наступні: 1) вміння аналітично і об'єктивно оцінювати якісні і кількісні показники матеріальних речей, контролювати процес виробництва, координувати дії підлеглих; 2) наявність прагматизму, здатність реалістично оцінювати потреби ринку, раціоналізм відносно енергії, часу й людського потенціалу; 3) здатність розумітись в споживацьких якостях продукції (економічних, ергономічних та технічних); 4) організаторські здібності (вміння підбирати необхідних фахівців, формувати ефективні групи, створювати спонукальні стимули і мотиви, вирішувати конфліктні ситуації, гармонічно поєднувати лідерські та адміністративні якості).

Для кожної групи (типу) менеджерів з певною установкою на сферу діяльності (виробничу, інноваційну, соціально-інфраструктурну, гуманітарну) характерний внутрішньо притаманний їй стиль управління, адекватний даній сфері. «Ринковий» менеджмент, адекватний виробничій сфері, характеризується установкою на чітку структуру виробництва; відлагодженістю процесу, технологій і динаміки виробничого процесу; поєднанням наказово-директивних і матеріальних стимулів до праці; створенням необхідних матеріальних умов для оптимального перебігу технологічних процесів; практичністю і реалістичністю визначення цілей; здатністю ефективно вирішувати соціально-психологічні проблеми в колективі, ігноруванням виховних і морально-етичних способів «налагодження» психологічного клімату. Відповідні «свої» особливості притаманні інноваційному стилю менеджменту та менеджменту у сфері соціальної інфраструктури.

Нарешті, слід зазначити, що максимальна (ефективна) реалізація творчого потенціалу менеджерів потребує надійної опори у вигляді системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів. Така система має поєднувати в собі загальну освіту, базову фахову підготовку, адаптацію, планування кар'єри. Тобто йдеться про відбір і формування керівника нового типу, роль якого, цілі діяльності, методи взаємодії з колективом, структура функцій та особистих якостей адекватні вимогам соціального ринкового господарства.

Менеджер як суб'єкт управління може розглядатись як «система», що складається з підсистем психофізіологічного та психосоціального характеру, структуру яких складають різні елементи та зв'язки між ними. В основі такої системи покладені три фундаментальні структури, де кількісні і якісні співвідношення окремих елементів утворюють соціально-психологічний стрижень особистості. Першу структуру скла-

дають психофізіологічні якості (статеві та вікові особливості, тип нервової системи, темпераментні особливості, анатомічна побудова, природні потреби); другу – психологічні якості (дихотомічні пари функцій): мислення – чуттєвість, сенсорика – інтуїція, екстраверсія – інтроверсія, раціональність – ірраціональність, інтернальність – екстернальність, інтенціональність – ексекутивність; до третьої структури входять якості соціально-психологічного характеру (цінності, переконання, світогляд, професійні здібності, морально-етичні якості).

Типові якості менеджера відображають таку важливу сторону його функціонування, як вміння створювати спонукальні мотиви у підлеглих і партнерів. Класики менеджменту створили низку теорій мотивації, які співвідносяться з двома загальними категоріями – змістовною і процесуальною. Змістовні теорії мотивації базуються на ідентифікації внутрішніх спонукань (потреб), що змушують людей діяти належним чином. Процесуальні теорії мотивації ґрунтуються на поведінкових реакціях людей в залежності від особливостей їх сприйняття і пізнання. Змістовні теорії мотивації базуються, головним чином, на працях А.Маслоу, Ф.Херцберга і Д.Мак-Клеланда. Основними процесуальними теоріями, що використовуються в менеджменті, є теорія очікувань, теорія справедливості і теорія (модель) Портера-Лоулера.

Різним типам менеджерів притаманні певні стилі управління і особливості сприйняття та мислення. В контексті юнгівської типології конкретність сприйняття пов'язана з психологічними функціями логіки і сенсорики. Інтуїція асоціюється з абстрактно-образним сприйняттям, чуттєве сприйняття (на противагу логіці як об'єктивній функції) є суб'єктивно-ціннісною функцією. Чотири ж основні базисні ознаки чи психологічні функції (логіка, почуття, сенсорика та інтуїція) в їх раціонально-ірраціональному і екстравертно-інтравертному проявах утворюють 16 можливих комбінацій психологічних типів, які, власне, утворюють типологію Юнга-Майерса. Важливим в процесі професійного відбору є також врахування ознак екстернальності-інтернальності.

На формування екстернальних та інтернальних установок певним чином впливає менталітет соціуму. Для української ментальності більш властиві екстернальні тенденції, що культивуються як у формальному, так і в неформальному середовищі, формуючи тим самим залежність індивіда (на мікрорівні) і соціальних спільнот (на макрорівні) від соціальних, економічних, політичних та культурних чинників.

Разом з іншими змістовними моментами щодо концептуальної моделі соціально-адекватного менеджменту необхідно розглянути ментальні особливості української нації як чинника адекватного соціального управління.

Ідентифікація українського менталітету дає змогу підійти до вирішення проблеми соціального управління, відштовхуючись від двох детермінант: національної ідеї як фактора духовного об'єднувального початку і лідерства як виразника цієї ідеї. Обидва детермінуючі фактори можуть бути сформовані й «озвучені» лише в надрах національних еліт. Національна ідея повинна бути адекватною ментальним особливостям української нації. Така ідея має містити в собі раціональний початок з визначенням конкретних цілей і реальним механізмом їх досягнення. Українське суспільство не технократичне за своєю природою. Біосфера в житті українця, яка імпонує його емоційно-чуттєвому характеру, завжди стояла попереду техносфери, більш адекватної раціонально-логічним особливостям менталітету північно-західних етносів. Саме пріоритетний розвиток аграрного сектора є адекватний соціально-психологічним особливостям українського менталітету.

Характерною особливістю українського соціуму є те, що міцність внутрішньокolleктивних зв'язків в ньому великою мірою залежить від особистісних характеристик взаємодіючих суб'єктів, коли визначальну роль відіграють морально-етичні чинники, а не ділові чи професійні. Інтелект, високий професіоналізм не «володіють» такою силою і авторитетом для колективної свідомості, як вміння емоційно впливати на оточуючих, використовуючи механізм симпатії. Превальювання в соціетальній психіці українського соціуму емоційного чинника ство-

рює в організаційній структурі суспільства дисбаланс у співвідношенні формальної і неформальної організації в бік останньої. Такий дисбаланс посилює тенденцію клановості, тобто підбору кадрів в організаційних структурах за принципом довірливості.

Якщо менеджмент є необхідною умовою ефективного функціонування кожної організованої спільноти, то соціально-адекватне управління можна розглядати як показник ефективності конкретної спільноти (організації), що представляє певний соціум з його індивідуальними особливостями. Ідеологія соціуму ефективна тоді, коли будується на основі його менталітету. Тому національна українська ідеологія повинна бути органічно пов'язана з національним характером українців, тобто з соціетальною психікою (основною складовою котрої і є менталітет). Якщо прийняти запропоновані раніше концептуальні засади як детермінуючі чинники, то з'являється реальна можливість розбудови концептуальної моделі соціального менеджменту, адекватного сучасному українському соціуму.

За цих умов соціально-адекватний менеджмент має розглядатися як високоефективна модель управління на основі її максимально повної адаптованості для функціонування в суспільній системі, з найвищим ступенем соціальної відповідальності, врахуванням провідних інтересів суспільного розвитку і найбільш значимих ментальних характеристик соціуму в цілому і його регіональних складових.

А. М. ШАТОХІН

ДИНАМІКА СТАТЕВО-ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 90-ТІ РОКИ

Шатохін Анатолій Миколайович – завідувач кафедри історії та філософії Уманської сільськогосподарської академії, кандидат історичних наук, доцент

В 90-ті роки ХХ століття в українському селі відбулася справжня соціальна революція. Колгоспно-радгоспна система, що існувала протягом восьми десятиріч, фактично припинила існування. Провідною на селі стає приватна власність на землю, а селянин поступово перетворюється на працюючого власника. Всі ці соціальні перетворення відбуваються на тлі демографічної кризи українського села, його старіння та фізичного зменшення чисельності сільського населення (депопуляції). Найбільш вразливі соціальні зміни відбулися у статево-віковій структурі українського села.

Важливим соціальним фактором відтворення продуктивних сил села є його статева підструктура. Цей, здавалося б, суто біологічний розподіл людства суттєво впливає на розподіл соціальних ролей у суспільстві, зокрема

на розподіл праці, формування психологічних стереотипів соціальної поведінки, соціально-економічної нерівності жінок і чоловіків.

Природа потурбувалася про те, щоб забезпечити гармонію у популяції живих істот, у тому числі й людини, за статевою ознакою. Ще на початку ХХ століття у царській Росії кількість чоловіків і жінок була практично однаковою: у 1913 р. 49,7% населення Росії склали чоловіки, а 50,3% – жінки. Але дві світові війни, революції і громадянські війни, голодомори та масові політичні репресії помітно змінили статевий склад населення Радянського Союзу. У 1959 р. чоловіки склали лише 45% всього населення, а на 1000 жінок припадало 818 чоловіків. Ситуація була ще гіршою в Україні, котра найбільше постраждала від вище вказаних причин.

Протягом повоєнного періоду розрив у співвідношенні статей у СРСР дещо скоротився, головним чином за рахунок демографічного буму у середньоазіатських республіках. В кінці 80-х років питома вага чоловіків піднялася до 47,1%, а на 1000 жінок припадало вже 890 чоловіків, в т.ч. на селі – 877 чоловіків.

чоловіків скоротилася на 1 млн.: з 4,5 млн. у 1970 р. до 3,5 млн. в 1998 р. на користь жінок.

До 1993 р. чоловіче населення України зросло більш швидкими темпами, ніж жіноче: на 14% проти 8%. Це дозволило дещо зблизити чисельність чоловіків та жінок. Але у 1994 р. вони почали одночасно зменшувати свою чисельність

Таблиця 1. Статева структура сільського населення СРСР у 1987 році [1,169-171]

	Все сільське населення, млн. чол.	У тому числі		В % до сільського населення		На 1000 жінок припадає чоловіків
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	
Всього:	96,5	45,1	51,4	46,7	53,3	877
З загальної чисельності сільського населення:						
до працездатного віку	30,0	15,2	14,8	50,7	49,3	1027
Працездатного віку	47,6	25,3	22,3	53,2	46,8	1134
Старше працездатного віку	18,9	4,6	14,3	24,3	75,7	322

Чоловіки 16 – 59 років, жінки 16 – 54 років.

У молодших вікових групах зберігається природний паритет статей, що дає надію на, принаймні, не погіршення демографічної ситуації на селі у досяжному майбутньому. В працездатному віці чоловіків – селян помітно більше, ніж жінок: картина абсолютно протилежна щодо співвідношення статей в цілому по сільському соціуму. І справа тут не тільки у більш довгому (на 5 років) працездатному віці чоловіків, а й у заходах, що мали місце у 70 – 80 роках по підготовці і закріпленню кадрів (переважно чоловіків) на селі. В старших вікових групах село репрезентує лише одинока старенька жінка, часто не тільки без чоловіка, що вже помер, а й без дітей, котрі переїхали переважно в місто.

практично однаковими темпами – 0,6% на рік при збільшенні загальної частки чоловіків. Проте помітні регіональні відмінності.

Привертає увагу той факт, що у західних областях, де переважає сільське населення, «чоловіча частка» більш помітна, ніж в Україні в цілому – 47% – 48%. Особливо у Закарпатській та Львівській областях. Саме тут відбувається хоча й повільне, але збільшення як чоловічого, так і жіночого населення: 0,9% та 0,2% відповідно. Відносно стабілізувалася ситуація і на Півдні.

Гармонізація співвідношення статей в українському суспільстві відбувається повільно. За чверть століття різниця у чисельності жінок та

Проте в інших регіонах темпи скорочення жіночої половини населення значно перевищують такі показники для чоловіків. У Центральному регіоні кількість чоловіків скоротилася на 45 тис (1%), а жінок – на 115 тисяч (2%). У Північному регіоні – на 59 тисяч (1,4%) та 115 тисяч (2,4%) відповідно. Особливо це стосується таких «жіночих» областей як Чернігівська, Вінниць-

Таблиця 2. Кількість чоловіків і жінок населення України [2,43; 3,335]

Роки	Кількість населення, млн. чол.	В тому числі		% до всього населення		На 1000 жінок припадає чоловіків
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	
1970	47,1	21,3	25,8	45,2	54,8	826
1979	49,8	22,8	27,0	45,8	54,2	844
1989	51,7	23,9	27,8	46,2	53,8	860
1990	51,8	24,0	27,8	46,3	53,7	863
1991	51,9	24,1	27,8	46,4	53,6	867
1992	52,1	24,2	27,9	46,4	53,6	867
1993	52,2	24,3	27,9	46,6	53,4	871
1994	52,1	24,2	27,9	46,4	53,6	867
1995	51,7	24,0	27,7	46,4	53,6	866
1996	51,3	23,9	27,4	46,6	53,7	872
1997	50,9	23,7	27,2	46,6	53,4	872
1998	50,5	23,5	27,0	46,5	53,5	871

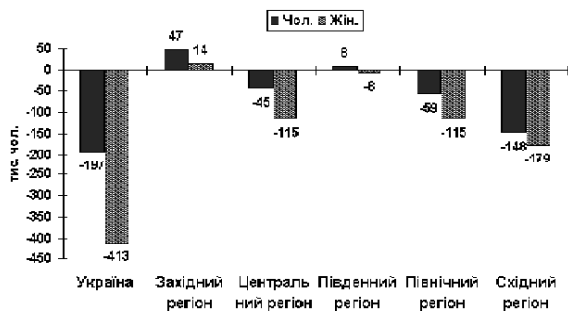

Рис. 1. Вектори динаміки статеві структури регіонів

ка, Черкаська та Полтавська, де питома вага чоловіків ледь перевищує 45%, а на кожні десять жінок припадає лише вісім чоловіків.

На Сході «статевая гармонія» досягається шляхом катастрофічного зменшення чисельності як чоловіків (на 148 тис., або на 2,8%), так і жінок (на 179 тис., або на 2,9%). Уяву про ці процеси може дати наступний графік. В разі збереження протягом відносно тривалого терміну подібних темпів «гармонізації» не важко передбачити, що на регіональному рівні загостряться проблеми відтворення трудових ресурсів.

В умовах кількісної переваги жінок у загальній кількості населення на селі помітна тен-

Таблиця 3. Динаміка статеві структури регіонів України у 1991 – 1998 рр. [2,27; 3,336]

Області України	На 1.01.1991 р., тис.чол.			На 1.01.1998 р., тис.чол.		
	чоловіки	жінки	на 1000 жінок припадає чоловіків	чоловіки	жінки	на 1000 жінок припадає чоловіків
Україна	24086	27858	865	23505	26995	871
Західний регіон						
Волинська	505	564	895	506	562	900
Закарпатська	610	656	930	620	668	929
Івано-Франківська	681	762	894	695	769	903
Львівська	1314	1450	906	1306	1434	911
Рівненська	559	618	905	567	625	908
Тернопільська	543	632	859	543	625	870
Хмельницька	696	825	844	687	799	859
Чернівецька	437	502	871	438	500	877
X:			888			896
Центральний регіон						
Вінницька	862	1052	819	842	1005	838
Дніпропетровська	1812	2097	864	1752	2023	866
Кіровоградська	572	673	850	554	644	859
Полтавська	795	962	826	781	927	842
Черкаська	688	843	816	673	806	834
X:			835			851
Південний регіон						
АР Крим	1194	1356	881	1196	1359	880
Запорізька	971	1128	861	946	1097	862
Миколаївська	625	717	872	617	705	875
Одеська	1230	1405	875	1190	1358	877
Херсонська	590	669	882	585	662	883
X:			874			875
Північний регіон						
Житомирська	697	814	856	678	779	871
Київська	895	1051	852	864	1000	864
Сумська	650	780	833	628	742	847
Чернігівська	628	778	807	595	724	822
м. Київ	1247	1396	893	1239	1390	891
X:			848			864
Східний регіон						
Донецька	2484	2863	868	2350	2715	865
Луганська	1333	1538	867	1258	1448	868
Харківська	1468	1727	850	1395	1629	856
X:			862			864

денція до зниження їхньої зайнятості у суспільному виробництві. Якщо у 1960 р. їх питома вага у загальній кількості трудових ресурсів села становила 54%, в 1970 р. – 52%, в 1989 р. – 45%, то на початок 90-х рр. процент жінок у середньорічній кількості всіх колгоспників, зайнятих в громадському господарстві, становив 40%.

Сільськогосподарська праця все більше стає чоловічою справою на відміну від деяких інших галузей народного господарства. Найбільший процент жінок у загальній кількості робітників і службовців на початку 90-х років був у торгівлі і громадському харчуванні – 85%, в охороні здоров'я, фізкультурі і соціальному забезпеченні – 80%, в народній освіті – 74%, в культурі – 72%. [2,52]

Але в сільському господарстві зайнятість жінок неоднакова по галузях. Статева структура сільськогосподарського виробництва залежить від спеціалізації господарств, рівня механізації та автоматизації виробничих процесів, економічного стану господарства, рівня розв'язання соціальних проблем, регіональних особливостей тощо. Найбільш представлені жінки серед економістів і бухгалтерів – 87%, вдвічі менше серед агрономів, зоотехніків, ветлікарів – 45%. Одночасно біля половини усіх сільськогосподарських працівників, зайнятих ручною та малокваліфікованою працею, – жінки. При цьому в середньому жінки заробляють на 30% менше, ніж чоловіки. [4,104-106]

Зменшення зайнятості жінок у суспільному виробництві, особливо в умовах його розвалу, підвищує навантаження на них у домашньому господарстві. За статистикою, робочий день жінки-селянки складає 15 годин 30 хвилин, що вище фізіологічно допустимих норм. Через це смертність селянок працездатного віку майже на третину вище, ніж мешканок міст України і вдвічі перевищує відповідний показник для Японії. [5]

За даними соціологічних досліджень, більшість жінок-селянок скаржаться на важкі умови праці – 46%-51%; низьку заробітну платню – 34%-42%; невідповідність роботи, що виконують, за спеціальністю – 14%-15%. [6,67-69] А якщо додати суто жіночі проблеми, що пов'язані із виконанням соціальної ролі в сім'ї та суспільстві, стане зрозумілим, що «жіноче питання» в сільському соціумі існуватиме ще тривалий час.

Не менший соціальний зміст має вікова підструктура села. Вікові особливості є результатом не лише біологічних, а й соціальних і культурних факторів. Загально визнано, що різні вікові групи – підлітки, молодь, люди середнього віку, літні люди – мають свої специфічні потреби, інтереси і ціннісні орієнтації, котрі формуються переважно шляхом соціалізації особи. Існує навіть поняття «соціального віку», тобто шкали соціальних досягнень особи, її самореалізації, типової для даної генерації. Суспільство очікує від людини, що досягла певного

Таблиця 4. Розподіл постійного сільського населення України за віком на 1.01.1990 р. та 1.01.1997 р. [2,28; 3,337]

ВІК	Кількість населення, тис.чол.		В % до всього населення	
	1990	1997	1990	1997
Все сільське населення,	17005,1	16407,5	100	100
в т.ч. в віці				
до 1 року	237,9	174,4	1,4	1,1
1 - 4	960,9	782,1	5,6	4,8
5 - 9	1182,8	1146,0	7,0	7,0
10 - 14	1163,4	1245,8	6,8	7,6
15 - 19	1002,4	1054,0	5,9	6,4
20 - 24	953,7	1064,1	5,6	6,5
25 - 29	1061,5	973,1	6,2	5,9
30 - 34	1040,3	1018,8	6,1	6,2
35 - 39	946,3	1077,1	5,6	6,6
40 - 44	778,5	944,9	4,6	5,8
45 - 49	979,6	877,7	5,8	5,3
50 - 54	1379,4	708,2	8,1	4,3
55 - 59	1123,6	1248,5	6,6	7,6
60 - 64	1323,9	979,8	7,8	6,0
65 - 69	1002,1	1134,4	5,9	6,9
70 і старше	1868,8	1978,6	11,0	12,0
із загальної кількості сільського населення у віці				
Молодше працездатного	3783,2	3572,0	22,2	21,8
Працездатного	8396,1	8037,7	49,4	49,0
Старше працездатного	4825,8	4797,8	28,4	29,2

віку, й відповідної соціальної поведінки. Затримка чи випередження у засвоєнні вікових соціальних ролей розглядається в суспільстві як порушення інституціоналізованих норм, як певного роду аномалія. Зміни у віковій структурі суттєво впливають на демографічні перспективи суспільства, відтворення і розміщення трудових ресурсів, їхньої освіти та кваліфікації, а також на стан сімейної структури. Через те в соціології вікову структуру часто розглядають разом із статеву.

Динаміка вікової структури сільського населення України в 90-х роках характеризується даними з таблиці 4.

Для демографічних явищ притаманна хвилеподібність. На формування того чи іншого демографічного потоку впливають багато факторів, зокрема війни, політичні та економічні процеси в країні, спосіб та умови життя поколінь тощо.

Інструментом для структурних співставлень є вікова та статеві піраміди: аналогічні, коли порівнюються між собою дві або більше сукупностей, а також динамічні, коли співставляються структури тієї самої сукупності в часі. На початку 30-х рр. було введено поняття трьох типів вікової структури населення, котрим відповідають форми вікових пірамід. Якщо населення та режим його відтворення не відчувають негативних зовнішніх впливів, то вікова піраміда має відносно рівні грані. Під впливом порушень у чисельності та віковій структурі населення, зміні темпів його відтворення, грані віково-статеві піраміди стають нерівними. І це досить наглядно відображає складнощі, позитивні та негативні хвилі у відтворенні народонаселення.

Прийнято поділяти населення на три вікові групи: 0-14 років (діти), 15-49 років (молодші та середні віки) та 50 років і старше (літні люди). Вважають, що чисельність населення у 15-49 років приблизно дорівнює частці дітей та літніх людей. І якщо в структурі чисельність дітей перевищує чисельність літніх людей, то така структура буде прогресивною, якщо навпаки – то застарілою. [7, 170-172]

Таблиця 5. Фактична і оптимальна вікова структура трудових ресурсів у сільському господарстві (в %)

Показники	Всі працездатні	З них у віці, років				
		до 25	25-29	30-39	40-49	Старші 50
Фактична (без колгоспів)						
на 1.06.1988 р.	100	15,5	15,0	26,7	22,1	20,7
оптимальна	100	23,4	12,3	23,4	23,4	17,5
у т.ч. жінок	100	25,0	13,0	25,0	25,0	12,0
чоловіків	100	22,0	12,0	22,0	22,0	22,0

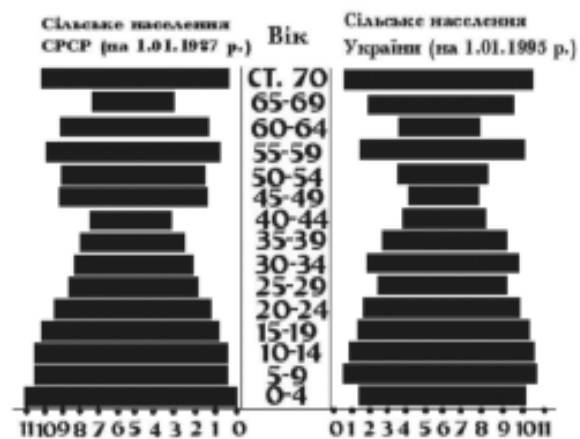

Рис. 2. Вікові піраміди сільського населення СРСР та України

Вікові структури сільського населення СРСР та України різні. За методикою Ф.Бургдюрфера, вікову піраміду сільського населення СРСР можна визначити як стаціонарну із постарілим населенням з невеликою «перевагою» дітей над літніми людьми 29,5% проти 28,1%. Це пояснюється високою народжуваністю у неслів'янських республіках СРСР.

Натомість сільське населення України можна розглядати як застаріле і таке, що зменшується. Питома вага дітей до 15 років складає 20,6%, а літніх людей у віці понад 50 років – 38,2%, тобто майже вдвічі більше.

На пірамідах добре помітна «демографічна луна» зниження народжуваності, що пов'язане із війнами і відбувається через покоління, якому у кінці 80-х на початку 90-х років було 40-49 років. Досягнувши репродуктивного віку, вони дали життя відносно меншій кількості дітей (на пірамідах це вікові групи 20-29 років). В 1995 – 2000 роках спостерігається нова «демографічна луна», коли в життя увійдуть онуки «дітей війни».

Регресивність вікової структури сільського населення України негативно впливає на формування трудових ресурсів сільського господарства. Кількість селян працездатного віку протягом 1990 – 1995 рр. зменшилася на чверть мільйона чоловік, або на 0,5%.

Сподіватися на відтворення трудових ресурсів у повному обсязі важко через те, що чисельність молодших вікових груп зменшилася на 116 тис. чоловік, або на 0,2%, що є ознакою початку вже відзначеної «демографічної луни». До 2000 року ситуація може лише погіршитися.

О.Здоровцов розрахував оптимальну вікову структуру трудових ресурсів у сільському господарстві (Таблиця 5).

Як відмічає автор методики, група працюючих до 30-річного віку значно менша, ніж це повинно бути за оптимальною структурою (30,5% і 35,7%), а в старших вікових групах, навпаки, фактична кількість перевищує оптимальну. В колгоспах становище ще гірше: у складі усіх працездатних, що брали участь у громадському виробництві, питома вага колгоспників до 30-річного віку склала в середньому лише 17%, а в деяких центральних областях (Вінницькій, Черкаській, Кіровоградській) ще менше. [8, 64]

На тлі загальної соціальної кризи загострюються проблеми двох протилежних вікових груп сільського населення – молоді та пенсіонерів. За першу половину 90-х років обидві ці соціальні групи збільшилися, хоч і різними темпами. Чисельність сільської молоді у віці 15-29 років збільшилася на 44 тисячі, або на 0,7%, і на початок 1995 р. складала 3 млн. 62 тис. чол., або 18,4% сільського населення України. Пенсіонерів у віці понад 55 років стало більше на 97 тис., або на 1,3%, а їх чисельність сягнула 5 млн. 415 тис. чол., або 32,6% усіх селян. І якщо до молоді належить кожен 5-6 житель села, то до пенсіонерів – кожен 3-й. В умовах нормального розвитку економіки, задовільного розв'язання соціальних проблем такий розвиток вищезазначених соціальних груп не викликав би занепокоєння. Але в умовах, що склалися в сучасному українському селі, він набув характеру гострої соціальної проблеми.

Для сільської молоді, так як і для сільського населення в цілому, притаманна соціальна строкатість, розподіл на страти та групи за галузеву, професійною, освітньою, майновою та іншими ознаками, рівнем зайнятості і працевлаштування, майновим та політичними статусам тощо. В цю групу включені як безпосередньо працюючі у сільському господарстві, так і працівники невиробничої сфери села і учні сільських шкіл, а також студенти та учні сільськогосподарських навчальних закладів (в тому числі й ті, що розташовані у міських населених пунктах).

Новітня проблема, якої не існувало для молоді радянських часів, це – проблема безробіття. За даними соціологічних досліджень, проведених у 1995 році Українським НДІ молоді, лише 21% студентів вузів та 14% учнів технікумів сподіваються, що їм вдасться знайти роботу після закінчення навчального закладу, а половина тих, хто вже (чи ще?) працює, вважають себе реальними кандидатами у безробітні. За

офіційною статистикою, кожен десятий, вивільнений в 1995 р. у сільському господарстві, – молода людина у віці до 28 років. Серед безробітної молоді 70% належить найбільш соціально-активній когорті – від 20 до 30 років, в тому числі кожен п'ятий з них – випускник ВУЗу.

До третини тих, хто вважається працюючим, зайняті неповний робочий тиждень або протягом року не отримують заробітну платню. Понад третини молодих працюють не за фахом, отримують меншу зарплату. На запитання соціологів: «Якщо ви станете безробітним, то що будете робити?» – 51% відповів, що шукатиме роботу з більшою платнею, 39% збираються піти у бізнес і відкрити власну справу, 22% погодяться на будь-що, 21% торгуватимуть дрібницями, 7% згодні йти на незаконну діяльність. [9]

Для частки сільської молоді проблема першого робочого місця розв'язується у нерегламентованій сфері діяльності: скуповуванні та перепродажу товарів, валюти, бізнес-туризмі, рекеті, бандитизмі, проституції тощо. Врешті-решт це призводить до знецінення робочої сили, зниження у молоді мотивації до продуктивної праці, зміни шкали ціннісних орієнтацій, посилення криміногенної ситуації в країні.

Молодь радикально підходить до розв'язання аграрного питання. За даними наших опитувань, 56-63% молодих селян бажали б працювати у приватних господарствах і фірмах, 22-28% – в колективних господарствах, а 12-15% – в державних установах (переважно на керівних посадах).

Незважаючи на прагнення багатьох молодих людей до економічної самостійності, значна частка з них матеріально залежна від батьків. Особливо це стосується молодих сімей. За даними бюджетних обстежень, матеріальна допомога молодій сім'ї з боку батьків сягає 33%, а в подружніх парах зі стажем до 5 років – понад половину бюджету. Лише 10% молодих сімей України до часу вступу у шлюб, як правило, мають своє житло, через те 2/3 з них живуть разом з батьками. За даними опитувань, 64% молодих подружніх пар, що живуть у двопоколінній родині, бажали б відокремитися, але не мають куди, 21% (ті, у кого малі діти) задоволені таким станом, 15% не висловили своєї думки. Формується психологія соціального утриманства: 60-64% розраховують при придбанні житла, автомобіля, речей тривалого користування на допомогу батьків, навіть у віці 27 – 30 років. Складається парадоксальна ситуація: деякі молоді люди користуються грошима старших, самі не зацікавлені працювати краще. В той же час батьки намагаються допомагати своїм дорослим дітям, продовжуючи працювати у пенсійному віці. [10, 5-6]

Загальновідомі соціально-побутові і культурні розбіжності між містом і селом, важкі умови праці у сільському господарстві, про що вже

неодноразово підкреслювалося у цій книзі. Це обмежує професійне та культурно-освітнє зростання сільської молоді.

На протилежному полюсі вікової піраміди загострюються соціальні проблеми людей похилого віку. Третина сільського населення, перетинаючи межу пенсійного віку, як правило, суттєво змінюють свій соціальний статус, набути соціальні зв'язки. Навіть великий життєвий досвід, кваліфікація та професійні знання не в змозі припинити цей процес. Соціальні психологи відзначають, що підготовка до старості не завжди є процесом зростання. Частіше навпаки, розвиток особи може припинитися і піти у зворотному напрямку через послаблення фізичних і психологічних можливостей людини.

Особливо це притаманне селянам, важка праця яких більш швидкими темпами наближує старість. Коли людина, котра все життя пропрацювала у колективі, виходить на пенсію, вона майже водночас перестає бути потрібною суспільству. І якщо у попередні роки була цікава робота, багато друзів, сім'я, матеріальний достаток, то старість приносить лише втрати. Втрачаються майже всі соціальні ролі, засвоєні протягом життя і процесу соціалізації. Бажання бути корисним вступає у протиріччя із можливістю його повної реалізації.

На селі старість все більше набуває характеру жіночої самотності. На кожну 1000 селянок понад 55 років припадає лише 528 чоловіків. На цей період вже змінюється склад сім'ї, дорослі діти живуть окремо, а господарська оселя і тварини вимагають догляду, на який вже не вис-

тачає сил. У пенсійному віці люди все більше залежні від соціальної допомоги з боку держави, вимагають медичної допомоги. Але саме це зараз для села найбільш болюче питання: держава фактично відмовилася від соціальної та матеріальної підтримки літніх людей, по декілька місяців не сплачується навіть мізерна колгоспна пенсія, більш ніж втричі за першу половину 90-х років скоротилася чисельність медичних і профілактичних закладів на селі, погіршилися транспортні зв'язки з містом.

Через загальне погіршення морального клімату у суспільстві змінюється ставлення до літніх людей. Їхні цінності і переконання, сенс їхнього життя знецінюються, втрачають повагу і наслідування. В засобах масової інформації тиражується думка про те, що селяни за радянських часів були кріпаками, колгоспи неефективними «комуністичними вотчинами», а керівники господарств, ім'я яких знала уся країна – «радянськими феодалами». Літніх людей звинувачують у тому, що вони жили «не так», сповідували «не ті» ідеали, воювали «не на тому» боці, а зараз тримаються колгоспів лише тому, що там можна красти й не працювати... Все негативне в розвитку колгоспного ладу видається за сутнісне, а позитивне – за випадкове, акцидентне. Зрозуміло, що такий моральний тиск у поєднанні із матеріальним нестатком веде до скорочення життя літніх людей. Якщо ще у 70-х роках демографи вважали, що людина в СРСР на пенсії живе в середньому 20 років, то у 90-х роках тривалість життя пенсіонера скоротилася принаймні вдвічі.

Література:

1. Розраховано за даними: СССР в цифрах в 1987 році: Кратк. стат. сб. / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1988.
2. Розраховано за даними: Народне господарство Української РСР у 1990 році. – К.: Техніка, 1991.
3. Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К.: Укр. енциклопедія, 1999.
4. Воронина О.А. Женщина в мужском обществе // Социол.исслед. – 1988. – №2.
5. Село на жіночих руках // Голос України. – 1997. – 8 жовтня.
6. Диалог. – 1990. – №4.
7. Социология. – М.: Мысль, 1990.
8. Економіка сільського господарства. – К.: Вид-во УСГА. 1993.
9. Голос України. – 1995. – 21 листопада.
10. Вишняк А.И. Социальные проблемы советской молодежи // Филос. и социол. мысль. – 1989. – №8. – С.5-6; Раковская О.А. Благополучие молодежи: достаток и достоинство // Социол.исслед. – 1989. – №1.

Д.Є. ЗАВЗАЛЮК

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Завзальук Дмитро Євгенович – викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Львівського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, аспірант кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Української академії друкарства ім. І.Федорова.

На превеликий жаль не існує такого суспільства, в якому б всі його члени вели б себе у відповідності з загальними нормативними вимогами.

Напевно, вже з моменту виникнення людської свідомості, з'явилися поняття поганого та

хорошого, добра і зла, які проходять через всю історію людства. Абсолютно всі соціально значимі явища можуть бути оцінені з цих позицій, і поведінка людини, її вчинки, які мають безумовну соціальну значимість, не є виключенням, вона також може мати знак «плюс» або знак «мінус».

Девіантна поведінка (від лат. *deviation* – відхилення) – вчинок, діяльність людини, соціальне явище, яке не відповідає встановленим в даному суспільстві нормам (стереотипам, зразкам) поведінки.

У другій половині 80-х рр. в Україні значно зросли масштаби протиправних діянь, коли, поряд із збільшенням злочинів проти особи, суспільства, держави, реальну небезпеку почали становити такі вияви девіантної поведінки, як наркоманія, алкоголізм, проституція, суїцид та ін.

Девіантна поведінка пов'язана з неадекватним відображенням у свідомості частини людей процесу розвитку і функціонування суспільних відносин. Можна виділити два види такої невідповідності. По-перше, погляди і настрої, які склалися на попередньому етапі суспільного розвитку, нерідко вступають в протиріччя з новими умовами. По-друге, в ході практичної діяльності виникають чи оживляються уявлення, які однобічно трактують зміст і направленість перетворень.

Серед підростаючого покоління почали чітко виявлятися такі негативні риси, як споживча орієнтація, індивідуальний і груповий егоїзм, пасивне ставлення до навчання, зневага до суспільної власності. Зменшився регулюючий вплив на виховання і життєдіяльність молоді соціальних принципів і ідеалів, поширилась терпимість до порушення громадських норм у середовищі одноліток. Чітко простежується взаємозв'язок між негативними явищами в сім'ї і відхиленнями у поведінці дітей. Загострилися суперечки між дітьми і батьками на ґрунті вибору товариша, друга, форми проведення вільного часу. Втратили авторитет організації, які покликані займатись вихованням молоді, що, в свою чергу, спричиняє утворення неформальних груп.

Втрата соціального статусу, або перспектива загрози його втрати представляє собою велику проблему для індивіда. На ступінь соціальних відхилень суттєво може вплинути втрата сімейних зв'язків, розрив шлюбу, подружня нерівність та ін.

Несприятливі економічні умови, що відображаються в суспільній та індивідуальній свідомості, не тільки стають однією з «пружин» анти-суспільної поведінки, але і проявляються на рівні певних соціальних груп та на індивідуальному рівні. Втрата соціальних орієнтирів, звичних гарантій спокійного і забезпеченого (нехай по мінімуму) існування викликає в людей розгубленість, створює передумови для екстремальних проявів.

Серед багатьох виявів антисоціальної поведінки на сучасному етапі, на наш погляд, особливо гострою є проблема наркоманії. Насамперед це стосується молодіжного середовища, де вона набула катастрофічних розмірів.

Наркоманія – це не тільки елемент відхилення від норм, це не тільки вид саморуйнівної поведінки, наркоманія – це ракова пухлина на організмі нашого суспільства, справжнє соціальне зло, з яким треба боротися всіма доступними методами.

Більшість зарубіжних дослідників мотивацію вживання наркотиків пов'язують з впливом мікросоціальних факторів, з віковими особливостями підлітка, тобто – йдеться про внутрішню мотивацію. Неблагополучна сім'я, психічні відхилення, незвична поведінка розглядаються як причинні фактори наркоманії. Інакше трактують мотивацію вживання наркотиків представники психоаналітичної школи, які вважають, що в основі розвитку наркоманії лежить бажання захистити себе від впливу зовнішнього світу, досягати стану абсолютного спокою.

На нашу думку, наркотики і спиртні напої вживаються для того, щоб втекти від вирішення реальних проблем, позбутися емоційного дискомфорту.

З віком психологічна картина особистості змінюється. Необхідність усвідомлення власного «Я», як вирішального фактора розвитку особистості, все частіше присутнє у роздумах про сенс життя і про своє місце в ньому. Одночасно відбувається загострення почуттів у зв'язку із залежністю від авторитета сім'ї, громадських авторитетів. Будь-які обмеження чи заборони, що йдуть від старших, сприймаються як спроби замаху на незалежність і самостійність підлітка. Протест і бажання помститися часто знаходять своє вираження у наркотичній ейфорії.

Наркоманами стають здебільшого ті, хто має недостатньо фізичних і духовних сил, для того, щоб у справді складних умовах боротьби насамперед за самореалізацію особистості, – знайти своє місце в житті.

Надзвичайно важлива роль у боротьбі з наркоманією належить вихованню, особливо вихованню у сім'ї, де визначальним є вплив батьків і має бути миттєвим реагування, якщо молоду людину охопив наркотичний дурман. Безумовно, не можна відкидати виховання у школі, а потім й у вузі.

Відомо, що ті, хто вживає наркотики платять за них чималі гроші. Як правило, такі гроші можна здобути лише злочинним, незаконним шляхом. Ось чому паралельно з наркоманією зростає злочинність. Небезпека наркоманії – насамперед у тому, що вона є суттєвим кримінальним фактором, що спричиняє скоєння різних, нерідко тяжких злочинів. Зв'язок наркоманії зі злочинністю проявляється в трьох основних формах.

По-перше, наркомани об'єктивно відзначаються підвищеною схильністю до вчинення злочинів. З іншого боку, у них значно послаблений індивідуально-вольовий контроль за своєю по-

ведінкою, що полегшує скоєння ними різних злочинів.

По-друге, суттєвий попит на наркотичні речовини народжують пропозиції, джерелом яких виступає та чи інша злочинна діяльність: виготовлення і збут, спекуляція та ін.

По-третє, особи, які зловживають наркотиками, часто самі стають жертвами злочинів.

Все це свідчить про те, що наркоманія стала таким суспільним злом, на боротьбу з яким має бути спрямована система заходів і, зокрема, виявлення глибинних соціальних причин цього явища.

Поряд з наркоманією, у сучасному суспільстві існують інші негативні антисуспільні явища, які, як правило, взаємопов'язані один з одним. Одне з них – пияцтво та алкоголізм, які є гостро актуальними проблемами світового масштабу.

Згідно з даними Всесвітньої асоціації охорони здоров'я, кожен третій, який помирає у світі, гине від алкоголю.

Особливо небезпечним є те, що все більше молоді втягується в алкогольний дурман. Найболючішою проблемою при цьому, безумовно, є вживання алкоголю саме в ранньому віці, тоді, коли організм тільки-но формується.

Для старших підлітків вживання алкоголю є уособленням «дорослої» поведінки, це – свого роду «експеримент». Проте, як свідчить більш глибокий аналіз цієї проблеми, підлітки, як правило, або не знають про вплив алкоголю на організм, або не усвідомлюють того, наскільки є шкідливими властивості цього зілля. Таким чином, відсутність знань про шкідливість алкоголю або помилкові знання про його фізіологічні властивості «служать» внутрішнім стимулом до пиття.

Особливого розвитку останнім часом набув жіночий алкоголізм, який, до того ж, розпочинається з юного віку. Молоді дівчата, нерідко під впливом свого хлопця чи близьких, а частіше – у шумних компаніях вживають спиртне. Відстоювання «незалежності» підлітків від батьків дає свої результати: нерідко на вулицях можна побачити п'яну молодь, зокрема жінок.

Потяг до алкоголю як дівчат, так і юнаків можна пояснити, насамперед, психологічною мотивацією: тобто, за допомогою спиртного людина намагається задовольнити потреби спілкування та інші бажання, перш за все, за допомогою яких створюється «добрий» настрій, зникають негативні емоції тощо. Буває і так, що підліток прагне потрапити в компанію не для того щоб пити, а п'є для того, щоб бути в компанії і не здаватись «білою вороною». Це призводить до формування залежності від алкоголю не тільки психологічної, але і фізичної, після якої настає хвороба – алкоголізм.

До причин алкоголізму на сучасному етапі можна віднести такі: нерозвиненість або

відсутність духовних потреб в певній частині населення; невміння чи небажання зайнятись чимось корисним у вільний час; невизначеністю у зв'язку з неможливістю знайти роботу; масове виникнення так званих нуклеарних сімей, які складаються тільки з подружжя та їх дітей; збільшення кількості матерів-одинок та чоловіків-одинаків; слабкість шкільного та сімейного виховання молоді; характерна для великої частини населення урбанізація життя і пов'язані з нею нервові переживання, потреба розрядитись, розслабитись.

Найважливіше – це необхідність комплексного вирішення проблем алкоголізму, тобто, поєднання заходів правового і морального регулювання, адміністративних зусиль і підвищення відповідальності самої людини [1,179].

Пияцтво і алкоголізм є, як відомо, однією із основних причин розпаду сімей, зниження рівня народжуваності, а також народження неповноцінного покоління, насамперед, розумово відсталих і дітей з різними формами психофізичної патології.

Роль сім'ї у справі антиалкогольного виховання є визначальною. Ефективність його значною мірою залежить від таких факторів: склад сім'ї (повна, неповна); соціально-психологічний клімат; соціальна орієнтація і особистий приклад батьків, їх загальна та педагогічна культура; характер сімейного спілкування. На такій основі формується антиалкогольне світосприйняття [2,134].

Вважаємо за необхідне наголосити: проблема формування здорового способу життя в молодіжній сфері не може бути зведена тільки до боротьби з самим пияцтвом. Потрібно шукати основу, коріння цього явища.

До однієї з форм вияву девіантної поведінки слід віднести і паління. Довгий час вона не вважалась серйозною проблемою і активної пропаганди щодо профілактики цього явища не велось. Хоча на Заході безпеку і шкоду паління як для особи, так і для суспільства передбачали давно.

У деяких країнах світу були прийняті державні програми щодо профілактики та попередження паління. В Норвегії та Швеції, зокрема, серйозна антинікотинова програма уже веде свій шлях близько 20 років.

В багатьох країнах світу, наприклад, при прийомі на роботу офіційна перевага надається кандидату, який не палить. Деякі компанії організують безкоштовні консультації для тих, хто хоче покінчити з палінням. Страхові компанії відмовляють мати справу з клієнтами, що палять, студенти ризикують втратити диплом, якщо палять. В деяких країнах діє закон, який забороняє палити в армії.

Останнім часом значного поширення, небувало раніше, набув такий вид девіантної поведінки, як суїцид. Причин цього – чимало, і

перш за все – це втрата будь-якого сенсу життя, складні соціально-економічні умови, руйнування надій, бідність, самотність, хвороби, різка зміна соціального становища, зневіра у можливість поліпшення становища у майбутньому та ін. – все це спричиняє епідемію самогубств.

Самогубством називається будь-який смертний випадок, який прямим чи непрямим чином походить від позитивного чи негативного акту, здійсненого самою жертвою, котра наперед знала про можливі наслідки свого вчинку [3,9].

Самогубства найчастіше здійснюються на ґрунті особистих сімейних конфліктів (конфлікт в сім'ї, розлучення, хвороба чи смерть близьких, самотність, невдале кохання, статева несумісність). Значне місце займають самогубства, пов'язані зі станом здоров'я, з антисоціальною поведінкою особи, такі, як страх карної відповідальності, страх покарання чи ганьби. Певне місце займають конфлікти, які виникають на роботі чи за місцем навчання і які призводять до самогубства.

Ці конфлікти, як і інші негативні явища, породжуються сукупністю суперечностей соціально-економічного розвитку. «Економічні кризи призвели до значного збільшення числа самогубств» [4,116].

Руйнівні масштаби девіантності приводять суспільство до стану, названому французьким соціологом Е.Дюркгеймом [3] соціальною аномією. Зміст її полягає в тому, що суспільство втрачає основні антиентропійні механізми, втрачає свою історичну пам'ять, девальює свою систему цінностей. Іншими словами, йому загрожує переродження, що веде до деградації, соціальному регресу. Щось подібне може бути сьогодні і в нашій країні, якщо не будуть прийняті ефективні міри по зупинці падіння виробництва і зниження життєвого рівня більшості населення країни.

Економічна, політична і соціальна криза породила новий вид самогубств – аномічний. Він супроводжується безладною, нерегульованою людською діяльністю і стражданнями, пов'язаними з нею [5,245].

Які шляхи запобігання суїциду? Перш за все – для попередження самогубств необхідно впливати на самі причини, що їх породжують, виявляти постійну увагу до індивідів, створювати для цього професійні групи.

Варто звернутись, зокрема, до історії і надбань таких наук, як філософія, соціологія, психологія та ін. Так, відомий французький соціолог Еміль Дюркгейм [5] писав, що вплинути певним чином на число самогубств може професійна група чи корпорація, що для цього непридатне ні політичне суспільство, яке надто далеко стоїть від індивіда, ні релігійне суспільство, яке не в стані соціалізувати індивідів або відбирати в них свободу думки, ні сім'я, яка малопомалу зводиться до шлюбної пари.

Корпорація складається з індивідів, які займаються однаковою працею й інтереси яких солідарні, навіть зливаються, а отже, вона здатна створити сприятливий ґрунт для розвитку соціальних ідей і почуттів.

Професійна група має потрійну перевагу: її влада проявляє себе щохвилини, скрізь і охоплює майже все життя. Ця група впливає на індивідів не з перервами, як політичне суспільство, а постійно. Вона супроводжує працівників скрізь, куди б вони не перемістились. Де б вони не були, вона знаходить їх, нагадує їм про свої обов'язки, підтримує їх коли необхідно. Нарешті, оскільки професійне життя є майже постійним, вплив корпорації дає про себе знати в кожній дрібниці занять, які, таким чином, виявляють себе у напрямі колективної мети. Корпорація, таким чином, володіє всім, що потрібно, щоб охопити індивіда і вирвати його зі стану моральної самотності, тільки вона може виконати цю необхідну службу.

На межі протиправної поведінки, її девіантною формою є і проституція, яка майже завжди супроводжується пияцтвом, вживанням наркотиків, є джерелом розповсюдження венеричних захворювань, СНІДу, інших негативних наслідків. «Як вказують дослідники, проституція – це явище соціальне, що обумовлене комплексом соціально-економічних, морально-етичних, фізіологічних та інших факторів» [6,175].

Суспільна небезпека проституції полягає у тому, що: будучи явищем соціальним, вона є формою соціального паразитизму, створює альтернативний спосіб життя, що пов'язаний з алкоголізмом, наркоманією та ін.; медичний аспект: розповсюдження венеричних захворювань, в т.ч. і СНІДу, неможливість у перспективі бути повноцінними матерями, оскільки завдають шкоди здоров'ю; морально-психологічний аспект: проституція веде до деградації особистості і моральної патології; правовий аспект: пов'язаний із злочинністю.

Процеси становлення державності України надзвичайно складні. В умовах вибору форми нової соціально-економічної системи, що значно затягнувся, відбувається занепад економіки, руйнується виробництво, спостерігаються значні кризові явища в суспільстві, що може призвести, і вже призводить до негативних наслідків. Зокрема, криза виробничих сил не дозволяє повністю задовольнити елементарні потреби всіх громадян і, особливо молоді. Протиріччя між ними та можливостями їхнього задоволення, що існують в даний момент, сприяють людям не однаково. Бажання вирішити життєві проблеми у більшості громадян викликає намагання будь-що задовольнити свої, нехай, навіть, і помірні потреби. Все це, безумовно, призводить до скоєння злочинів.

Комплекс проявів девіантної поведінки в сучасних умовах (наркоманія, алкоголізм, прости-

туція, соціальний паразитизм та ін.) є свого роду каталізаторами найгострішого вияву антисоціальної поведінки – злочинності.

Отже, в найгострішій формі девіантність виступає як злочинність, зростання якої сьогодні становить найбільшу загрозу стабільності та безпеці суспільства та особистості.

Злочинність – форма соціальної поведінки людей, яка порушує нормальне функціонування суспільного організму. Але такими порушеннями є і аморальні вчинки, і те, що називають делінквентною, девіантною поведінкою. З усіх порушень злочинність найбільш небезпечна для суспільства. Вона вимагає спеціальних державних і суспільних заходів боротьби з нею [7,19].

Всі вияви злочинності – це крайній ступінь девіантної поведінки, коли інтереси особистості, соціальних інститутів і суспільства опиняються під загрозою.

Соціальний вплив та тиск злочинного світу на суспільство, поширення його моралі, психологічне «зараження» найменш стійкої частини населення (особливо молоді) – тривожна реальність наших днів [8,51]. Особливо хвилює те, що злочинність почала зростати непропорційно бурхливо.

Слід зауважити, що саме з появою соціології девіантної поведінки, що вивчає процеси та нав'язування соціальних норм, а також їх порушення, виник соціологічний підхід до явища злочинності [9,266].

У рамках соціологічного напрямку злочинність розглядається: 1) як елемент складного комплексу соціальних відхилень, які вимагають вивчення соціальних девіацій і умов, які їм сприяють; 2) з точки зору механізмів девіантної поведінки, зв'язку індивідуальної девіантної поведінки з процесом соціалізації особистості; 3) оцінки «відхилень» як всередині групи, так і в міжгрупових взаємодіях, соціально-профілактичній діяльності суспільства в цілому.

Інший бік соціологічного вивчення злочинності полягає в аналізі діяльності ряду інститутів: тих, хто відповідає за соціалізацію молодого покоління, адже далеко не вся молодь володіє певним імунітетом проти впливу злочинних елементів.

Розгляд окремих сторін злочинності, її структурних особливостей дозволяє більш глибоко розкрити проблему в цілому, уточнити фактори, які призводять до здійснення злочинів.

Серед факторів, які спричиняють злочинність можна виділити: фактори демографічного характеру (урбанізація, міграція населення, підвищення мобільності населення, кількісні зміни статеві-вікової структури населення та ін); фактори економічного характеру (зниження рівня життя, безробіття); фактори соціального та соціально-психологічного характеру (послаблення форми соціального контролю за особистістю в результаті урбанізації та зменшення

впливу сім'ї у вихованні підростаючого покоління); фактори організаційно-правового характеру (недосконалість законів, невисока ефективність правових норм і т.ін.).

Вибіркові кримінологічні та соціологічні дослідження свідчать, що: серед злочинців значно більше чоловіків, ніж жінок; вікова характеристика злочинців дозволяє зробити висновки про криміногенну активність і особливості злочинної поведінки представників різноманітних вікових груп; особи молодого віку частіше здійснюють злочини агресивного, імпульсивного характеру; протиправна поведінка осіб старшого віку – менш імпульсивна, більш обдумана, в тому числі і з точки зору можливих наслідків такої поведінки; коефіцієнт злочинців серед тих, хто не перебуває у шлюбі майже в два рази вищий, ніж серед тих, хто перебуває у ньому; для злочинців характерна часта зміна місця роботи, великі перерви та ін.); рівень освіти злочинців, як правило, нижчий, ніж у законослухняних громадян.

Асоціальні потреби чи інтереси здатні породити в характері людини мотиви до кримінальної поведінки.

Актуальність проблеми злочинності і заходів боротьби з нею – важливий показник стану суспільної свідомості. Злочинність може бути подолана лише радикальним оновленням соціальних інститутів, поліпшенням соціально-економічного та політичного розвитку суспільства.

Чим вищий рівень економічного, технічного, культурного, морального стану суспільства, тим більше підстав вважати, що злочинність у такому суспільстві буде нижчою, ніж у суспільстві, яке переживає економічну, соціальну чи політичну нестабільність.

Боротьба зі злочинністю вимагає серйозної підготовки кадрів нової генерації, яка, спираючись на глибокі теоретичні знання і досвід старших поколінь, уже в XXI столітті стане в ряди вірних захисників Української держави, її законів і правопорядку в суспільстві [10,277].

Особливо гострою нині стоїть проблема викоренення будь-яких видів соціального паразитизму. В серцевині соціального паразитизму зосередилися такі явища, як тіньова економіка, корупція, рекет, організована злочинність, і до них приєдналися дрібні крадіжки, спекуляція, шахрайство та ін.

На жаль, суспільство виявилось в більшості неготовим до боротьби з проявами паразитизму – ні економічними, ні соціальними, ні правовими засобами.

Суспільна небезпека соціального паразитизму полягає і в тому, що це явище не існує ізольовано від інших негативних процесів, воно є своєрідним середовищем, яке, по-перше створює ґрунт для інших негативних явищ – пияцтва, наркоманії, проституції, по-друге, набирає все більш тяжких форм, в кінцевому результаті – злочинних.

Не можна не відзначити того, що серед різних видів соціальних відхилень значного поширення останнім часом набув соціальний паразитизм у формі бродяжництва, жебрацтва, проституції, для яких характерна прогресуюча стійкість, що перетворює подібне соціальне відхилення у спосіб життя. І небезпека цього зростає, адже люди, які займаються бродяжництвом і жебрацтвом, нерідко виступають у ролі посередників в розповсюдженні наркотиків, здійснюють крадіжки, допомагають збути крадене.

Отже, на жаль, є всі підстави констатувати: негативні антисоціальні процеси захлинули наше суспільство, збільшилися масштаби про-

типравної діяльності, коли, поряд із зростанням злочинів проти особи, суспільства, держави, реальну небезпеку почали становити вияви девіантної поведінки – поведінки, яка не відповідає встановленим у суспільстві нормам, і яка завдає руйнування нашому суспільству як зсередини, так і ззовні.

Тому одним з найважливіших завдань сьогодні є мобілізація всіх зусиль – і перш за все, на основі Державної програми – на боротьбу за створення таких соціально-економічних умов у країні, які б сприяли утвердженню висоморальних духовних норм життєдіяльності нашого суспільства.

Література:

1. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. – М.: Прометей, 1994. – 384 с.
2. Трезвость: иллюзии и реальность / В.И. Тарасенко, Н.Н. Чурилов, А.И. Вишняк и др.; Отв. Ред. В.И. Тарасенко. – АН УССР. Ин-т социологии. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
3. Еміль Дюркгейм. Самогубство. Соціологічне дослідження / Пер. з фр. Л. Кононович. – К.: Основа, 1998. – 519 с.
4. David Downes, Paul Rock. Understanding Deviance. A Guide to the Sociology of Crime and Rule-Breaking. Second edition. – Clarendon Press, Oxford. – 1988. – 369 с.
5. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Пер. с фр. с сокр.; Под ред. В.А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 339 с.
6. Проституция и преступность. (Проблемы, дискуссии, предложения). – М.: Юрид. лит., 1991. – 304 с.
7. Криминология: Учебник / Под ред. Акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.
8. Иванов В.Н. Девиантное поведение: причины и масштабы // Социально-политический журнал. – 1995. – №2.
9. Силвермен Девид. Новые направления в социологической теории. – М.: Прогресс, 1978. – 391 с.
10. Ряшко В.І., Сокол Р.В. Соціологія в запитаннях і відповідях. Посібник для курсантів, студентів і слухачів. – Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, 2000. – 275 с.
11. Marshall B. Clinard Contributions of Sociology to Understanding Deviant Behavior / Contemporary Sociology An introductory textbook of readings. – Dodd, Head & Company. New York – Toronto, 1966 – 662 с.
12. Гіденс Ентоні. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Івашенко. – К.: Основа, 1999. – 726 с.
13. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема. – Житомир, 1997.

О. В. ПАНЬКОВА

ПРОТЕСТНА ПОВЕДІНКА У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОГО РЕГІОНУ)

Панькова О.В. – пошукач Інституту соціології НАН України (м. Київ)

Актуальність дослідження проблем протестної поведінки зумовлена об'єктивними і суб'єктивними чинниками кризового стану економіки українського суспільства. Такими чинниками передусім є падіння життєвого рівня населення і незадоволеність соціально-економічними умовами життя, деструктивний стан виробництва, хронічні порушення законодавства про оплату праці, підвищення рівня офіційного та прихованого безробіття, низький рівень політичної активності населення, втрата у носіїв відчуття відсутності можливості вплинути законним шляхом на соціальні процеси і політичні рішення, поширення злочинності у всіх сферах життєді-

яльності, підвищення рівня недовіри до офіційних структур влади і політичних лідерів тощо.

Концептуальні розробки проблем соціального протесту, як свідчить досвід, відбуваються на різних методологічних засадах. Вони відтворюються в багатьох соціологічних теоріях, нерідко протилежної спрямованості. Представники наукових шкіл західної соціології розглядають соціальний протест переважно за двома теоретичними напрямками – конфліктологічному (Л.Козер, Р.Дарендорф, К.Боулдінг, Дж.Рекс, Хантінгтон, Є.Марш, Т.Гурр, Дж.Фрімен) і стабілізаційному (Т.Парсонс, Р.Мертон). Приблизно конфліктологічної і кризової парадигми розг-

лядають масові форми протесту як нормальне явище, як цілком природний прояв соціально-політичної активності, що спрямована на радикальне удосконалення суспільства. В межах стабілізаційних концепцій соціальний протест, навпаки, виступає як аномалія, «хвороба» соціально-політичного життя суспільства.

В концепціях колективної поведінки соціальний протест розглядається як один з її типів. Тут теж спостерігається наявність двох протилежних підходів до тлумачення соціального протесту. Значна кількість дослідників вважає, що протестна поведінка зумовлена соціальними умовами і не сприймають до уваги психологічні чинники. Так, Н.Смелзер визнає, що оцінка певних соціальних умов і поведінка представників влади визначають природу протестної поведінки. [6]. Г.Лебон, М.Тард, З.Фрейд, Г.Блумер інтерпретують соціальний протест як соціально-психологічний феномен, зміст якого зумовлюється суто психологічними проблемами. [3]

Останнім часом збільшується кількість наукових досліджень, а відповідно і наукових праць серед представників соціологічної науки України та Росії, в яких розкриваються закономірності посилення політичної та соціально-економічної нестабільності в умовах перехідного суспільства і, отже, протестних рухів. Аналіз останніх має місце в наукових працях І.Е.Бекешкіної, Є.І.Головахи, О.Г.Здравомислова, Е.Клюєнка, В.С.Маргуна, М.М.Назарова, В.С.Небоженка, Н.В.Паніної, В.С.Перебенеська, В.О.Рукавишнікова, Є.І.Суїменка, В.О.Ядова та інших.

Не дивлячись на значну кількість наукових розробок щодо пошуку причин соціальної нестабільності та визначення причин і мотивів протестної поведінки, соціологічна література не містить в собі остаточного визначення поняття «соціальний протест». До «соціального протесту» відносять і «спростування», і «заперечення» всієї соціальної дійсності, самих принципів суспільного ладу, і неприйняття якихось окремих блоків суспільно-політичного життя, і обурення існуючими порядками та інститутами влади загалом, і виступи проти певних тенденцій у політиці. [4]. Н.В.Паніна визначає соціальний протест як «масові стихійні форми впливу на політику влади, частина з яких пов'язана з порушенням закону та насильницькими діями». [5].

На нашу думку, соціальний протест є передусім протидія одних особистостей, одних груп суспільства тим акціям, заходам чи намірам (рішенням) інших, що неадекватні інтересам цих особистостей і груп. Особливість протесту, на відміну від таких понять, як «боротьба», «конфлікт», «суперечність», полягає в тому, що він завжди є зворотною (відповідною) реакцією одних суб'єктів на дії інших, що провокують зіткнення інтересів і прагнень сторін. Отже, це відповідь на такі дії. Подальша доля протесту залежить від того, як соціальні сили, які спро-

вокували протест, в свою чергу будуть реагувати на нього. Тут можливі принаймні чотири ситуації. По-перше, «суб'єкти – провокатори» відмовляються від своїх намірів і дій, визнають їх неправомірність, і, таким чином, протест себе вичерпує і припиняється. По-друге, ці суб'єкти декларують згоду з позицією і мотивами протестуючих, роблять вигляд, що відмовляються від своїх намірів і дій, але з тією метою, щоб, приборкавши тимчасово бурхливу реакцію людей, дещо в зміненій формі знов розпочати наступ на їх інтереси. В цьому разі протест «тліє» – то затухає, то спалахує час від часу. По-третє, протест примушує тих, хто призвів до нього, частково відмовитись від своїх намірів і дій, стати на компромісну позицію. Це приводить до затухання протесту, але не гарантує від нових його проявів. І, нарешті, по-четверте, суб'єкти – «провокатори» не відмовляються від своїх намірів, продовжують свої дії, перетворюючи тим самим первинний протест на протестний рух. Саме в цьому випадку соціальний протест стає невід'ємним елементом соціального конфлікту як відношень взаємної протидії.

Аналізуючи соціальний конфлікт в соціологічному аспекті, є сенс, на думку автора, поряд з цим поняттям увести до наукового апарату інше – поняття протестної поведінки. Якщо соціальний протест – явище дещо знеособлене і втілює в собі передусім зміст і спрямованість протестних дій, то протестна поведінка має особистісну забарвленість: в цьому понятті, по-перше, фіксуються певний стереотип єдино спрямованих дій, життєва стратегія особистості, незважаючи на мінливий характер окремих дій, вчинків (котрі нерідко в соціологічній літературі визначаються як поведінка), і, по-друге, суттєву роль відіграє мотивація.

Визначивши таким чином поняття соціального протесту і протестної поведінки, автор не ігнорує всіх інших підходів до тлумачення цих понять. Зокрема, слушно розглядати соціальний протест в сфері трудових відносин як активну форму впливу найманих працівників на інтереси господарів виробництва заради захисту своїх власних інтересів. Але при цьому варто внести корекцію: соціальний протест далеко не завжди є активною формою впливу, частіше за все він залишається лише спробою такого впливу.

В сфері виробництва протестна поведінка виступає одним з типів соціально-економічної поведінки, що констатує незадоволеність існуючими соціально-трудовими відносинами. В більшості випадків вона складається з таких дій, як демонстрації, страйки, вуличні зіткнення, що пов'язані з порушенням суспільного порядку та інше. Слід відзначити, що конкретні форми протесту є реалізацією невдоволення, що накопичилося через перераховані вище соціально-економічні причини. Соціологічні дослідження украї-

нських фахівців з питань соціального протесту носять різнопланову спрямованість. Цей феномен знаходиться під кутом зору як дослідників соціально-політичних процесів, так і дослідників економічної соціології, а також інших галузей соціологічної науки. Так, Є.І. Суїменко, аналізуючи загальну ситуацію в державі та регіонах, констатує, що в більшості випадків відносини взаємної протидії здійснюються «по вертикалі» – між найманими робітниками і роботодавцями, керівниками, менеджерами [7]. «Вертикальна» конфліктність завжди пов'язана з протестною поведінкою найманих працівників, яких обманюють, дискримінують та експлуатують.

Саме така протестна поведінка, що пов'язана з «вертикальною» конфліктністю, має місце в Донецькому регіоні. За результатами проведених досліджень Донецьчина фігурує як регіон з високим рівнем напруженості. Але простежити тенденції протестної поведінки найманих працівників промислових підприємств тут важко через відсутність відповідного моніторингу. Виникає нагальна потреба у проведенні такого моніторингу, який би дозволяв простежувати динаміку причин та мотивації протестної поведінки, її спрямованості: адже саме Донецький регіон відомий в Україні як найбільш конфліктогенний. Одним з основних завдань таких досліджень повинно стати з'ясування дійсної природи ринкових відносин на промислових підприємствах регіону, які збуджують протести і сприяють різноманітним акціям протесту, а також простежити наслідки протестної поведінки, з'ясувати її конструктивну і стимулюючу роль, чи, навпаки, деструктивний, дестабілізуючий характер.

Постає необхідність з'ясування функції і ролі протестної поведінки громадян України. Здійснюючи моніторинг соціально-політичних процесів в Україні, Є.І. Головаха та Н.В. Паніна визнають, що на сьогодні сподівання на конструктивну функцію соціальних протестів не виправдовується, воно є абстракцією. [1] На їх думку, масові акції протесту носять здебільше дестабілізуючий, руйнівний характер для країни в цілому. Результати досліджень соціально-політичних процесів свідчать, що кількість бажаючих протестувати активно стала превалювати над тими, хто готовий далі терпіти матеріальні труднощі. А це означає, що психологічний потенціал соціального протесту має тенденцію до зростання. Населення хоч і віддає перевагу легітимним засобам протесту, але обирає рішучі дії: законні мітинги, демонстрації, страйки. Осередок нестабільності в державі – досить вагома частка населення, яка живе на межі бідності і становить 60–75%. Міжнародний досвід свідчить, що в країнах з низьким рівнем життя і значною диференціацією в прибутках бідних і багатих соціальні конфлікти в трудовій сфері з економічними вимогами трансформуються в політичні з вимогами докорінної перебудови

влади і перерозподілу власності.

Значним теоретичним здобутком щодо визначення типології поведінки найманих працівників, серед якої має місце і протестна поведінка, є результати досліджень, проведених відділом економічної соціології Інституту соціології НАН України в 1999–2000 рр., під керівництвом проф., д.ф.н. Є.І. Суїменка. За його класифікацією серед найманих працівників промислових підприємств України домінуючими є чотири типи поведінки: пасивно-приспосовницька (адаптивна), підприємлива, протестна і партнерська. Проведені соціологічні дослідження визначили, що респондентам (працівникам підприємств) за їх самооцінками притаманна: адаптивна поведінка – 18,2%, підприємлива – 25,4, протестна – 5,0, партнерська – 44,6. Отже, переважними типами поведінки, з якими ідентифікують себе опитані, є партнерський та підприємливий типи.

Чи відрізняються від наведених показників дані, що характеризують типологію поведінки працівників Донецького регіону (в опитуванні яких автор приймала безпосередню участь)? Розглянемо з цього приводу порівняльну таблицю (Див. табл. 1)

Наведені дані переконливо свідчать, що суттєвих відмін у структурі основних типів соціально-економічної поведінки працівників Донецького регіону та України в цілому не спостерігається. Проте деякі відмінності між показниками цих типів помітні тоді, коли йдеться не про реальну, а зразкову поведінку. На питання «Який тип поведінки, з Вашої точки зору, має бути притаманним працівникам вашого підприємства?» надійшли такі відповіді:

	В цілому по Україні	У Донецькому регіоні
Приспосовницька поведінка	5,6	6,8
Підприємницька поведінка	30,9	26,0
Протестна поведінка	4,0	7,3
Партнерська поведінка	49,0	51,0

Якщо структура реальної поведінки працівників регіону фактично співпадає з її структурою у працівників країни в цілому, то між структурами зразкової поведінки у даному разі спостерігаються такі відмінності: по-перше, працівники промислових підприємств Донецьчини дещо меншою мірою, порівняно з середнім показником, визнають зразкову підприємливу поведінку і, по-друге, значно вище – протестну поведінку. Водночас ці відмінності спостерігаються на тлі суттєвих переваг таких еталонів, як партнерський і підприємливий типи поведінки.

Таблиця 1. Типи поведінки респондентів в Україні в цілому та в Донецькому регіоні (% від опитаних)

Типи поведінки	Соціально-економічний простір	
	Україна N = 1511	Донецький регіон n = 219
Пристосовницька поведінка: пасивне очікування змін на краще; прагнення утриматись на робочому місці (посаді) навіть за мізерну платню	18,2	13,7
Підприємлива поведінка: активний пошук хорошої і стабільної роботи, конкуренція з іншими, усілякі приробітки, прагнення налагодити власну справу	25,4	23,7
Протестна поведінка: рішучі вимоги поліпшення свого стану, бойкот несправедливих рішень адміністрації, участь у різних акціях протесту	5,0	4,6
Партнерська поведінка: співробітництво з адміністрацією та власниками підприємства в організації виробничого процесу та рішенні соціально-трудова питань	44,6	44,7

Таким чином, у свідомості працюючих на промислових підприємствах протестна поведінка – як реальна, так і зразкова – перебуває на останньому місці, а домінуючими типами виступають партнерська і підприємлива. Дослідження показали, що існують різні модифікації ос-

регіонах, галузях та на рівні окремих підприємств.

На жаль, відповідність діяльності профспілок промислових підприємств своєму призначенню, як показали наші дослідження, бажає кращого (Див. Табл. 2).

Таблиця 2. Думка працівників промислових підприємств про діяльність профспілок (% від опитаних)

Думки респондентів щодо профспілок	Соціально-економічний простір	
	Україна N = 1511	Донецький регіон n = 219
На нашому підприємстві профспілки немає	11,9	2,3
Керівництво нашої профспілки проводить лінію на захист інтересів працівників і послідовно їх відстоює	25,0	37,4
Керівництво нашої профспілки практично в усьому залежить від дирекції та діє за її вказівками	41,0	45,2
Профспілка бездіяльна або займається не тим, що потрібно	2,0	1,4
Важко відповісти	18,9	12,8

новних типів соціально-економічної поведінки і що протестна поведінка має такі різновиди поведінкових форм, як підприємливо-протестна (що є домінуючою), потенційно-протестна і конструктивно-протестна. Переважаючим моментом у визначенні ролі і функції соціального протесту, а також мотивації протестної поведінки є її конструктивність, тобто вона свідомим чи спонтанним чином спрямована переважно на регулювання відносин в соціально-трудова сфері. Найменш працівники своїми протестними діями примушують власників, керівників, менеджерів, вищі ешелони влади рахуватись з їх інтересами і правами. Тому роль профспілок як уповноваженого органу найманих працівників при виконанні своїх основних функцій – захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів своїх членів – має бути край важливою при регулюванні конфліктних ситуацій в країні,

Переваги негативних оцінок діяльності профспілок над позитивними спостерігаються як в Україні в цілому, так і в Донецькому регіоні. Проте діяльність цих організацій більш помітна у Донецькому регіоні: тут менш необізнаних у цій діяльності респондентів, вище кількість діючих профспілок, і, нарешті, більшою мірою оцінена вагомість їх діяльності з захисту інтересів найманих працівників промисловості. Очевидно, деякі переваги профспілок Донеччини порівняно з іншими зумовлені тим, що проблема захисту соціальних інтересів людей праці у Донецькому регіоні стоїть значно гостріше, ніж у інших регіонах, що спонукає лідерів профспілок до більш рішучого виконання наданих їм функцій.

Голова ЦК Профспілок працівників вугільної галузі В.І.Турманов констатує, що на сьогодні існує становище «доводить людей до відчаю», бо нормальні цивілізовані механізми

регулювання соціально-трудових відносин не спрацьовують. Людина не може добитися виплати заробітної плати в рамках індивідуального трудового спору через комісію з трудових спорів (КТС) або суд, а рішення Верховного Суду України аж ніяк не сприяють поліпшенню ситуації. «Для захисту інтересів трудящих наша Профспілка провела з початку року три загальногалузеві акції протесту на фоні конструктивного діалогу з урядом.» [8] 12.06.2000. був підписаний Договір про спільні дії Кабінету міністрів України, міністерства палива та енергетики і Профспілки працівників вугільної промисловості. Якщо сторона уряду буде послідовно, у визначені Договором строки, виконувати свої зобов'язання, то у трудових колективів галузі буде менше причин для страйків.

Дослідження показали, що переважним типом соціально-економічної поведінки, до якої прагне більшість працівників, є партнерська поведінка. І це не випадково. Орієнтація працівників промислових підприємств на партнерство є свідомим «конфліктним співробітництвом» різнохарактерних соціальних груп. Наявність орієнтації найманих працівників на партнерську поведінку робить необхідним з'ясувати зміст поняття «соціальне партнерство» і «партнерська поведінка», тим більш що наведена вище інформація свідчить, що саме цей тип поведінки домінує і тоді, коли йдеться про реальну поведінку працівників промисловості України (44,6%), і

відносин між найманими робітниками і власниками засобів виробництва, при якій визнаються розбіжності економічних інтересів різноманітних соціальних груп і права кожної з них відстоювати свої інтереси шляхом пошуку компромісів, шляхів взаєморозуміння та співробітництва в умовах соціального миру. [2] Юристи більш уточнюють і конкретизують сторони відносин та їх зміст і визначають соціальне партнерство як врегульовану нормами права специфічну систему двосторонніх або тресторонніх суспільних колективних правовідносин між власниками засобів виробництва (роботодавцями), найманими працівниками і державою (місцевим самоврядуванням) або їхніми представницькими органами у процесі реалізації прав та інтересів сторін з соціально-економічних і трудових питань. [9] Сутність соціального партнерства зводиться до формування і розвитку системи соціально-трудових відносин між сторонами партнерства, при якій визнаються розбіжності економічних інтересів різноманітних соціальних груп і права кожної з них відстоювати свої інтереси з метою попередження виникнення трудових конфліктів, а в разі виникнення - забезпечення цивілізованих шляхів їх справедливої розв'язання. Саме соціального партнерства як справедливого і конструктивного способу попередження чи розв'язання трудових конфліктів у разі їх виникнення прагне більшість працівників промислових підприємств (Див. Табл. 3).

Таблиця 3. Дії працівників промислових підприємств у разі виникнення конфліктів

Дії найманих працівників	Соціально-економічний простір	
	Україна N = 1511	Донецький регіон n = 219
Намагаються запобігти участі у конфліктах	31,2	37,4
Вступають у конфлікт лише тоді, коли він не несе у собі для них загрози	9,6	7,8
Вступають у конфлікт на боці тих, хто більше має шансів на перемогу	1,3	1,8
Вступають у конфлікт тоді, коли відчують несправедливість	33,8	37,9
Намагаються загасити конфлікт незалежно від його характеру і спрямованості	20,2	23,3
Прагнуть вийти переможцем з конфлікту, якщо вважають себе такими, що мають рацію	9,0	11,0
Важко відповісти	9,7	5,0

тоді, коли мова стосується визнання зразкової поведінки (49,0%).

Над визначенням змісту соціального партнерства працюють фахівці різних галузей науки – соціологи, філософи, економісти, юристи. Концептуальна сутність цього поняття в стадії наукового пошуку. Представники економічної науки визначають соціальне партнерство як систему

стосовно дії працівників промисловості у конфліктних ситуаціях а, отже, ставлення їх до намірів та способів розв'язання конфліктів як у Донецькому регіоні, так і в Україні в цілому спостерігається одна й та ж картина: більшість опитаних, по-перше, прагнуть запобігти конфлікту та участі в них; по-друге, мотивують свою протестну поведінку (участь у конфлікті)

прагненням досягти справедливості – справедливого розв’язання конфлікту, прийняття справедливого рішення; і, по-третє, намагаються загасити конфлікти у разі їх виникнення.

Таким чином, є підстави стверджувати, що такі соціальні суб’єкти, як наймані працівники (одна із сторін соціального партнерства) схильні

до конструктивних договірних відносин. Ділова і продуктивна партнерська поведінка стає яскравим показником прояву активної громадянської позиції і поєднує в собі як орієнтацію на зразкову поведінку, так і на активне відстоювання своїх прав через акції соціального протесту.

Література:

1. Головаха Е.И., Панина Н.В. Потенциал протеста украинского общества // Социс. - 1999. - №10.
2. Ехануров Ю., Садовенко А. Социальное партнерство в Украине // Экономика Украины. - 1994. - №2. - С. 3-8.
3. Ключенко Е. Сучасний соціологічний словник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1999. - №4. - С. 144-146.
4. Назаров М.М. Политический протест: опыт эмпирического анализа // Социс. - 1995. - №1. - С. 47-59.
5. Панина Н.В. Политическая культура населения. - К., 1993.
6. Слезлер Н. Социология. - М.: Феникс, 1994. - С. 591-593.
7. Суименко Е. И. Социальная напряженность в приватизационном процессе // Социс. - 1999. - № 10. - С. 86-94.
8. Турманов В.И. Профсоюз не пугает социальным взрывом, он хочет его предупредить // Шахтер Украины. 2000. - №10-11. - С. 3-5.
9. Українець С. Соціальне партнерство в Україні: перспективи законодавчого регулювання // Україна: аспекти праці. - 1998. - №2. - С. 22-25.

К. М. КОЛЕСНИКОВ**РОБОЧА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ» ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ПРАВОНАВСТВО»***

Колесников Костянтин Миколайович – заступник головного редактора альманаху «Грані», доцент кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ), кандидат історичних наук

На цих сторінках Вашій увазі пропонується авторська версія програми викладання історії держави і права України. Безперечно, ця версія спирається на сучасні вимоги Міністерства освіти і науки України, що висувуються до читання даної дисципліни у вищих юридичних навчальних закладах. Утім, багато в чому вона виходить з теоретичних положень, обґрунтованих автором у попередній роботі, яка також друкувалася у «Гранях» (Колесников К.М. Курс «Історії держави і права України» в системі сучасної юридичної освіти: теоретико-методологічні аспекти // Грані. -2000. - № 5 (13). - С.107-110).

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історія держави і права України» є однією з базових у системі юридичної освіти в Україні. Вона вбирає в себе значний обсяг матеріалу з історії вітчизняної державності, розвитку національних правових норм і відносин та їх взаємодії з правовими і політичними системами інших країн. Головною метою дисципліни вважається пізнання закономірностей розвитку держави і права на конкретно-історичному прикладі України. Серед завдань курсу одне з перших місць займає формування вмінь та навичок слухачів: оволодіння методами наукового дослідження, звичками роботи з літературними текстами, юридичними документами, картами тощо. До виховних завдань відноситься формування національної, громадянської та професійної свідомості майбутніх юристів.

«Історія держави і права України» має міцні зв'язки з багатьма науками соціально-гуманітарного циклу: філософією права, філософією історії, теорією держави і права, історією в різних її аспектах, соціологією, політологією тощо. Її предмет формується на межі декількох

дисциплін, що дозволяє користуватися фактологічним матеріалом, теоретичними концепціями, термінологією і методологією, розробленими в рамках різних наук. Історія держави і права, досліджуючи два не прямо пов'язані між собою процеси – державотворення і розвитку права, позбавлена свого власного оригінального предмету та інструментарію. Дисципліна відзначається міждисциплінарністю підходів та сфер дослідження.

Особливістю даної програми є те, що Україна розглядається як оригінальна культурно-історична одиниця – зона цивілізаційного контакту (протистояння-і-асиміляції) декількох політичних і правових систем. Становлення правових систем планети проходило тисячоліття, кожна з них на початкових етапах формування містила характерні риси всіх останніх. Історія права України надає чудовий матеріал для порівняльного аналізу процесів становлення ряду правових систем світу.

Хронологічні межі курсу охоплюють часи від розквіту первіснообщинного ладу до сьогодення. В цих межах вивчається: а) способи здійснення влади і регуляції поведінки в первісному суспільстві; б) соціальні структури різних народів, що мешкали в українських землях, права та обов'язки станів; в) системи забезпечення влади і організації управління (зокрема, структури судових та правоохоронних органів), принципи їхньої побудови та функціонування, розпочинаючи з виникнення перших державних утворень в українських землях в VII ст. до н.е. і до наших днів; г) основні джерела права, його структуру та історію кодифікації; д) головні галузі права та правовідносини в Україні.

Необхідно підкреслити, що мета і завдання навчальної дисципліни полягають не в механічному засвоєнні суми знань щодо державно-правових моделей, наявних в історії України, а у формуванні на сучасному науковому рівні об'ємних уявлень про історичний процес у його політико-правових вимірах. Завдяки цьому у слухачів курсу з'являються системні погляди щодо

* Пропонується матеріал, що охоплює першу частину курсу: від давнини (доби первісного ладу та епохи виникнення перших державних утворень в Україні) до кінця XVIII ст. (часів ліквідації козацької державності та переходу всіх українських земель під владу Російської та Австрійської імперій).

взаємодії державно-правових інститутів і процесів із загальним соціокультурним контекстом української історії. В іншому разі юридичні і політичні знання «зависнуть» у повітрі, відірвавшись від своєї основи, і юристи почнуть штучно нав'язувати власні уподобання чи «европейські

цінності» правовим відносинам і правосвідомості соціуму, що знаходиться в іншій системно-цивілізаційній фазі. Адже право не може випереджати загальний культурний рівень нації, спроби передчасних реформ майже завжди будуть приречені на поразку.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

ТЕМА	К-сть год. Всього	Лекції	семінари	самост. робота
ВСТУП. Україна як зона цивілізаційного контакту.	8	2	2	4
Т.1. Соціально-потестарна організація і регуляція людської поведінки в умовах первіснообщинного ладу.	10	4	2	4
Т.2. Виникнення ранньокласових суспільств і держав на українських землях (VII ст. до н.е. - IV ст. н.е.)	14	6	4	4
Т.3. Політичні утворення і правові системи Східної Європи в добу раннього середньовіччя.	8	4	-	4
Т.4. Становлення ранньофеодальної державності в слов'янських землях. Походження Русі (VIII-IX ст.)	8	4	-	4
Т.5. Виникнення та розвиток держави і права Київської Русі. Галицько-Волинське князівство. Золота Орда (IX-XIV ст.)	20	8	4	8
Т.6. Трансформації суспільно-політичного ладу і права України в литовсько-польську добу. Кримський ханат (XIV-XVII ст.)	18	8	4	6
Т.7. Національна революція середини XVII ст. та виникнення козацько-гетьманської держави в Україні. Право українських земель в XVII-XVIII ст.	20	8	4	8
Т.8. Україна під владою імперій: спроби державно-правової уніфікації (кін. XVIII - початок XX ст.)	14	8	2	4
Т.9. Суспільно-політичні та правові перетворення в Україні доби революції та громадянської війни 1917-1920 рр. (УНР, ЗУНР, УД, УСРР, білогвардійський та анархо-комуністичний рухи).	18	10	4	4
Т.10. Держава і право України в часи післявоєнної стабілізації та економічної кризи в Європі. 1919-1939 рр.	16	10	4	2
Т.11. Особливості державно-правового становища України в роки Другої Світової війни. 1939-1945 рр. Доба післявоєнної відбудови 1945-1953 рр.	12	6	2	4
Т.12. Держава і право України в умовах трансформації радянського тоталітаризму. 1953-1991 рр.	16	8	4	4
Т.13. Розбудова Української незалежної держави і громадянського суспільства в сучасних умовах посттоталітарної дійсності.	8	4	-	4
ВСЬОГО	190	90	36	64

ВСТУП. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ: ГАЛУЗЬ ІСТОРІЇ, НАУКОВА ЮРИДИЧНА ДИСЦИПЛІНА, НАВЧАЛЬНИЙ КУРС

1. Предмет, мета і завдання історії держави і права України.
2. Методологія, міждисциплінарні зв'язки, головні теоретичні засади.

* Автор свідомо відмовився від посилань на історичні та юридичні джерела, які студент, при бажанні, може знайти у відповідній науковій літературі або в навчальних посібниках і хрестоматіях.

3. Періодизація історії держави і права України та структура курсу.
4. Історіографія.

Література**:

1. Ганьба В. Системний підхід та його застосування в дослідженнях державно-правових явищ // *Право України*. 2000. №3.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX-XX ст. К., 1996.
3. Завальнюк В. Принцип історизму в правознавстві // *Право України*. 1998. №2.
4. Іванько І.А., Колесников К.М. Концепції державного устрою України у вітчизняній істо-

рико-політичній літературі XVII-XVIII ст. // Грани. Вересень. 1998.

5. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). К., 2000.

6. Колесников К.М. Курс «Історії держави і права України» в системі сучасної юридичної освіти: теоретико-методологічні аспекти // Грани. 2000. № 5(13).

7. Кухта Б. Історія української політичної думки. К., 1992.

8. Маркусь В. Право // Енциклопедія українознавства. Т. 6. Львів, 1996.

9. Музиченко П. Історія держави і права України. К., 1996.

10. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

11. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

ТЕМА 1. СОЦІАЛЬНО-ПОТЕСТАРНА ОРГАНІЗАЦІЯ І РЕГУЛЯЦІЯ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ

1. Організація влади і управління та нормативна регуляція в ранньородовій та пізньородовій общинах.

2. Розклад первіснообщинного ладу. Шляхи формування держави і права.

2.1. Становлення приватної власності.

2.2. Класогенез і виникнення експлуатації.

2.3. Політогенез і формування права. Варіативність та інваріантність у процесах визрівання класового суспільства і держави.

3. Первіснообщинна периферія класових суспільств.

Література:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. М., 1990.

2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 1. К., 1991.

3. История государства и права зарубежных стран / Н.А.Крашенинникова, О.А.Жидков. Ч.1. М., 1999.

4. Колесников К.Н. Материалы к лекционному курсу «История Украины». Тема 1.1. Население и территория Украины в древнейшие времена. Возникновение раннеклассовых обществ и государств // Грани. №3 (11). 2000.

5. Скакун О.Ф. Теория государства и права. Х., 2000.

6. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняхов Т.Г. Археология і стародавня історія України. Курс лекцій. К., 1992.

7. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 21.

ТЕМА 2.ВИНИКНЕННЯ РАННЬОКЛАСОВИХ СУСПІЛЬСТВ І ДЕРЖАВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (І ТИС. ДО Н.Е. – ПОЧ. І ТИС. Н.Е.)

2.1. ДАВНЬОІРАНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ УТВОРЕННЯ АНТИЧНОСТІ: ЗАКЛАДАННЯ ТРАДИЦІЙ СТЕПОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Соціально-економічні зрушення, класо- і політогенез у племен України III – поч. I тис. до н.е. Киммерійці.

2. Велика Скіфія VII-IV ст. до н.е.: соціально-політичний лад, правові відносини, ідеологія.

3. Сарматські племінні союзи III ст. до н.е. – III ст. н.е.

4. Мала (Кримська) Скіфія: синтез традицій степової та елліністичної державності.

Література:

1. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до кон. IV в. до н.э.). Л., 1974.

2. Винокур І.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України. К., 1996.

3. Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. Новосибирск, 1977.

4. Иллинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия в VII-IV вв. до н.э. К., 1983.

5. История Европы. Т.1: Древняя Европа. М., 1988.

6. История Украинской ССР в 10 томах. Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До 2 пол. XIII в.). К., 1981.

7. Історія держави і права України / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

8. Колесников К.Н. Материалы к лекционному курсу «История Украины». Тема 1.1. Население и территория Украины в древнейшие времена. Возникновение раннеклассовых обществ и государств // Грани. №3 (11). 2000.

9. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. К., 1990.

10. Хазанов А.М. Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. М, 1973.

2.2. ДАВНЬОГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ПРИЩЕПЛЕННЯ ЕЛЛІНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ВАРВАРСЬКОМУ СТОВБУРІ

1. Причини «Великої грецької колонізації» (VIII до н.е. – VI ст. до н.е.). Етапи розвитку північнопонтійських полісів.

2. Особливості соціально-політичного ладу та права античних міст-держав.

2.1. Ольвія і Тіра.

2.2. Херсонес Таврійський.

2.3. Воспорська держава.

3. Втрати та надбання середземноморської цивілізації на землях України доби римського домінування.

Література:

1. Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории Боспора. М., 1964.

2. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989.
3. Винокур І.С., Трубчанинов С.В. Давня і середньовічна історія України. К., 1996.
4. Воронов А.А. Боспор Киммерийский. М., 1983.
5. Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. К., 1994.
6. Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (Экономика и социальные отношения). К., 1993.
7. Зубарь В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. К., 1999.
8. История Европы. Т.1. М., 1988.
9. История Украинской ССР в 10 т. Т.1. К., 1981.
10. Історія держави і права України / А.Й.–Рогожин. Ч.1. К., 1996.
11. Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Х., 1981.
12. Колесников К.Н. Материалы к лекционному курсу «История Украины». Тема 1.1. Население и территория Украины в древнейшие времена. Возникновение раннеклассовых обществ и государств // Грани. №3 (11). 2000.
13. Пальцева Л.А. Херсонес Таврический в V–I вв. до н.э. Л., 1988.
14. Щелов Д.Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад. М., 1975.
15. Цветаева Г.А. Боспор и Рим. М., 1979.

ТЕМА 3. ПОЛІТИЧНІ УТВОРЕННЯ І ПРАВОВІ СИСТЕМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. «Велике переселення народів» та загибель решток античної цивілізації на Україні (II–VI ст.)
    - 1.1. Готська держава Германаріха.
    - 1.2. Гунське об'єднання Аттіли.
    - 1.3. Антський союз і аланські племена.
    - 1.4. Етно-політична ситуація в Криму. Фактор візантійського впливу.
  2. Політико-правова карта лісостепового прикордоння Східної Європи в 2 пол. I тис.
    - 2.1. Велика Болгарія і Аварський каганат в VI–VIII ст.
    - 2.2. Хозарський каганат та його західна експансія. VII–X ст.
    - 2.3. Угри, печеніги та гузи в причорноморських і приазовських степах. IX–XI ст.
  3. Типологія ранньосередньовічних держав Східної Європи. Феномен кочової та осілої державності.
- Література:**
1. Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962.
  2. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л., 1936.
  3. Буданова В.П. Готы в эпоху Великого пе-

реселения народов. М., 1990.

4. Вернадский В.Г. Древняя Русь. Тверь–М., 1997.
5. Винокур І.С., Трубчанинов С.В. Давня і середньовічна історія України. К., 1996.
6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1992.
7. Гумилев Л.Н. Хунны в Азии и Европе // Вопросы истории. 1989. №6–7.
8. Грушевський М.С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. К., 1991.
9. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. Симферополь, 1998.
10. История Европы. Т.2: Европа в Средние века. М., 1992.
11. История Украинской ССР в 10 томах. Т.1. К., 1981.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. К., 1992.
13. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1994.
14. Павленко Ю.В., Сон Н.А. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів // Археологія. 1991. №2.
15. Пиоро И.С. Крымская Готия. К., 1990.
16. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982.
17. Плетнева С.А. Половцы. М., 1990.
18. Плетнева С.А. Хазары. М., 1986.

ТЕМА 4. СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ І ПРАВА В СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Проблема походження і розселення слов'ян. Анти і склавіни IV–VII ст.: шлях від потестарної організації до політичного утворення.
  2. Східнослов'янські племінні союзи VIII–IX ст. Виникнення Києва та інших градів – центрів регіональної державності.
  3. Походження Русі. Слов'яни і скандинави в IX–X ст.
  4. Формування державного центру в Середньому Подніпров'ї. Виникнення Київської Русі.
- Література:**
1. Боровський Я.Ф. Походження Києва. Історіографічний нарис. К., 1981.
  2. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. К., 1968.
  3. Вернадский В.Г. Древняя Русь. Тверь–М., 1997.
  4. Винокур І.С., Трубчанинов С.В. Давня і середньовічна історія України. К., 1996.
  5. Грушевський М.С. Історія України–Руси. Т.1. К., 1991.
  6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1992.
  7. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х тт. Т.1: до половини XVII ст. К., 1992.
  8. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.1 // Сочинения: В 9 т. Т.1. М., 1987.

9. Колесников К.Н. Материалы к лекционному курсу «История Украины». Тема 1.2. Происхождение и расселение славян. Возникновение Киевской Руси // Грани. №4 (12). 2000.

10. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1994.

11. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1992.

12. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М., 1981.

13. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. М., 1987.

14. Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая пол. X в. М., 1980.

15. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979.

16. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняхов Т.Г. Археологія і стародавня історія України. Курс лекцій. К., 1992.

ТЕМА 5. ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ (IX–XIV СТ.)

5.1. КИЇВСЬКА РУСЬ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1. «Київська Русь»: назва та явище.
2. Епохи державної єдності і феодальної роздробленості в політичній історії Русі.

3. Система уділів. Характеристика земельно-князівств.

4. Релігія та ідеологія.

5. Причини занепаду Київської Русі.

Література:

1. Вернадский В.Г. Киевская Русь. Тверь-М., 1997.

2. Винокур І.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України. К., 1996.

3. Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1956.

4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1-3. К., 1991-1993.

5. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1992.

6. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.1. К., 1992.

7. Древнерусские княжества X–XIII вв. М., 1975.

8. Ключевский В.О. Терминология русской истории // Соч. Т.VI: Спец. курсы. М., 1989.

9. Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. К., 1993.

10. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985.

11. Лисяк-Рудницький І. Феодализм // Историчні есе: В 2т. К., 1994. Т.1.

12. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.

13. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1992.

14. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982.

15. Сахаров А. Дипломатия Святослава. М., 1992.

16. Славяне и скандинавы: Пер. с нем. / Общ. ред. Е.А.Мельниковой. М., 1986.

17. Черепнин Л.В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII вв. // Польша и Русь. М., 1972.

18. Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. К., 1989.

19. Pritsak O. Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies. Vol.X. 1986. P.279–300.

5.2. СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ, ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

1. Класовий поділ та соціально-правові категорії давньоруського населення.

2. Політична система Русі: князь – дружина і боярська рада –віче.

3. Організація управління на Русі: десятична та двірцево-вотчинна системи.

4. Проблема соціально-економічного та політичного ладу Древньої Русі.

Література:

1. Вернадский В.Г. Киевская Русь. Тверь-М., 1997.

2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1-2. К., 1991-1992.

3. Історія держави і права України / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

4. История Украинской ССР в 10 т. Т.1. К., 1981.

5. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.1-2. // Соч. Т.I–II. М., 1987.

6. Ключевский В.О. История сословий в России // Соч. Т.VI: Спец. курсы. М., 1989.

7. Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. М., 1992.

8. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.1. К., 1992.

9. Ричка В.М. Еволюція державної влади і шляхи розвитку церковної організації у Київській Русі // Историчні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1989. Вип. 15.

10. Ричка В.М. Про адміністративно-територіальний устрій Давньоруських земель XI–XII ст. С. 94–107.

11. Ричка В.М. Духовенство в класово-становій структурі давньоруського суспільства // Український історичний журнал. 1989. №6.

12. Свердлов В.Б. Генезис и структура феодального общества Древней Руси. Ленинград, 1983.

13. Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992.

14. Толочко О.П. Русь: держава і образ держави. К., 1994.

15. Толочко П.П. Киевская Русь. К., 1996.

16. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

17. Шапов Я.Н. О функциях общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России. М., 1975.

18. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992.

19. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949.

5.3. ПРАВОВА СИСТЕМА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

1. Система джерел давньоруського права: класифікація, зміст, характеристика.

2. Давньоукраїнське звичаєве право: історія вивчення, сутність та значення.

3. Право церковне і державне: специфіка взаємодії.

4. Судова організація та система судочинства на Русі.

5. Головні галузі давньоруського права. Розвиток туземних норм та проблема іноземних впливів.

Література:

1. Бочарніков Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом управління суспільством в Київській Русі // Право України. 1997. №11.

2. Будзилович І., Юрченко А. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) // Право України. 1994. №10.

3. Будзилович І. Деякі особливості розвитку державності, права і функцій церкви у Київській Русі (аналітичний нарис) // Право України. 1999. №1.

4. Вернадский В.Г. Киевская Русь. Тверь-М., 1997.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1-3. К., 1991-1993.

6. Історія держави і права України / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

7. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.1-2. // Сочинения. Т.І-ІІ. М., 1987.

8. Короткова Л. Сімейне право України (історичний аналіз) // Право України. 1994. №11-12.

9. Кудін С. Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі // Право України. 2000. №7.

10. Маркус В. Право звичаєве // Енциклопедія українознавства. Т. 6. Львів, 1996. С. 2304-2305.

11. Музиченко П. Історія держави і права України. К., 1996.

12. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1992.

13. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. М., 1993.

14. Хачатуров Р.Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. Иркутск, 1974.

15. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949.

16. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

17. Шапов Я.Н. Государство и церковь Древ-

ней Руси X-XIII вв. К., 1989.

18. Яковлів А. Українське право. Історичний нарис. Звичаєве право // Українська культура. Лекції за ред. Дм.Антоновича. К., 1993.

5.4. РУСЬ І СТЕП. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Ландшафтно-кліматичні та етнокультурні особливості лісостепового прикордоння України-Русі на поч. II тис. Великий Євразійський Степ.

2. Дешт-и-Кипчак. Половці Північного Причорномор'я і Приазов'я сер. XI – сер. XIII ст.

3. Монгольська держава напередодні західного походу: суспільство, влада, правосуддя в кін. XII – на поч. XIII ст. Велика Яса Чингізхана.

4. Створення Золотої Орди та інтеграція руських земель до її складу.

5. Адміністративно-територіальний поділ Орди та система управління руськими землями.

6. Ординська політика щодо Русі в 2 пол. XIII – 1 пол. XIV ст. Характер державно-правових впливів.

Література:

1. Вернадский В.Г. Монголы и Русь. Тверь-М., 1997.

2. Викторова Л.Л. Монголы: происхождение народа и истоки культуры. М., 1980.

3. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950.

4. Греков И.Б. О характере ордынско-русских отношений второй половины XIII – начала XIV в. // Древности славян и Руси. М., 1988.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.3. К., 1993.

6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1992.

7. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. Симферополь, 1998.

8. Егоров В.Л. Золотая Орда: мифы и реальность. М., 1990.

9. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М., 1985.

10. Каргалов В.В. Конец ордынского ига. М., 1984.

11. Кычанов Е.И. О татаро-монгольском улусе XII в. // Восточная Азия и соседние территории в средние века. Новосибирск, 1986.

12. Насонов А.Н. Моголы и Русь. М.-Л., 1940.

13. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1992.

14. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій. К., 1997.

5.5. ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ

1. Галицька і Волинська землі в XI-XII ст.

2. Об'єднання князівств Романом Мстиславичем Волинським. Боротьба за «галицьку спадщину» (1205-1245).

3. Галицько-Волинське князівство Данила і Василька Романовичів.

3.1. Соціально-політичний лад.

3.2. Економічний розвиток.

3.3. Зовнішня політика. Монгольський фактор.

3.4. Правові відносини.

4. Галицько-Волинська держава – Королівство Руське наприкінці XIII – на початку XIV ст.

5. Причини падіння галицько-волинської державності.

Література:

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т.3. К., 1993.

2. *Історія держави і права України / А.Й.Рогожин*. Ч.1. К., 1996.

3. *История Украинской ССР в 10 т. Т.1. К., 1981.*

4. Котляр Н.Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. К., 1985.*

5. Крип'якевич Г.П. *Галицько-Волинське князівство*. К., 1984.

6. Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950.

7. Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Т. 1. К., 1992.

8. Софроненко К.А. *Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси. X-XIII вв. М., 1955.*

9. Швидько Г.К. *Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.)*. Дн-вськ, 1998.

ТЕМА 6. ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЛАДУ І ПРАВА УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ

6.1. ОСТАННІ АКОРДИ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ-КНЯЗІВСТВ ПІД ВЛАДУ ПОЛЬСЬКОЇ Й УГОРСЬКОЇ КОРОНИ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1. Формування та перші кроки Литовської держави: між Орденем хрестоносців та Руссю (XIII – поч. XIV ст.)

2. Поглинання Литвою центрально-східних українських земель. Литовсько-Руська держава перших Гедиміновичів.

3. Нові «війни за галицьку спадщину». Розпад Руського королівства.

4. Спір про «перетікання Київської історії».

Література:

1. Антонович В.Б. *Очерк княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Моя словідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К., 1995. С. 622-743.

2. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т.4. К., 1993.

3. Дорошенко Д. *Нарис історії України*. Т.1. К., 1992.

4. *История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней)*. Вильнюс, 1971.

5. Кром М.М. *Меж Русью и Литвой. Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений XV – первой трети XVI в. М., 1995.*

6. Пашуто В.Т. *Образование Литовского государства*. М., 1950.

7. Чизманда А., Ковач К., Асталаш Л. *История Венгерского государства и права*. М., 1986.

8. Шадульдо Ф.М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. К., 1987.

9. Шадульдо Ф.М. *Про початок приєднання Великим князівством Литовським Південно-Західної Русі // УІЖ*. 1984. №6.

10. Яковенко Н.М. *Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.*

6.2. ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1. Державний лад та адміністративний устрій Великого князівства Литовського.

2. Еволюція статусу Волинської і Київської земель в XIV-XVI ст. Чернігово-Сіверщина і проблема московського впливу.

3. Трансформації суспільного ладу. Виникнення суспільних верств.

4. Релігійне життя і взаємини християнських церков в Україні.

Література:

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. К., 1993-1995.

2. Дмитриев М.В. *Реформационное движение в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. М., 1990.*

3. Дорошенко Д. *Нарис історії України*. Т.1. К., 1992.

4. *Історія держави і права України / А.Й.Рогожин*. Ч.1. К., 1996.

5. *История Украинской ССР в 10 т. Т.2: Развитие феодализма. Наростание антифеодальной и освободительной борьбы (2 пол. XIII – 1 пол. XVII в.)*. К., 1982.

6. Кром М.М. *Меж Русью и Литвой. Западно-русские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. М., 1995.*

7. Крикун М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воеводств в світлі джерел*. К., 1992.

8. Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Т. 1. К., 1992.

9. Пресняков А.Е. *Московское царство // Пресняков А.Е. Российские самодержцы*. М., 1990.

10. Ульяновський В.І. *Історія церкви та релігійної думки в Україні: сер. XV – кін. XVI ст.* Кн. 1-2. К., 1994.

11. Шабульдо Ф.М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. К., 1987.

12. Швидько Г.К. *Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.)*. Дн-вськ, 1998.

14. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997.

15. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

6.3. ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ І СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО (2 ПОЛ. XIV – 1 ПОЛ. XVI СТ.)

1. Державний лад Польського королівства. Політико-правовий статус Галицької і Подільської Русі.

2. Становлення привілейованої військової верстви.

3. Міське самоврядування. Магдебурзьке право в Галичині і на Поділлі.

4. Формування правових категорій західно-українського селянства. «Друге видання кріпосництва».

5. Співжиття римсько-католицької і греко-православної церков.

Література:

1. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История гос-ва и права Польши. М., 1980.

2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.4-6. К., 1993-1995.

3. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.1. К., 1992.

4. Історія держави і права України / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

5. История Украинской ССР в 10 т. Т.2. К., 1982.

6. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воеводств в світлі джерел. К., 1992.

7. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1992.

8. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: сер. XV – кін. XVI ст. Кн. 1-2. К., 1994.

9. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

10. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

6.4. ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Поява назви та перші звістки про козаків. Концепції виникнення козацтва в історіографії.

2. Городові та низові козаки. Заснування Запорозької Січі та формування реєстрового козацтва.

3. Соціальний, адміністративний та правовий устрій Запорозької Січі.

4. Становлення козацтва як соціального стану Речі Посполитої. Козацько-селянські війни кін. XVI – поч. XVII ст.

Література:

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. К., 1991.

2. Вернадский Г.В. Московское царство. Ч.1. Тверь-М., 1997.

3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994.

4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.7-8. К., 1995.

5. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.3. // Соч. Т.III. М., 1987.

6. Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

7. Липинський В.К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. Т.2. Філадельфія, 1980.

8. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. Дн-вськ, 1997.

9. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1992.

10. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

11. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т.1-3. Львів, 1992.

12. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

6.5. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК КРИМСЬКОГО ХАНАТУ В XV-XVIII СТ.

1. Розпад Золотої Орди і формування Кримського ханства. Династія Гирейів.

2. Кримський ханат в системі міжнародних відносин 2 пол. XV –сер. XVIII ст. Османський скверенітет.

3. Влада і суспільство: організація управління, право і судочинство, військо.

4. Перипетії українсько-татарських стосунків протягом століть.

5. Російсько-турецькі війни та інкорпорація Криму до Російської імперії.

Література:

1. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950.

2. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма. Симферополь, 1998.

3. История Украинской ССР в 10 т. Т.2. К., 1982.

4. История Украинской ССР в 10 т. Т.3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (2 пол. XVII – XVIII в.). К., 1983.

5. Крисаченко В.С. Історія Криму: Кримське ханство. К., 2000.

6. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648-1652 рр. Дн-вськ, 1996.

7. Османская империя и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. М., 1984.

8. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т.1. Львів, 1992.

9. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

6.6. СТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДВОХ НАЦІЙ І ПОДАЛЬША ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

1. Боротьба навколо Унії протягом 1 пол. – сер. XVI ст.

2. Люблінський сейм 1569 р. та наслідки його рішень для України. Виникнення «Люблінської легенди».

3. Реформаційний рух в Україні. Берестейська унія 1596 р. та подальші взаємини католицької, уніатської і православної церков.

4. Соціально-правові відносини в українських провінціях Речі Посполитої напередодні Хмельниччини.

Література:

1. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980.

2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.5-6. К., 1994-1995.

3. Дмитриев М.В. Реформационное движение в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. М., 1990.

4. История Украинской ССР в 10 т. Т.2. К., 1982.

5. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.3. // Соч. Т. III. М., 1987.

6. Крижанівський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Кін. XVI – сер. XIX ст. К., 1994.

7. Пасічник М.С. Політичні унії між Польщею і Литвою в історичній долі українського народу // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип.28. 1992.

8. Плохий С.Н. Папство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. К., 1989.

9. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

10. Goldblatt H. Orthodox Slavic Heritage and National Consciousness: Aspects of the East Slavic and South Slavic National Revivals // Harvard Ukrainian Studies. 1986. Vol. X.

6.7. УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ (XIV-XVII СТ.)

1. Зміни в системі «руського права» Литви і Польщі в 2 пол. XIV – XV ст.

2. Система джерел українського права польсько-литовської доби. Правові рецепції.

3. Кодифікація права. Литовські Статути.

4. Основні риси права.

4.1. Право власності.

4.2. Спадкове право.

4.3. Зобов'язальне право.

4.4. Злочин і покарання.

5. Суд і судочинство в пізньосередньовічній Україні.

Література:

1. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980.

2. Будзилович І., Юрченко А. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) // Право України. 1994. №10.

3. Василяускенс А. Другий Литовський статут // Старожитності. 1991. Ч.4.

4. Василяускенс А. Перелік примірників Другого (Волинського) Статуту // Старожитності. 1991. Ч.4.

5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.4-6. К., 1993-1995.

6. Губник А.О. Копні суди на українських землях у XIV-XVI ст. // УІЖ. 1990. №10.

7. Історія держави і права України / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

8. Кіселичик В. Про надання українським містам у XIV-XVII ст. Магдебурзького права // Право України. 1994. №9.

9. Короткова Л. Сімейне право України (історичний аналіз) // Право України. 1994. №11-12.

10. Лашенко Р. Лекції з історії українського права. К., 1997.

11. Маркусь В. Право звичаєве // Енциклопедія українознавства. Т. 6. Львів, 1996.

12. Музиченко П. Історія держави і права України. К., 1996.

13. Первый Литовский Статут 1529 года // Мат-лы республ. научн. конф., посвященной 450-летию Первого Статута. Вильнюс, 1982.

14. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1992.

15. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

16. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

17. Чубатий М. Огляд історії українського права // Історія держави та державного права. Мюнхен-К., 1994.

18. Юхо І.А. Крыніцы Беларуска-літоўскага права. Мінск, 1991.

19. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

20. Яковенко Н. У XVI столітті ми жили в правовій державі // Старожитності. 1991. Ч.4.

21. Яковлів А. Українське право // Українська культура. К., 1993.

ТЕМА 7. НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ТА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

7.1. УКРАЇНА У ДОБУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ: НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА АБО КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ?

1. Причини і передумови «Великого повстання».

2. Огляд військово-політичних подій 1648-

1657 рр. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького.

3. Від козацьких станових вимог до загальнонаціональної державницької програми.

3.1. Юридичне оформлення козацької території за Зборівським (1649 р.) і Вілоцерківським (1651 р.) трактатами.

3.2. Юридичний зміст та історико-правова оцінка Переяславської угоди 1654 р.

3.3. Устрій і функціонування органів влади «Війська Запорозького».

4. «Руїна України»: причини та наслідки.

Література:

1. Батюк В.С. Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648-1654 рр. в працях дослідників із західної діаспори // УІЖ. 1993. №1.

2. Вернадский Г.В. Московское царство. Ч.1-2. Тверь-М., 1997.

3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.8-10. К., 1995-1998.

4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій пол. XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

5. Історія держави і права України / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

6. История Украинской ССР в 10 т. Т.3. К., 1983.

7. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.3-4. // Соч. Т. III-IV. М., 1987.

8. Липинський В.К. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Твори. Т.3. Філадельфія, 1991.

9. Липинський В.К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. Т.2. Філадельфія, 1980.

10. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Історичні есе: В 2т. К., 1994. Т.1.

11. Музиченко П. Історія держави і права України. К., 1996.

12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від сер. XVII ст. до 1923 р. К., 1992.

13. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Воєнні дії 1648-1652 рр. Дн-вськ, 1996.

14. Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654-1657. Ч.1: 1654 рік. Львів, 1996.

15. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

16. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

17. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Дзвін. 1991. №4.

18. Sysyn F. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690 // Harvard Ukrainian Studies. Vol.X. 1986.

7.2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ОРГАНИ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ «ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО» (1648-1764 РР.)

1. Політичний лад Гетьманщини (Малоросії). Органи центральної влади і місцевого управління, військо (1648-1722 рр.)

2. Економічні відносини і трансформація соціального устрою Лівобережної України.

3. Еволюція української державності в 1722-1763 рр. Обмеження і ліквідація української автономії в Російській імперії.

Література:

1. Антонович В.Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995.

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. К., 1991.

2. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969.

3. Гамбург Л. Магістратські та ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII-XVIII століть // Право України. 2000. №4.

4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.8-10. К., 1993.

5. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець: Мат-ли з життя та діяльності М.С.Грушевського. К., 1992.

6. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

7. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVIII ст. К., 1959.

8. История Украинской ССР в 10 т. Т.3. К., 1983.

9. Історія держави і права України / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

10. Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч.3-4. // Соч. Т. III-IV. М., 1987.

11. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. К., 1996.

12. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Кін. XVI – сер. XIX ст. К., 1994.

13. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. К., 1992.

14. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). К., 1967.

15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997.

16. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на поч. XVIII ст. К., 1994.

17. Швидько Г.К. Історія держави і права України. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

18. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст. К., 1997.

19. Kohyt Z. *The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1986. Vol.X.

7.3. ПРАВОВА СИСТЕМА ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ (2 ПОЛ. XVII – XVIII СТ.)

1. Джерела права. Спроби кодифікації українського права у XVIII ст.

2. Основні риси українського права в 2 пол. XVII – XVIII ст.

2.1. Цивільне право.

2.2. Кримінальне право.

2.3. Процесуальне право.

3. Суд і судочинство Гетьманщини.

Література:

1. Бойко І. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року // *Право України*. 1998. №5.

2. Бойко І. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року // *Право України*. 1999. №3.

3. Будзилович І., Юрченко А. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) // *Право України*. 1994. №10.

4. Гамбург Л. Магістратські та ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. // *Право України*. 2000. №4.

5. Грозовський І. Козацьке право // *Право України*. 1993. №6.

6. Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі // *Право України*. 1993. №8.

7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

8. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т.9-10. К., 1993.

9. *Історія держави і права України* / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

10. Кіселиччик В. Про надання українським містам у XIV-XVII ст. Магдебурзького права // *Право України*. 1994. №9.

11. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. К., 1996.

12. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті. Львів, 1958.

13. Короткова Л. Сімейне право України (історичний аналіз) // *Право України*. 1994. №11-12.

14. Кульчицький В. Кодекс українського права 1743 р. // *Право України*. 1994. №9.

15. Лашенко Р. Лекції з історії українського права. К., 1997.

16. Месяц В.Д. *История кодификации права на Украине в 1 пол. XVIII в. М., 1964.*

17. Музиченко П. *Історія держави і права України*. К., 1996.

18. Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Т. 2. К., 1992.

19. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). К., 1967.

20. Ткач А.П. *Право України*. К.-Хмельницький, 1992.

21. Швидько Г.К. *Історія держави і права України*. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

22. Чубатий М. Огляд історії українського права // *Історія держави та державного права*. Мюнхен-К., 1994.

7.4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО СЛОБОЖАНЩИНИ, ЗАПОРІЖЖЯ, ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В 2 ПОЛ. XVII – 2 ПОЛ. XVIII СТ.

1. Адміністративний устрій, соціальний лад і правові відносини на Слобожанщині.

2. Соціально-політичний лад і право Запорозьких вольностей.

3. Адміністративно-політичний устрій і суспільний лад на Правобережній Україні та в Галичині. Соціальні протиріччя і масові народні рухи в кін. XVII – на поч. XVIII ст.

4. Колонізація Південної України: програми імперського уряду і місцеві реалії.

Література:

2. Антонович В.Б. *Исследование о гайдамацестве* // *Моя сповідь*. К., 1995.

3. Антонович В.Б. *Последние времена козачества на правой стороне Днепра* // *Моя сповідь*. К., 1995.

4. Антонович В.Б. *Про козацькі часи на Україні*. К., 1991.

5. Багалій Д.І. *Історія Слобідської України*. Х., 1993.

6. Голобуцький В. *Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775*. К., 1961.

7. Голобуцький В. *Запорозьке козацтво*. К., 1994.

8. Грабовецкий В.В. *Карпатское опришничество*. Львів, 1966.

9. *Історія держави і права України* / А.Й.Рогожин. Ч.1. К., 1996.

10. *История Украинской ССР в 10 т. Т.3*. К., 1983.

11. Ключевский В.О. *Курс русской истории*. Ч.4-5 // *Соч. Т.IV-V*. М., 1987.

12. Крижанівський О.П., Плохий С.М. *Історія церкви та релігійної думки в Україні: Кінець XVI – середина XIX ст.* К., 1994.

13. Крикун М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воеводств в світлі джерел*. К., 1992.

14. Мицик Ю.А. *Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст.* Дн-вськ, 1997.

15. Наливайко Д. *Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках*. К., 1992.

16. Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Т. 2. К., 1992.

17. Швидько Г.К. *Історія держави і права України*. (X – поч. XIX ст.). Дн-вськ, 1998.

18. Яковенко Н.М. *Нарис історії України з найдавніших часів до кін. XVIII ст.* К., 1997.

С.І. ПОДМАЗІН

КРИЗА СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Подмазін Сергій Іванович – завідувачий науково-методичним центром психологічної і соціологічної освіти Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат психологічних наук, доцент

На сучасному етапі історичного розвитку людства освіта є одним з основних факторів розвитку всіх сфер суспільства. У життєдіяльності суспільства освіта виступає в трьох іпостасях: як соціальний інститут, як процес та як особливий вид діяльності. Вона проникає до усіх сфер соціального організму, приймає на себе головну відповідальність за формування покоління, яке підростає, за розвиток людини, професійну підготовку та перепідготовку кваліфікованих фахівців для всіх сфер суспільного виробництва.

Прискорення темпів науково-технічного і соціального розвитку людства в ХХ ст., особливо у другій його половині, сприяло висуненню освіти на передові рубежі суспільного розвитку. Ще в 70-х роках західногерманські соціологи Х. Байнхауер та Е.Шмакке в роботі «Свод міжнародних прогнозів» підкреслювали, що «...з усіх визначень у найближчі 30 років найбільше відповідає формула «епоха освіти». Безсумнівно, сучасному поколінню людей у найближчі 30 років доведеться навчатися більше, ніж будь-якому поколінню до нього» [1, 10].

Сьогодні так само ми можемо сказати і про найближчі, принаймні, десятиріччя ХХІ віку.

Цінність освіти в контексті розвитку держави стала аксіоматичним уявленням. Загально-визнано, що економічний, інтелектуальний та культурний потенціали кожної держави безпосередньо залежать від стану освіти і можливостей її прогресивного розвитку. Це наочно підтверджується післявоєнною історією багатьох країн (наприклад: Японія, Південна Корея, США тощо, у тому разі й СРСР).

У відповідності до прийнятої у всьому світі концепції «людського потенціалу» освіта розглядається як наріжний камінь економічного зростання і соціального добробуту.

Освіта чимраз більше усвідомлюється сьогодні як головний імператив розвитку суспільства. У відомій доповіді «Нація в небезпеці», яка опублікована в США в 1983 р., підкреслюється, що «Знання, інформація, кваліфікований розум відтепер стали новим первинним матеріалом міжнародних обмінів і розповсюджуються сьогодні по світу, як раніше розходились чудодійні ліки, синтетичні добрива та джинси. Щоб утримати і покращити ту сферу, в якій ми конкурентноспроможні на світових ринках, нам треба присвятити себе реформуванню нашої системи освіти в інтересах усіх – старих і молодих, багатих і бідних, більшості і меншості. Освіта, навчання є неодмінною інвестицією, яка потрібна

для успіху в «інформаційному віці», у який ми ступаємо» [9, 25].

Аналогічні оцінки містяться також в офіційних документах інших промислово розвинутих країн. Наприклад, у першій статті прийнятого в 1989 р. у Франції закону про освіту підкреслюється: «Освіта є першим національним пріоритетом» [10, 3; 11, 120].

Освіта, таким чином, дедалі більше виступає як фундамент цивілізованого розвитку взагалі. Вона, як ніколи раніш, потрібна «не для якихось часткових поліпшень у житті суспільства, а для докорінних змін у психологічних і моральних якостях людей, у їх освіченості і культурі, без чого не тільки неможливий суспільний інтерес, але й саме існування цивілізації ставиться під загрозу» [6, 25].

Таким чином, неможливо перебільшити роль освіти в прогресі людства, але, не дивлячись на значні успіхи освіти, все більше дослідників доходять до думки, що воно переживає глобальну кризу. Цю кризу можливо назвати «кризою невідповідності» поміж тими проблемами, які повинно вирішувати людство в плані свого виживання і розвитку, і тими можливостями (інформаційними, інтелектуальними, моральними тощо), які надає людям сучасна освіта навіть в розвинутих країнах.

По-перше, як ми вже зазначали, сучасна освіта неспроможна сформувати у людей такий тип мислення, який сприяв би розв'язанню глобальних проблем людства, ноосферний світогляд за В.І.Вернадським [3, 329]. По-друге, незважаючи на явну гуманізацію суспільних відносин у розвинутих країнах і світі взагалі, продовжується відчуження офіційно діючої системи освіти від індивідуальних інтересів і цілей більшості людей, від їх безпосередніх переживань через те, що освіта розглядається передусім як засіб відтворення кваліфікованої робочої сили і лояльних стосовно існуючих політичних систем громадян. Відображуючи пріоритетність політекономічної сфери соціального буття, яка склалася в суспільних науках і суспільній свідомості, можна впевнено стверджувати орієнтацію розвинутих країн на межі ХХІ віку на розвиток саме цієї сфери суспільної діяльності. Ця «орієнтація на освіту» відображає епоху науково-технічної революції й «економічного стрибка» багатьох країн у ХХ сторіччі. Але вже достатньо давно зрозуміло, що політика, проникаючи до всіх сфер життя суспільства, витискує істинне екзистенціальне буття людини, заперечує гуманістичні цінності і саме яви-

ще гуманізації як таке, що економічний розвиток будь-якою ціною не може розглядатись як той магістральний шлях, який одночасно задовольняв би потреби людства в матеріальному збагаченні й відповідав би принципам збереження нормальних умов існування людини і природи, збереження необхідних умов існування для майбутніх поколінь; що соціальний прогрес може здійснюватись тільки на підставі відповідного духовного середовища суспільства.

Таким чином, основним протиріччям сучасної освіти є протиріччя між потребою людини в повному розвитку себе як природної, суспільної і культурної сутності і неможливістю цілком задовольнити цю потребу за допомогою сучасної освіти. В сучасній освіті продовжує домінувати орієнтація на підготовку людини насамперед як «засобу виробництва», відтворення людини як «виробничої сили». Причому мова йде не лише про професійну підготовку. Загальна середня освіта також розглядається як «фундамент» професіоналізації й цінується суб'єктами освіти саме в цьому аспекті. Загальна освіта як засіб входження до культури, як засіб наближення до істинно людського буття цінується споживачами освітніх послуг значно менше, про що свідчать численні соціологічні дослідження. У наслідок людина відчужується від освіти як від засобу поглиблення до культури, як засобу знаходження і розвитку себе самої.

Складається парадоксальна ситуація: освіта як засіб сходження людини до своєї сутності, надбання нею себе самої є серйозною перешкодою такого руху.

Невідповідність між розвитком матеріально-виробничої і духовної сфери, на наш погляд, основною суперечністю сучасного етапу розвитку людства. Вона виявляється як суперечність поміж природним і об'єктивним прагненням людини до створення умов, що сприятимуть її максимальному розвитку, розкриттю її сутнісних сил (утворюючих, інтелектуальних, духовних) або, інакше кажучи, присвоєнню людиною своєї власної родової сутності, з одного боку, й інертним процесом гіпертрофії економічного буття суспільства, однобоким формуванням «людини-виробника» і «людини-споживача», з іншого боку.

Якщо «розвиток сутнісних сил людини» багато мислителів розуміють як сенс історії [2, 229], то гіпертрофія виробництва-споживання, яка сприяє відчуженню людини, ставить під загрозу саме його виживання і може вважатися фактом втрати сенсу в історичному розвитку людства.

Усунення цієї основної, як ми вважаємо, суперечності необхідно шукати на шляхах усталення гармонії поміж економічним базисом суспільства й культурною формою його буття взагалі. Адже «...суспільство як світ культури – це не інакше як соціальний механізм, усі ланки яко-

го націлені на свій центр – людину та її розвиток» [2, 127]. Важливу роль в усталенні такої гармонії в соціальній реальності може й повинна мати освіта.

Суперечність між орієнтованим насамперед на матеріальне виробництво «науковцями» (В.С.Біблер) і реальними життєвими потребами людини підкреслюється і педагогами: «Лихо декількох поколінь сучасних дорослих людей, – пише М.Дробноход, – міститься в тому, що вони не можуть використовувати здобуті в школі знання, щонайменше левову їх частину, в повсякденному житті. Багато хто з них так і не реалізував себе цілком. Так що основне завдання сьогодні – формування високоморальної, мобільної в своєму розвитку людини. Адже корисна діяльність людини – це результат розвитку його розуму, інтелекту, здібностей. Сьогодні в учня немає мотивованого бажання навчатися, а у вчителя – мотивованого бажання навчати. І від цього страждає, врешті-решт, наше майбутнє, держава, і є загроза, що вони не стануть такими, якими ми бажаємо їх бачити» [5, 5]. Людина, яка відчужується від освіти як засобу поглиблення до культури, засобу знаходження і розвитку себе, потрапляє до вирви тотального відчуження.

Причина такого відчуження криється не тільки у властивостях сучасного суспільства. Здебільшого воно обумовлене кризою сучасної освіти як соціального інституту, який внаслідок своєї невідповідності сучасному засобу буття людини і суспільства зберігає і відтворює вказані вище суперечності.

Таким чином, основною метою нашого дослідження є виявлення і визначення парадигмальних підстав освіти, які об'єктивно складаються і відповідають тим проблемам, з якими зітхається сучасне людство, а також потребам його розвитку. Необхідно визначити детермінанти становлення «нovoї» освіти. Освіти, яка буде суттєво сприяти прогресу людства з усіх критеріїв, які обґрунтовані нами вище. Така освіта:

* буде виступати в якості підстави для розвитку виробничих сил суспільства, що забезпечують задоволення кожної особистістю не тільки потреби функціонування, але й потреб розвитку;

* буде сприяти встановленню балансу поміж інтересами політичної, економічної еліти суспільства, держави – з одного боку, та інтересами кожної певної особистості – з іншого;

* буде сприяти зростанню ступеню, дійсно досягненню волі для більшості членів суспільства;

* буде сприяти гуманізації суспільства, його орієнтації на особистість, що відобразиться у наступних показниках, що об'єктивно вимірюються: в середній тривалості життя людей; в рівні освіченості й доступності безперервної освіти для більшості (в ідеалі – всіх) членів суспільства; в рівні матеріального здобутку людей,

які складають основні соціальні верстви суспільства; в ресурсній забезпеченості дозвілля людей.

Крім вказаних вище основних суперечностей розвитку людства, які пов'язані з освітою, на сьогодні існує ще ряд серйозних суперечностей, в подоланні яких освіта повинна мати найважливішу роль [4, 10].

Суперечність між глобальним і локальним: необхідність становлення людини у все більшій мірі громадянином міжнародного суспільства, не гублячи при цьому коренів власного походження, активно приймаючи участь у житті свого народу і держави.

Суперечність між цілим та частковим: культура з часом повинна набувати дедалі більше загальносвітового характеру й одночасно зберігати свої особливі окремі ознаки, що в сукупності повинно сприяти можливості кожної особистості зберігати свою унікальність, вільним волевиявленням обирати свою долю й реалізувати особистісний потенціал у відповідності до особистісних цінностей і традицій, які вона приймає, що складають її власну культуру.

Суперечність між традицією і сучасністю породжує значні проблеми. По-перше, це необхідність людини адаптуватися до нових умов, не нівелюючи саму себе, будувати особистісну автономію в діалектичній єдності зі свободою й розвитком інших людей, засвоювати нові умови свого буття, які витікають із соціально-економічного прогресу. По-друге, це необхідність усвідомлення «меж росту» (А.Пачеї) сучасної цивілізації і формування «зберігаючого», який заснований на пріоритеті традицій і цінностей стабільного «суспільства, яке не дуже швидко змінюється», світогляду людей, який орієнтований, насамперед, на духовний розвиток, а не на матеріальне споживання існуючого світу.

Суперечність між довгостроковим і короткочасним довічне, але саме сьогодні воно загострене переважанням швидких змін і короткочасності самих різних аспектів буття людини і суспільства в умовах надміру інформації й емоцій, які не важливі відносно майбутнього. Це призводить до необхідності постійно концентруватися на термінових проблемах, докладаючи при цьому додаткові зусилля на їх виділення в інформаційному та емоційному «гаморі». Наприклад, суспільна думка вимагає від політиків «швидких рішень», в той час як безліч проблем вимагають довгочасного зваженого реформування.

Суперечність між небувалим зростанням обсягу знань і можливістю людини (дитини) їх засвоювати. Сучасність вимагає введення нових навчальних предметів, які будуть сприяти усвідомленню особистістю себе самої і засобів збереження свого психічного і фізичного здоров'я, які будуть сприяти соціалізації особистості та встановленню оптимальних, «зберігаючих» стосунків між людиною і природою. Тим

паче шкільні курси перевантажені «основами наук». Тому в майбутньому необхідно реформувати зміст освіти таким чином, щоб зберегти основне ядро знань і одночасно щоб був простір для накопичення учнями життєвого досвіду, експериментування, культурного розвитку особистості.

І, нарешті (про що вже мовили раніше), довічне ствердження про суперечність духовного і матеріального, яке, проте, саме у власному просторі містить основу всіх вказаних суперечностей.

Мова йде про пріоритет у сучасному суспільстві матеріальних цінностей над духовними, хоч вже зараз очевидно, що матеріальне збагачення суспільства у перспективі буде трапляти все більше обмежень, духовний же розвиток нескінченний.

Існує ще одна, притаманна Україні, суперечність, яка пов'язана з розвитком освіти. Це суперечність між потребою особистості в освіті і, відповідно, власної високої цінності, і прагненням «глобального капіталізму», на думку Дж.Сороса, до отримання все зростаючих прибутків за рахунок інвестицій капіталу на «периферію» з дешевою робочою силою [8, 124-129]. Тенденція до подешевшення робочої сили за рахунок відчуження значних мас населення України від професійної і вищої освіти легко реалізується шляхом утримання низької заробітної платні більшості трудящих. Внаслідок низька заробітна плата і неможливість отримання необхідної освіти можуть довгий час детермінувати одна одну.

У цих умовах політика держави в галузі освіти буквально збігається зі стратегією розвитку України як держави.

Перелічені суперечності підтверджують кризовий стан сучасної освіти як в глобальному масштабі, так і в нашій країні, тому філософський аналіз кожної із вказаних суперечностей, пошук шляхів їх подолання також входять до мети нашого дослідження.

Гуманізація суспільних відносин, окремо – становлення феномену особистісно-орієнтованої освіти, може, на нашу думку, бути шляхом виходу з кризи. Розроблюючи парадигмальні підстави особистісно-орієнтованої освіти, неможливо обійтися без дослідження самого великого каменя спотикання всіх наук і вчених – Особистості. Тому вельми ризикована спроба наблизитись до розуміння Особистості як сутності буде здійснена нами у третій главі.

На сьогодні ми маємо всі підстави щоб дійти до висновку, що в історичному контексті відбувається закономірна еволюція домінуючих орієнтацій освіти як соціального інституту, сутність якої міститься в невпинній емансипації людини від політичних, економічних і соціальних умов свого існування в напрямку чимраз глибшого самовиявлення, самопізнання себе самої. Лю-

дина сходиться до особистісного обрису свого буття – пізнає образ-себе-в-бутті як субстанціальну сутність – «центр перебудови» буття.

У ході суспільного розвитку відбувалася, на нашу думку, така еволюція орієнтацій освіти:

* синкретична соціогуманістична орієнтація була притаманна первіснообщинному ладові;

* суто політична орієнтація освіти (орієнтація на владу) була притаманна рабовласницькому і феодальному ладові;

* політекономічна орієнтація з появою всіх функцій освіти, включно з гуманістичною (відтворення і розвиток особистості), яка виникла в епоху становлення капіталізму і притаманна сьогоденню.

Характер орієнтації освіти визначався ставленням політичної влади, держави до особистості в системі координат: «Особистість-засіб-особистість-мета». Очевидно, що відбулася значна еволюція соціальних систем у напрямку «Особистість-мета», проте реальний гуманізм як принцип існування соціальних систем – це перспектива майбутнього. Але саме таким вбачається нам основний злам сучасності, що відображається і в кризі освіти – перехід від негідної людини ситуації коли вона виступає як засіб соціальної системи до ситуації коли соціальна система виступає засобом розвитку сутнісних сил Людини.

В основі цієї еволюції полягає феномен «звернення системи до особистості» в умовах докорінної трансформації системи. Кожного разу цей феномен призводив до зростання творчої активності й ініціативи людей, створював підстави (соціальні, економічні, технічні, культурні) для переходу соціально-політичної системи у нову якість, після чого виникало й поновлення придушення особистості системою. Проте, з кожним «новим шабелем» історичного розвитку стосунки між соціально-політичною системою і особистістю ставали дедалі збалансованими: особистість знаходить чимраз більше свободи, а система у своєму існуванні та розвитку все більше залежить від особистості.

Сьогодні – вперше в історії, складаються умови для встановлення паритету між Особистістю і Системою. В умовах сучасного динамічного світу Система в цілях свого збереження й розвитку повинна дедалі більше спиратися на Особистість, яка є суб'єктом діяльності і стосунків, здатна до самостійного і колективного усвідомленого будівництва майбутнього (в тому разі майбутнього Системи). В той же час сучасна Особистість прагне визнавати й приймати тільки таку Систему, де її особистісні інтереси будуть задоволені. Наша впевненість у викладеній тезі спирається на розуміння того факту, що в умовах післяіндустріальної, «інформаційної» цивілізації кваліфікована праця дедалі більше постає як загальна праця, як результат історичного накопичення всім людством знань,

умінь, культури праці. Така праця стає дедалі складнішою, творчою за своєю сутністю. Професійна компетентність особистості стає дуже дорогим «фактором виробництва». В цих умовах вислів: «незамінних у нас немає» не тільки цинічний, але й економічно неправильний.

Значне ускладнення всіх сфер життя сучасного суспільства все частіше веде до того, що втручання держави до основ життєдіяльності суспільства завершується негативними наслідками. Це обумовлене тим, що складність керованої системи – суспільства, значно перевищує можливості суб'єкта, який керує – держави та її урядового апарату. Тому в розвинутих країнах функції держави зводяться до керування деякими стратегічно важливими напрямками діяльності, а також забезпеченням прав і свобод громадян. Основна відповідальність за власне благополуччя покладається на саму особистість як на «суб'єкта вчинку», як на «підприємця» в найширшому значенні цього слова. Більш того, стає очевидно, що саме саморухання, саморозвиток громадянського суспільства (а в ньому кожної особистості) стає підставою стабільного розвитку і збереження самої держави. Крах державно-бюрократичної системи, який передбачали К.Маркс, М.Вебер, К.Ясперс та інші мислителі, очевидний. У нових умовах «держава» починає покладати задачі свого збереження і розвитку на громадян, на їх здібності до знаходження нових шляхів досягнення особистого, отже, й суспільного, отже, й її, «держави», благополуччя.

Сучасний етап розвитку людства пов'язаний з дедалі зростаючим значенням кожної особистості як суб'єкта будівництва свого індивідуального, отже, й загальнолюдського майбутнього.

Все перелічене створює об'єктивні передумови для становлення соціального феномену особистісно-орієнтованої освіти.

Таким чином, на межі третього тисячоріччя світ переживає глобальну кризу освіти, сутність якої полягає в суперечності між його пріоритетною орієнтацією на підготовку людини-виробника – споживача, на розвиток «суспільства виробництва-споживання». Економічний розвиток будь-якою ціною неможливо розглядати як магістральний шлях, який одночасно задовольняв би потреби людства в матеріальному збагаченні і відповідав принципам збереження нормальних умов його існування.

Основною суперечністю сучасної освіти є суперечність між потребою людини в розвитку себе як природної, суспільної і культурної сутності і неможливістю повністю задовольнити цю потребу за допомогою сучасної освіти. В сучасній освіті продовжує домінувати орієнтація на підготовку людини як «засобу виробництва», відтворення людини як «виробничої сили». Не ціннісне, утилітарне ставлення до особистості людини закономірно породжує таке ж ставлен-

ня до умов його життя і діяльності –Культури, Природи, що, в свою чергу, породжує найгостріші глобальні проблеми людства.

Реальним механізмом, через який можливо реалізувати згаданий баланс інтересів у нашій державі, буде усвідомлене цілеспрямоване формування правової держави Україна і громадянського суспільства України. Створення правової держави передбачає три основних моменти. По-перше, – це створення правової бази демократичної, соціально орієнтованої держави. По-друге, – це відпрацювання механізмів, які забезпечують послідовність і дієвість реалізації законів. По-третє (і найголовніше), – дана правова база повинна передбачати рівність поперед законом усіх соціальних суб'єктів – особистості, соціальних груп, суспільства і держави. У наслідку стане можливим прецедент позову громадянина України до держави «Україна» і ухвалення даній державі обвинувального вироку. Позови «громадянин проти держави» або «народ проти держави» стануть не, сподіваємося, не буденним, але нормальним явищем. І відповідачем при цьому буде не будь-який певний чиновник, а дійсно державна влада (наприклад, у випадку зараження людини Віч-інфекцією в державній лікарні, яка не забезпечена необхідним для попередження його з причини недостатнього бюджетного фінансування галузі). Як би там не було, але будь-яка держава виконує свої обов'язки перед громадянами тільки тоді, коли громадяни примушують її це робити. І краще, щоб вони це робили у межах правового простору.

Громадянське суспільство – це суспільство, яке вбачає у державі як інструмент реалізації прав і свобод суспільства та окремих громадян. Громадянське суспільство володіє високою соціальною активністю на фоні низької політизованості. Громадянське суспільство сповідує найвищими цінностями буттєві цінності, а саме – Добра, Краси, Істини, Людини-Особистості.

Головною цінністю в такому суспільстві є автентична відповідно-відповідальна особистість, іншими словами – духовна особистість.

Важливим у цьому контексті є той факт, що відбулося усвідомлення необхідності такого балансу і готовності до боротьби за нього більшої народів розвинутих країн, у яких склалися могутня система правового, соціального і політичного захисту інтересів особистості. Так, наприклад, відомий американський соціолог Нейл Смельзер вважає, що історично так склалися, що доступ до широкої і що важливо, дійсно необхідної для добробуту особистості освіти, став можливим тільки тоді, коли народ почав впливати на уряд [7, 457].

В той же час в українському народі ще живе жертвна традиція схилення перед будь-якою владою з метою фізичного виживання. Ця традиція обумовлена багатовічною історією українського народу. Навіть український термін – «виховання» має свій специфічний зміст. «Виховувати» – це означає насамперед сховати і зберегти дитину. Про ці традиції з болем писали Т.Г.Шевченко, І.Франко, Л.Українка та інші представники духовної еліти України. Так, Леся Українка у вірші Slavus – sclavus (Слов'янин – раб (лат.)) розповсюджує рабську психологію на всіх слов'ян:

Колись, бувало, сильний чуженин
слов'ян-рабів виводив на майдани, –
Тепер, куди не глянь, усюди слов'янин
На себе самохіть кладе кайдани,
І кажуть всі: варт віл свого ярма,
Дивіться як покійно тягне рало!
Ні, ймення слов'янина недарма
Синонімом раба між людьми стало!

Як ми вважаємо, в умовах сполучення розвитку імперії глобального капіталізму і періоду первинного накопичення капіталу на Україні проблема буквальної фізичної й економічної волі наших громадян є дуже актуальною.

Література:

1. Байнхауэр Х., Шмакке Э. Мир в 2000 году. – М.: Прогресс, 1973.
2. Варулин В.С. Социальная философия. – Ч.2. – М.: МГУ, 1993.
3. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М., 1965.
4. Делор Ж. Освіта – справжній скарб // Шлях освіти. – 1997. –№3-4.
5. Дробноход М. Освітні системи майбутнього творяться сьогодні // Рідна школа. – 1997.
6. Перспективы развития системы непрерывного образования / Под ред. В.С.Гершунского. – М.: Педагогика, 1990.
7. Смельзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1998.
8. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. – К.: Основи, 1999.
9. A Nation of Rick: the Imperative for Educational Reform. National Commission on Excellence in Education. – 1983. – P.25.
10. Bulletin official du Ministere de l'education nationale. Numero spetial. 4-31 aout 1989.
11. Loi d'orientation sur l'education. Loi 89-486 duyuillet 1989.

Н. М. СУХОВА

НАПРЯМИ ВТІЛЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОГО ІДЕАЛУ В РОЗБУДОВУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Сухова Надія Миколаївна – старший викладач кафедри філософії Сумського державного університету

Як специфічна емпірична наука, у своєму існуванні педагогіка спирається на такі допоміжні науки як психологія та фізіологія, що надають їй засоби для вирішення конкретних педагогічних завдань; соціальну етику, що вказує загальну мету і завдання виховання і т. і.

Педагогічна психологія в дослідженнях педагогічного процесу завжди йде поряд з педагогікою, але змістовно відрізняється від останньої своїми функціями і завданнями в організації та проведенні педагогічного процесу.

Завдання педагогічної психології полягають в усвідомленні певних законів, яким підкоряється процес розвитку людської психіки організму, на яку, в свою чергу, відбувається специфічний вплив з боку педагога. «Педагогічна психологія, – зазначає П.П.Блонський, – є тією гілкою прикладної психології, яка займається втіленням висновків теоретичної психології до процесу виховання і навчання [3, 11]. Сама ж педагогічна психологія виникла в другій половині XIX століття, коли загальна психологія прийшла до експерименту в різних галузях знання: медицині, фізіології та інших. У своєму становленні ця наука зазнавала поразки і розчарувань з боку педагогів, що було обумовлено певною специфікою, зокрема, вітчизняного устрою тоталітарного суспільства. Адже, узгодженість між педагогікою і педагогічною психологією, як показав час, є багатогранною.

Наявність поліваріантних способів викладання – є найбільшою узгодженістю між цими двома науками, оскільки дуже багато способів можуть узгоджуватися з законами психології. Бувають і такі моменти, коли викладач знається на психології, але це ще не забезпечує досконалість його як педагога. Отже, теоретична озброєність викладача ні в якому разі не зможе компенсувати відсутність певних здібностей займатися цією справою.

Щодо категорії педагогічного процесу як «навчання» і «виховання», то в межах педагогічної психології вони мають своє специфічне наповнення. Так, наприклад, поняття «виховання» визначається як зміна спадкової поведінки і «привітання нових форм реакції» [4, 44].

Взаємовідносини між психологією і педагогікою нагадують певною мірою відносини інших прикладних наук до своїх теоретичних дисциплін. З цього приводу Л.С.Виготським запропоновано зробити розподіл між окремими педагогічними дисциплінами при вирішенні завдань виховання:

- історія виховної системи;
- історія педагогічної ідеї;
- теоретична педагогіка;
- експериментальна педагогіка;
- педагогічна психологія [4, 37-46].

При цьому наполягається, що кожна педагогічна система повинна мати свою педагогічну психологію враховуючи водночас їх самостійність і узгодженість. Тобто, педагогічна психологія постає як більш вищий рівень рефлексії, на відміну від педагогіки, над проблемами освіти людини. Оскільки педагогіка є наукою здебільш про виховання дітей, то основою всіх педагогічних дисциплін є історія виховної системи, тобто реальна історія освіти, яка включає в себе єдність виховання і навчання людини. Ця ж реальна історія породжує відповідну історію педагогічних ідей (вчень, теорій). Виходячи з цього, педагогічна психологія є однією з дисциплін, що надає наукове забезпечення освітній практиці. Прикладний характер цієї науки зовсім не вказує на просте використання законів, що встановлені загальною теоретичною психологією у педагогічній сфері. Вивчаючи закони змін людської поведінки і засоби оволодіння цими законами, педагогічна психологія надає педагогам-експериментаторам можливість перевірити їх на практичну ефективність. В цьому й проявляється як єдність всіх педагогічних наук між собою, так і науки з практикою виховання та навчання.

Слід зазначити, що в своїх дослідженнях сучасні психологи спираються на дві основні функції освіти:

1. трансляція таких норм, яка необхідна для підтримування суспільного виробництва і життєдіяльності суспільства загалом;

2. щільно пов'язана з першою, але звернена вже до індивіда, полягає в тому, щоб підготувати його до життя, точніше кажучи – допомогти йому знайти гідне місце у суспільстві, належним чином пристосуватися до вимог останнього [1, 5].

Основа такого визначення криється в стабільності положень в умовах будь-яких реформвань у суспільстві. Зазначається, що на сьогодні зберігається функція трансляції норм діяльності, але на передній план виходять ті з них, які дають людині змогу постійно вчитися, ефективно взаємодіяти з іншими людьми і самостійно осмислювати новий досвід. Водночас же зазнає змін само поняття нормативності. Виявляється, що орієнтація на певну систему апро-

бованих норм сумісна з плюралізмом і зовсім не обов'язково передбачає безальтернативність. Тобто, нормою стає зміна норм.

Аналогічних змін зазнає і адаптаційна функція освіти. Необхідність адаптації до вимог суспільства залишається, але ж самі вимоги безперервно змінюються. До того ж, слід зазначити, що поняття адаптації охоплює не тільки пристосування до середовища, а й активний вплив на нього, що спрямований на приведення його у відповідність з уподобаннями та ідеалами особистості.

Розглядаючи проблеми впливу освіти на формування особистості, її психіку, а також залежність ефективності освіти від стану і психіки людини що навчається, – дослідниками намічено декілька напрямів втілення гуманістичного ідеалу в розбудові освіти.

Перший з цих напрямів пов'язаний з втіленням гуманістичного ідеалу у стратегіях розбудови освіти і потребує таких вимог як: доступність освіти для дітей всіх соціальних шарів суспільства, але при цьому збереження високих освітніх стандартів; підвищення відповідальності тих, хто навчається і хто навчає; надання ґрунтовної психологічної допомоги у виборі шляху одержання освіти і т.ін.

Другий напрям стосується значної ваги шкільної освіти у особистому розвитку і житті дітей, підлітків та молоді. Цей напрям втілення гуманістичного ідеалу застерігає від крайностей і наполягає на врахуванні того значення, що має для гармонійного розвитку людини систематизоване навчання в якому концентруються сили і традиції культури [5, 89]. В межах цього напрямку, зазначається недоцільність охоплення всього життя дитини лише межами школи, бажаність розширення кола соціальних зв'язків учнів як на колективному, так і на індивідуальному рівні. З цим напрямом пов'язується врахування ще однієї закономірності, на яку свого часу звернув увагу американський філософ Дж. Дьюї, це – важливість тісних зв'язків із життєвим, позанавчальним досвідом у самому процесі навчання для забезпечення його ефективності, його істотного внеску у психічний розвиток учнів.

З забезпеченням сприятливих умов, що допомагають виникненню, розвитку і поширенню різних педагогічних технологій, саморозвиткові різних типів нової школи і плідній взаємодії між собою та освітнім і позаосвітнім середовищем, – пов'язаний третій напрям втілення гуманістичного ідеалу.

Останній, четвертий напрям, пов'язаний зі стратегією розбудови освіти і стратегією педагогічної діяльності – індивідуалізацією. Без цього найголовнішого моменту взагалі не може йти мова про вільний розвиток особистості. За своїм змістом, аспект індивідуалізації включає в себе:

1. намагання більш повніше враховувати напрямок розвитку учня, перспективу розвитку «потенційного Я»;

2. повагу до кожного учня, відношення до нього як до партнера, конкретизуючи при цьому цілі навчання і способи їх досягнення.

Можливість індивідуалізації зростає за умов ретельного психологічного обґрунтування диференціації навчання, коли учнів поділяють на групи за певними критеріями (рівнем розумового розвитку, інтересами і т.д.). Особливо актуальним є індивідуалізація навчання у нас в Україні, коли стільки десятиліть насаджувався насильницький колективізм. Разом з тим, помилковим буде відкидання компоненти колективізму, як тієї, що створює умови для становлення особистості через колективне опанування шляхів крізь зони найближчого розвитку.

В межах педагогічної психології також досліджуються основні стратегії педагогічної діяльності та сфери їхнього застосування. Виходячи з загальної класифікації цілеспрямованих психологічних впливів, виділяється два типи стратегій: монологічний і діалогічний. Монологічний тип стратегії, або доктринальний, виражається в уявленні про педагога як того, хто «володіє істиною» і має два своїх підтипу: імперативний (виходячи з того, що учень є суб'єктом впливу, тобто певної операції) та маніпуляційний (маніпуляція свідомістю чи поведінкою). Діалогічний же тип стратегій, на відміну від попереднього, ґрунтується на рівноправності партнерів педагогічного процесу.

Розглядаючи типи педагогічних стратегій, монологічний та діалогічний підходи можна тлумачити їх як певні граничні абстракції, у просторі між якими розгортається реальний педагогічний процес. Як правило, він значно ближчий до монологічного полюсу; водночас гуманістично-орієнтовані педагоги намагаються рухатися в бік діалогічного полюсу. До останніх належить, зокрема, прихильники «педагогіки співробітництва», що за часи СРСР виступили як альтернатива авторитарної педагогіки.

Враховуючи основну мету педагогічного процесу, слід зазначити, що кожна стратегія виправдано займає своє місце, виконує свої функції. Так, наприклад, для озброєння особистості необхідними засобами реалізації її спрямованості (знання та засоби дій, що сформовані на рівні навичок, умінь або стратегій), вкрай необхідним є монологічний вплив викладача на учня. Але що стосується становлення спрямованості особистості, що знаходить вплив у почуттях і переконаннях людини, її уподобаннях і прагненнях, життєвих планах (що виступають мотивами, які спонукають людину у відповідній ситуації до певного вчинку) – тут більш доцільним є використання діалогової взаємодії між основними суб'єктами педагогічного процесу.

Діалогічний підхід до навчання знань і вмінь потрібний як для формування здатності змінювати їхню форму і зміст залежно від передбачуваного контексту їхнього застосування, так і для полегшення спілкування учнів з широким інформаційним середовищем, де з будь-якої теми існують найрізноманітніші погляди, до яких треба свідомо поставитися, а також для стимулювання творчості учнів, коли в їх діяльності з'являється не тільки «задане нове», що вже відоме вчителю, але й справжнє нове, зміст якого не був запланований педагогами. До того ж, діалогічний підхід це, перш за все, зростаюча багатоваріантність, плюралістичність, діалогічність самого нормативного масиву знань, до якого варто прилучити учнів. Дослідниками висловлюються думки, що завдяки врахуванню поліваріантності та принципової діалогічності апробованого в культурі змісту, полягає шлях до розв'язання суперечностей між прилученням учнів до надбань культури і надбанням кожного з них простору для саморозкриття. Таке розв'язання полегшується завдяки праву особистості вільно вибирати між різними світоглядними позиціями і стилями життя. Адаже різноманітні позиції дедалі частіше сприймаються як ті, що не обов'язково виключають одна одну, а навпаки, тільки взаємодоповнюють, вступаючи між собою в діалогічну взаємодію. Такий підхід безпосередньо пов'язаний з усвідомлюваними сучасною наукою всебічністю і різноманітністю реальності, які перевищують можливості будь-якої окремо взятої теоретичної моделі. Для більш ширшого пізнання світу та подолання однобічності в розумінні дійсності і досягнення більш об'ємного її бачення виявляється необхідним діалог прибічників різних позицій. Безумовно, така тенденція дуже цікавить сучасних педагогів. Водночас, втілення діалогічних засад не тільки в методах, але в змісті освіти полегшується завдяки різноманітним заходам, спрямованим на її гуманізацію. Такими заходами є не тільки впровадження додаткових предметів людинознавчого, культурологічного та естетичного змісту, а й посиленню в різних (в тому числі природничих) курсах уваги до історичних, ціннісних, особистісних аспектів розвитку і застосування відповідних наук, розробці інтегративних курсів гуманітарної спрямованості тощо. У сучасному педагогічному процесі вчителю відводиться роль організатора діалогу і рівноправного його учасника.

На сьогоднішні, відображення суттєвих зрушень суспільної свідомості є зростаюча популярність діалогічного підходу, засадами якого психологи вважають:

– прилучення учнів не просто до систематизованих результатів людського пізнання, а й до процесу цього пізнання, що розгортається як неперервний діалог;

– ознайомлення з найважливішими віхами історичного розгортання цього діалогу стосовно фундаментальних проблем будови світу і людського буття;

– цілковита повага партнерів, які ведуть діалог (у тому числі педагога і учня), один до одного, визнання ними того, що істина не дана ззовні готовою і що кожен здатний зробити висновок в її осягнення, виховання учнів не просто прагнення пізнати істину, але разом з тим осмислення її діалогічності, того, що шлях до неї лежить через спір, через зіставлення позицій партнерів, усвідомлення обмеженості кожного розуміння;

– формування, у зв'язку з цим, потреби не просто у співрозмовнику, а в опоненті, який потрібний суб'єктові саме через свою відмінність від нього [1, 74].

Ці засади найповніше реалізуються в межах «Школи діалогу культур» (Біблер В.С. та інші). Так, згідно з концепцією В.С.Біблера, свідомість людини ХХ століття формується під впливом низки фактів, що наполегливо вимагають його орієнтації саме на культуру. Це, зокрема: неможливість, через швидку зміну соціальних і політичних структур, формування свідомості у стабільних соціальних умовах; зростання у виробничтві ролі творчості порівняно з рутинною працею; взаємодія у духовному житті суспільства сенсів і цінностей різноманітних (історично, географічно, ідеологічно) культур і необхідність у зв'язку з цим для конкретної людини якимось чином поєднувати у своїй свідомості ніби несумісні сенси і цінності, що вимагає авторського ставлення до них, вироблення власного відношення. Аналізуючи «зсув Культури в епіцентр буття», В.С.Біблер констатує народження розуму нового типу – Розуму Культури, що у свою чергу покладає його як Розум Діалогічний, або розум Діалогу Культур [2]. Відносно системи освіти це говорить про те, що вона в цілому має сприяти, аби кожен учень, кожен педагог міг зануритися в світ культури, точніше, осмислити своє власне життя як буття в культурі.

Діалогова форма спілкування поширюється і на діалог педагогічних ідей, що має стати безпосередньо складовою дії та постійної реконструкції освіти. Отже, життя освіти має відбуватися у формі перманентної перебудови, тобто, зміни в освіті, що мають забезпечити запит культури, повинні бути втілені у певних цивілізаційних формах, у механізмах інституціональних змін. Саме таким чином формується сучасний запит до освіти з боку педагогічної психології, метою якого є прагнення надати дитині не скільки знання, скільки навчити її ці знання здобувати і самостійно використовувати; бажання не скільки навчити дитину, скільки сформувати її творчу особистість, збудити її душу. Для цього система освіти повинна бути чутливою до різноманітних педагогічних ідей, сприй-

мати педагогічну творчість, саморозвиватися, включати в себе певні механізми, що забезпечують діалог навколо цих педагогічних ідей і власного устрою, а також доводити кожну увібрану ідею до рівня культури (в теоретичній площині) і технології (у практичній цивілізаційній площині), уособлювати в собі діалог педагогічних культур.

Поряд з педагогічною психологією, проблеми освіти також досліджуються соціологією – наукою про суспільство як цілісну систему і про окремі соціальні інститути, процеси та групи, що розглядаються в їх тісному зв'язку. Щодо освіти, то тут соціологію цікавить соціальний її аспект: як завдяки освіті людина включається до тих чи інших соціальних груп, займає певні позиції в соціальній структурі суспільства, засвоює і виконує найрізноманітніші соціальні ролі в суспільстві. Отже, соціологія вивчає освіту як один з соціальних інститутів, що історично склалися, стали форми організації сумісної діяльності людей з приводу освіти.

В загальній системі соціологічного знання, соціологія освіти займає конкретне місце. Якщо представити соціологію як систему соціологічного знання, то вона визначається у вигляді трьохрівневої цілісності:

I. Загальносоціологічний рівень як загальнотеоретичний.

II. Спеціальні соціологічні теорії.

III. Емпіричні соціальні дослідження.

За своєю специфікою, соціологія освіти належить до соціологічних теорій середнього рівня (має статус галузевої), що вивчає систему освіти як соціальний інститут. Але слід зазначити, що саме поняття «соціальний інститут» дуже складне, бо включає в себе соціальні організації, соціальні групи, взаємодію і взаємовідносини між ними. Виходячи з визначення поняття «соціальний інститут», можна розгорнути більш ширшу проекцію розгляду освіти в соціології, а саме:

1. як соціальну організацію (школа, вуз та інші навчальні заклади);

2. як соціальну групу, або сукупність груп (учні, викладачі);

3. як підсистему системи суспільства, або як окрему систему, що складається з підсистем;

4. як процес взаємодії та взаємозв'язку між основними суб'єктами освітнього процесу, видами діяльності та таке інше.

Спираючись, в якості методологічної бази, на загальносоціологічні закони і закономірності першого рівня, узагальнюючи фактологічний матеріал і результати конкретно-соціологічних досліджень, використовуючи методіку соціологічних досліджень, ця наука розробляє соціологічну теорію і сучасні моделі освіти, апробує їх в реальній соціальній практиці, пропонує методіку соціологічного вивчення ефективності процесу

освіти рекомендації по її вдосконаленню як соціальної системи.

Виходячи з того, що освіта розглядається як соціальний інститут, який існує для задоволення соціальних потреб через сукупність соціальних функцій, – соціологія освіти досліджує такі функції освіти:

1. вузько соціальну функцію, тобто коли освіта сприяє соціалізації людини, включає особистість у соціальні відносини, залучає її до соціальних цінностей. З соціалізацією тісно пов'язані функції: а) інтегративна функція; б) функція селекції (більш поширена в західній соціології); в) гуманістична функція (на сьогодні ця функція досить слабка, з-за того, що гуманізація тлумачиться як просте розширення гуманітарного знання); г) продуктивна та репродуктивна;

2. соціально-економічну функцію (підготовка до трудової діяльності нового покоління), при цьому важливою соціальною проблемою є приведення освіти у відповідність до потреб суспільства.

Досить специфічним в соціології є підхід до визначення особистості, що пов'язано з особливістю предмету соціології, з цього приводу в соціології існує ціла галузь – соціологія особистості. Через визначення певної соціальної групи, в якій відбувається формування особистості, членство в ній, – досліджується процес соціалізації людини. Таким чином, людина (особистість) визначається соціологією освіти як соціальна істота, відносно соціології освіти – як суб'єкт та об'єкт освітньої діяльності. Звідси ж і впливає основна функція освіти – функція соціалізації людини у суспільстві. Визначення освіти як соціального процесу, надає можливості дослідити співучасть людини у різноманітних соціальних змінах, так як за допомогою освіти суспільство одержує людей, що приймають безпосередню участь в його подальшому розвитку, здійснюють певні зміни.

Аналіз наведеного матеріалу, дає право говорити, що соціологія освіти займається:

1. виявленням місця освіти в системі соціальних відносин;

2. досліджує ефективність її функцій;

3. досліджує взаємозв'язок з іншими галузями (економікою, політикою і т. і.);

4. досліджує системний характер самої освіти.

Серед соціологічних наук, що також займаються проблемами освіти, дослідники (Н.П. Лукашевич і В.Т. Солодков) виділяють соціологію виховання як науку про вплив на процес виховання соціального середовища, що оточує людину; соціологію вільного часу – галузь знання про діяльність, соціальні відносини і орієнтацію людей в сфері досугу; соціологію молоді; соціологію особистості; – що представляють собою теорії про закономірності соціальної пове-

дінки суб'єктів соціальних відносин [6, 8].

Ще один з аспектів взаємовідношення людини і освіти розглядає соціальна психологія. Специфічність цього розгляду полягає у розумінні людини як суб'єкта учбової діяльності в межах освіти як соціальної організації. Соціальна поведінка людини при цьому вивчається в структурі організаційно опосередкованих систем цінностей, норм і цілей, тобто як поведінка людини, що належить до організації. Серед проблем, що мають практичну цінність для підвищення ефективності навчальної діяльності ця наука виділяє такі: як досягти того, щоб організація освіти не була чужою природі людини; які закони і соціальні технології освіти повинні лежати в основі організації навчальної діяльності, щоб не подавляти індивідуальність людини; яким чином система освіти повинна сприяти самоактуалізації і саморозвитку людини, її нормальному соціальному функціонуванню, збереженню психічного здоров'я.

В своїх дослідженнях соціологія освіти використовує загальносоціологічні категорії: соціальні відносини, соціальна система, соціальна орієнтація, соціальний інститут. Соціальна мобільність, кар'єра, соціальне управління, соціальні технології, соціальна діяльність та такі інші. В той же час ці науки оперують власними соціологічними категоріями: соціалізація, освіта, виховання, навчання, соціально-освітні відносини, соціальні суб'єкти освіти, інститути освіти, рівні освіти, безперервна освіта як соціальний процес і такі інші. Вже з цього видно, що багато з категорій запозичено з педагогіки, але на рівні соціологічної теорії середнього рівня вони набувають специфічного наповнення, що говорить про соціологічний рівень дослідження освіти як більш широкий на відміну від педагогіки.

Отримане в результаті дослідження соціологічне знання допомагає, перш за все, розширити можливості пізнання людини що навчається-

ся, суб'єкта соціальних відносин і процесів, навчання і виховання.

Докладний аналіз існуючого в науковій літературі матеріалу показує очікування соціологів, що оволодіння методикою проведення конкретних соціологічних досліджень дозволить здійснити ефективний зв'язок у навчально-виховному процесі, оперативно простежити його ефективність і внести необхідні корективи. Таким чином, використання соціологічної інформації про соціальні процеси і тенденції в оточуючому житті, надасть можливості конкретизувати взаємодію інститутів освіти та виховання з соціальним середовищем, систематично відображати ці тенденції в управлінні освітою як інститутом.

Аналіз наведеного матеріалу приводить до висновку про те, що педагогічна психологія та соціологія освіти обумовлюють і конкретизують різні аспекти функціонування освітнього процесу.

Через рефлексію педагогічних дисциплін (реальну історію освіти, історію педагогічних ідей) – педагогічна психологія надає освітній практиці наукове забезпечення, оскільки, за допомогою методів педагогічної психології педагогіка отримує обґрунтування нових педагогічних технологій, здійснює плідний зв'язок між освітнім та позаосвітнім середовищем.

Соціологічні науки (соціологія освіти, соціологія виховання, соціологія особистості, соціальна психологія і т.ін.) вивчаючи специфіку функціонування освіти в соціумі, доповнюють і конкретизують певні її аспекти як соціального інституту. Таким чином, розуміння освіти з боку соціальних та психологічних наук доповнює і розширює знання про освітнє поле людини, надає змоги проаналізувати і синтезувати ці знання для вирішення існуючих проблем і побудування нових форм освіти на підставі нової методологічної парадигми.

Література:

1. Балл Г.О. Психологічні аспекти гуманізації освіти: Книга для вчителя. – Київ-Рівне, 1996. –125 с.
2. Берулава М.Н. Гуманизация образования: направление и проблемы // Педагогика. – 1996. – №4. – С.23-27.
3. Вим-Бад Б.М. Путь к спасению: педагогическая антропология И.Канта сегодня. – М., 1994. – 48 с.
4. Вовк С.Н., Манин О.Н. Неклассическая методология и многофакторный подход. – Черновцы.: Прут, 1996. – 291 с.
5. Григорьян Б.Т. Проблема философского осмысления научного знания о человеке // Человек в системе наук. – М.,1989. – 504 с.
6. Коморний С.О. Віля джерел філософської герменевтики (В.Дільтей, Е.Гуссерль). – К., 1993.

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

В. Г. ДОЛГОПОЛИЙ

РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ: ПОШУК, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Долгополий Володимир Георгієвич – начальник управління освіти облдержадміністрації

Пропонується побудувати лекцію за таким планом.

1. Модернізація освіти як складова частина соціальної модернізації українського суспільства.
2. Основні напрямки і проблеми реформування освіти.
3. Хід та перспективи освітньої реформи.

Тема даної інформації може знайти всебічне висвітлення лише в контексті тих загальних процесів, що відбуваються у сфері освіти та в країні в цілому. Новітня історія незалежності України – це епоха корінних перетворень у всіх сферах суспільного життя, епоха подолання імперсько – бюрократичного минулого та інтеграції в світову цивілізацію. Це епоха прилучення нашого народу до загальнолюдських цінностей та досягнень новітньої інформаційної революції. В цілому ми можемо говорити про загальносистемний процес соціальної модернізації України, що має своєю метою побудову сучасного демократичного суспільства з розвинутою ринковою, соціально орієнтованою економікою та надійною матеріальною мережею інформаційних технологій.

Загальні тенденції соціальних змін в українському суспільстві визначають і характер розвитку та функціонування вітчизняної освітньої системи. Відбувається комплексна модернізація, яку дещо спрощено називають освітніми реформами, а вона є складовою частиною соціальної модернізації. Теоретичною основою цього процесу є зміна освітньої парадигми, в ході якої задаються основні напрями реформ. В першу чергу мова йде про зміну соціального статусу освіти в сучасному інформаційному суспільстві, де знання та інтелектуальний потенціал є основним джерелом розвитку та сили держави. Перетворення інформації в основний продукт економічної діяльності трансформує освітні процеси з вузькоспеціальних по підготовці кадрів та соціалізації індивіда в процеси повсякденної життєдіяльності людей, що тор-

каються усіх сфер соціального буття. Іншими словами, XXI століття – це століття освіти, в якому освітня діяльність стає супутником людини впродовж всього її життя.

Нова парадигма освіти визначає і нові змістовно-ціннісні орієнтири освітнього процесу. В усьому світі завданням навчально-виховної роботи вже є не просто надання людині певної суми знань, а її розвиток, становлення особистості, формування мотивації та навичок до самонавчання, саморозвитку, самоактуалізації. Науковці говорять про те, що на зміну інформаційно-проблемним формам навчання прийде евристично-пошуковий підхід до організації освітньої діяльності. А вся система освіти набуває гуманоцентричної орієнтації не лише в сфері теорії та елітної освіти, а й на рівні масової школи.

Конкретні орієнтири вітчизняної освіти визначаються не лише національними особливостями, а й наявними загальноосвітніми стандартами. XXI століття – це століття глобального взаємозв'язку країн і народів, століття формування загальнопланетарної єдності людства. Для нас інтеграція в європейську та світову спільноту, в європейський та світовий освітній простір – одне з першочергових завдань. Перехід до європейських та світових стандартів не має альтернативи, оскільки саме таким чином ми зможемо подолати відставання вітчизняної системи освіти, що виникло за десятиліття її штучної ізоляції. Щоб підкреслити масштабність завдань, які стоять перед нами у цій сфері, слід навести лише такий факт. Тривалість обов'язкового організованого навчання в сучасних розвинутих європейських країнах, наприклад, у Нідерландах, досягає майже 13 тисяч годин – це без післясередньої та вищої освіти. Це більше, ніж тривалість навчання в українській школі разом із програмами вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації. А в нас дехто ще й досі дискутує про доцільність переходу до 12-річної школи чи впровадження інших навчально-освітніх стандартів розвинутого суспільства.

Сучасний стан розвитку українського суспільства потребує переосмислення цілей, завдань і функцій освіти. Суспільні трансформації і, найперше, перехід до ринкового регулювання економічних відносин мають багатомірні наслідки. Це, звичайно, позначається на системі організації навчального процесу, управлінні його якісними показниками, фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні сфери освіти. Нові тенденції вимагають від освітян – учителя, керівника навчального закладу, організаторів освіти – передусім самостійного прийняття рішень, пошуку принципово інших пріоритетів, усвідомлення взаємозалежності між освітою, економікою і політикою.

За роки становлення нашої держави сформовано основи нормативно-правової бази системи освіти. На доповнення до Закону України «Про освіту» прийняті Закони прямої дії, зокрема «Про загальну середню освіту», а також нормативно-правові акти про різні типи шкіл і форми навчання.

У країні функціонує розгалужена мережа шкільної освіти: 21,3 тис. денних загальноосвітніх закладів різних ступенів з контингентом 6,9 млн учнів та 256 середніх вечірніх (заочних) шкіл – 107,6 тис. учнів. Збільшується кількість спеціалізованих середніх закладів, а це додатково 195 гімназій, 192 ліцеї і 947 навчально-виховних комплексів.

За непростих соціально-економічних умов система освіти продовжує реформуватися, удосконалюватися, спираючись на вітчизняний і зарубіжний досвід, надбання кращих учительських колективів, результати педагогічних експериментів, що відповідають міжнародним тенденціям в освіті і сприяють інтеграції у світовий і європейський освітянський простір. Водночас маємо справу з підходами, що були визначальними в минулі роки, а саме – своєрідним соціальним замовленням на обізнану молодь у сфері промисловості, сільського господарства, оборони тощо.

Усе це, розуміється, кошти і кошти, притому значні. Можна вимагати їх і марнувати роки в безплідному чеканні, а можна бути реалістами, усвідомлюючи, що криза економіки, яка супроводжується деформаціями у сфері духовного життя народу, ставить на порядок денний як тимчасові, так і довготривалі для освіти завдання.

Симптоми сьогоденної кризи були очевидними ще у 80-і роки, що спонукало до реформування загальноосвітньої і професійної школи (квітень 1984). Саме тоді було зроблено спробу змінити залишковий принцип фінансування освіти, обсяги якого скоротилися з 10% національного доходу СРСР у 50-х роках (загально-визнане у світі) до 7% у 60-80-х. Однак криза була глибокою, а реформи вкрай млявими.

Нині економічна ситуація в Україні, на жаль, не сприяє наближенню освіти до потреб особи

і суспільства, а проте й суспільство, у свою чергу, не вельми усвідомлює ролі і ваги освіти для свого матеріального і духовного одужання. Чи не тому досить повільно оновлюються у нас філософські і науково-педагогічні концепції освіти? Часом переважають зужиті ідеологічні стереотипи, втрата яких для деякого розцінюється як причина кризи самої освіти. Отже, маємо закономірний конфлікт між застарілими догмами і новим мисленням, який належить розв'язати на користь національних і загальнолюдських цінностей. Суто економізований, сказати б, підхід до освіти, не враховує її визначального людського виміру.

Науковці різних країн досліджують вплив рівня середньої освіти на ефективність економіки та ставлення до навколишнього середовища. Розвинені країни світу, наприклад Японія, Греція чи Південна Корея, досягли успіхів у середній освіті безпосередньо перед економічним піднесенням, коли реформи в освіті відбувалися одночасно з новим економічним курсом і впровадженням сучасних методів управління.

В Україні рівень освіти значно вищий, ніж у названих країнах напередодні їх економічного стрибка. Однак потреба в технологічних перетвореннях у нас така гостра, що освіта тут, поза сумнівом, має зіграти визначальну роль. Високі технології вимагають і відповідного рівня освіченості, зміни підходів до організації навчального процесу. Водночас економічний і технологічний розвиток доцільний і виправданий лише в тому разі, якщо супроводжується поліпшенням стану довкілля. У нас, на жаль, похвалитися тут нічим. Погане водопостачання, зростання кількості природних катаклізмів, погіршення умов життєдіяльності людини... Але безпорадна констатація й ремствування навряд чи зарядять справі. Де ж вихід? Либонь, у тому, що саме базова середня освіта покликана змінити екологічне мислення підростаючого покоління. Кардинальних зрушень можна досягти, запровадивши екологічну освіту, увівши її як предмет у навчальний процес або виділивши екологію в окрему дисципліну.

Рівень середньої освіти тісно пов'язаний і з соціально-культурними змінами. Через освіту передається і трансформується світобачення, переорієнтовуються соціальні акценти і функції.

Загальна обов'язкова середня освіта, до якої переходить Україна, повинна зітерти соціальне розшарування серед населення. Збільшення витрат на неї дещо вирівняє можливості самоствердження громадян або принаймні психологічно загартує тих, хто сьогодні сидить за партою, а завтра ступить у доросле життя. Розуміння справжніх і позірних цінностей у ньому – неабияка допомога молодому поколінню на самостійному шляху.

Очевидною є проблема співвідношення між гуманітарною і природничо-математичною осв-

ітою, культуротворчим змістом середньої школи. Ігнорування будь-якого компоненту негативно позначиться на політичному, соціально-економічному і духовному поступі країни. Ось чому, вибираючи освітні пріоритети і стратегії, потрібно інтегративно поєднати політичний, економічний, соціальний і культурний аспекти.

Україна, створюючи ринкову економіку й утверджуючи демократичні засади, має надати всім однакові можливості одержати освіту в її поліпшеній якості й змістові, що відповідав би потребам особи і суспільства.

Якість освіти, як свідчить зарубіжний досвід, значною мірою залежить від тривалості середньої освіти, показники якої в Україні чи не найнижчі в Європі. Середня тривалість навчального року в європейських країнах і у нас майже однакова (185–200 днів і 165–195 днів), однак на навчання в Європі виділяється пересічно 10 тис. 500 астрономічних годин, а в Україні лише 8 тис. 300, що відповідно становить 12–14 і 10 років. Це не сприяє інтеграції нашої держави в європейський освітній простір. Саме тому визначено одинадцятирічний строк навчання, який сьогодні нас теж не влаштовує, бо фактично залишається те ж десятирічне навчання.

Значні диспропорції в середній освіті склалися між загальноосвітніми закладами міст і сіл окремих регіонів, що зумовлено різним рівнем економічного розвитку, темпів і глибини економічних перетворень, стану соціальної інфраструктури.

Середня освіта потрапила в пряму залежність від економіки села, міста, району, області. Це вимагає змін у підході до її фінансування. Фахівці пропонують систему, за якої утримання школи та її матеріально-технічне забезпечення лишається за місцевими органами виконавчої влади, а всі інші витрати, зокрема оплату праці педагогів, візьме на себе Уряд. Це, безперечно; створить рівні умови для одержання певного обсягу і змісту освіти, однак залишаються проблеми, які потрібно розв'язувати.

Аналіз освітнянського бюджету останніх років свідчить, що його питома вага має тенденцію до зменшення: якщо у 1995 р. видатки на освіту становили 5,54% валового внутрішнього продукту, то в 1996 р. – вже 4,97, у 1997 – 4,2, а на 1998 р. – лише 4,17%, що, без перебільшення, падає до критичної межі. Як це узгоджується зі ст. 61 Закону України «Про освіту», де встановлено норму відрахувань на освіту в розмірі 10% ВВП? Саме тому гостро постає питання економічних нормативів для середньої освіти, принципів її фінансування (на одного учня) з урахуванням коефіцієнтів для сільської і міської шкіл, змінності навчання, часу побудови приміщень, рівня матеріально-технічного забезпечення тощо.

Протягом останніх років майже не оновлюється матеріально-технічна база освіти, особ-

ливо в сільській місцевості, де понад 20% усіх шкіл малокомплектні. У 3 тис. сіл з населенням понад 300 мешканців зовсім немає шкіл. Майже третина загальноосвітніх закладів розміщена у пристосованих приміщеннях, понад 1 тис. перебуває в аварійному стані. На початок 1998 – 1999 навчального року введено в дію шкільних приміщень лише на 15,7 тис. учнівських місць, тоді як у 1991 р. їх було споруджено на 131,3 тис. місць.

Вимушені заходи Уряду щодо економії коштів (перегляд нормативів наповнюваності класів, формування штатного персоналу, скорочення навчальних планів) зумовили істотне погіршення умов навчання учнів, негативно позначилися на доступності шкільної освіти для частини сільських дітей та можливості забезпечити в повному обсязі освітні запити національних меншин.

Проблеми сільської школи, передусім малокомплектної, потребують невідкладних управлінських втручань. Вони нагромаджувалися протягом багатьох років і призвели до різкого зниження професіоналізму сільського вчителя та рівня знань школярів. Розв'язати ці проблеми можна, розробивши типовий навчальний план для сільської малокомплектної школи, особливі методи і прийоми навчання, запровадивши елементи дистанційного навчання, створивши у районних центрах різнопрофільні заклади для обдарованої сільської молоді.

Узгодження загальноосвітніх пріоритетів у галузі освіти з потребами поліетнічних регіонів – важливий напрям в управлінні середньою освітою. Він потребує виваженого регулювання, оскільки стосується прав людини, міжетнічних та міжнаціональних відносин, а отже, – злагоди в державі.

На часі і проблема управління якісними показниками середньої освіти. Серед засобів впливу на чинники якості – запровадження стандартів середньої освіти; розподіл повноважень і функцій щодо контролю їх між Міністерством освіти та місцевими органами управління освітою; атестація загальноосвітніх закладів; введення механізму тестування школярів з різних предметів та загального розвитку на відповідних ступенях навчання.

Умовним відображенням державних стандартів можуть бути базовий і типові навчальні плани, що визначають пріоритети середньої освіти та перспективи її розвитку.

Навчальні плани середніх загальноосвітніх закладів повинні складатися з огляду на історичні, географічні і психологічні особливості українського народу, його світосприймання та світорозуміння, вітчизняний і зарубіжний досвід формування змісту і параметрів середньої освіти, поєднання інтересів особи й суспільства. Їх методологічними засадами мають стати принципи системності, інтегративності, природо-

відповідності, наступності, гуманізму, соціальності, розвитку, демократичності, єдності навчання та виховання.

Філософсько-педагогічна концепція навчання в середніх закладах освіти України має спиратися на українознавчу основу та пріоритетність розвитку людини як особистості й найвищої цінності суспільства. Освіта покликана стати тим духовним середовищем, в якому формуються ментальність українця та особистісні риси його як громадянина, допомогти людині знайти відповіді на етичні, релігійні, культурні, історичні, соціально-політичні, правові, національні, державні запити, дати їй надійні ціннісні орієнтації в повсякденному житті. Процес розвитку особистості буде успішним, якщо ґрунтуватиметься на розкритті взаємозв'язків та взаємовпливів у тріаді: людина – суспільство, людина – культура, людина – природа.

Не знання самі по собі, а вплив навчального процесу на соціалізацію особистості, перетворення її в людину культурну становить сутність сучасної педагогіки, дидактики і методики. Методичне викладання має поступитися діалогічному, такому, що вселяє і підтримує віру кожної дитини у власні сили, допомагає сформулювати цілісне бачення світу та аксіологічне ставлення до нього. Вчитель має стати рівноцінним партнером у спілкуванні з учнем і поважати його.

Складання навчальних планів середніх закладів освіти повинне враховувати вікові і психологічні особливості школярів, етапність навчання, пропедевтику природничих і суспільних знань у початковій школі, їх розширення і поглиблення в основній і старшій, прикладну спрямованість у школі 2-го ступеня і профільну – в школі 3-го ступеня.

Сучасна середня освіта ще не відповідає потребам суспільства щодо виховання «високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору» (Закон України «Про освіту»), продовжує «готувати до життя», не залучаючи дитину до життєтворчої активності в суспільстві, культурі і природі. Тож особливої ваги набуває проблема моделювання освіти відповідно до збалансованих потреб особи і суспільства, що дасть змогу розробити якісні та кількісні характеристики середньої освіти – цілеспрямованість навчальних предметів, ступінь їх інтегративності, доцільність, методи і форми педагогічної діяльності та технології для різних типів середніх закладів освіти тощо.

Актуальною стає потреба розширення інформаційних потоків. Отже, постає проблема узгодження їх з можливостями людини вибору тих знань, що мають непересічне значення для світорозуміння і гармонійного життя в природі і суспільстві.

З позицій людини третього тисячоліття маємо підійти до відбору навчального матеріалу з

фізики, хімії, біології, історії, літератури тощо, забезпечивши гармонійне співвідношення між суспільно-гуманітарним, природничо-математичним та культуротворчим циклами предметів, сформувавши можливості для поглибленого і профільного навчання, діяльності ліцеїв, гімназій, колегіумів, узгоджуючи все це з віковими та психофізичними можливостями дитини.

Конкретно-історичні умови розвитку нашої держави вимагають розширення виховних функцій школи – передусім через навчальні курси українознавства, історії, мови, літератури, права і громадянської освіти, етики та естетики, економіки тощо.

Сьогодення діагностує тривожну тенденцію, свого роду метахворобу – дефіцит патріотизму, що як усвідомлена потреба людини і суспільства може формуватися в процесі цілеспрямованої освітньої діяльності. Тому слід актуалізувати засоби патріотичного виховання через освіту, увівши, зокрема, до навчальних планів українознавство.

Саме освіта, цей найвпливовіший суспільний інститут, допомагає розв'язувати проблеми нашого суспільства. Гальмування процесу економічних реформ значною мірою лежить у площині їх психологічного несприйняття суспільством, і починати виховувати розуміння їх важливості треба зі школи через запровадження навчального предмету з економіки.

Позитивні моменти щодо впровадження реформи освіти є в нашій області, де досить відповідально поставилися до роботи з шестирічками: в цьому навчальному році сіли за парту 65% дітей цього віку. Це необхідно для того, щоб не повторити помилки шкільної реформи 60-х років, коли із школи були випущені одночасно десятикласники і одинадцятикласники. В роботі з цими дітьми область зберегла естафету ще середини 80-х років, коли м.Орджонікідзе входило до числа регіонів, де проводився експеримент переходу на навчання з цього віку. Аналіз результатів експериментальних досліджень дав можливість визначити основні гігієнічні умови перебування шестирічних дітей в школі, їхньої адаптації до шкільного життя, а також головні принципи організації навчально-виховного процесу в першому класі. У нашій області є райони, де 4-річна школа існує вже 15 років. Це СШ№5, №7, №8 м.Орджонікідзе, СШ№3, №6 м.Новомосківська, СШ№66, №135 м.Дніпропетровська, де створені всі умови для повноцінного навчання дітей шестирічок. До цього слід додати, що педагоги початкової школи нашої області за погодженням з Міністерством освіти і науки проводять експеримент щодо застосування 12-бальної шкали оцінювання знань у початковій школі, починаючи з другого семестру другого класу. На нашу думку, такий підхід допоможе дітям швидше адаптуватися до нової, до того ж значно гуманішої системи оцінювання знань.

Успішно відбувається перехід на 12-бальну систему оцінювання, в тім числі і в нашій області. Міністерство розробило критерії оцінювання знань, тоді як чітких критеріїв при чотирибальній системі не було. Але, як підкреслює Міністр освіти і науки В.Г.Кремень, такі критерії не повинні бути для вчителя бухгалтерською інструкцією, вони передбачають творчий та особистісний підхід до кожного учня.

Перехід на 12-річне навчання буде здійснюватися поетапно. 12 років навчатимуться діти, які підуть до школи у цьому році. У 2001 році на цей термін перейдуть середні класи, а в 2007 році – старші. Не можна говорити, що перехід на 12-річне навчання – ідея лише Міністерства освіти і науки. Таку програму навчання закладено в Законі «Про загальну середню освіту». В Європі дуже мало країн з десятирічним строком навчання у школах. На 12-річне навчання уже перейшли країни Балтії, Білорусь, а в Болгарії в середній школі навчаються 13 років. І справа не лише в тому, що навчання продовжено на один рік. А в тому, щоб дати змогу дітям краще засвоїти знання. Але основне – це має бути принципово нова школа, основною ознакою якої буде перехід на ліцеї і гімназії.

Дванадцятирічне навчання дає можливості для здійснення мовного прориву. Ми повинні домогтися, щоб кожен випускник школи обов'язково знав державну мову, українську, знав російську й англійську мови і ще одну з європейських. Знання трьох – чотирьох мов має стати нормою в нашій країні – так сказав на одній із своїх прес-конференцій В.Г.Кремень.

Великого значення в реформі освіти надається комп'ютеризації шкіл як одному з важливих засобів пізнання світу і науки. Такий підхід ставить нові вимоги до вчителя, який для роботи в умовах реформованої школи повинен володіти іноземними мовами і досконало знати комп'ютер. Різко змінюються педагогічні орієнтири педагогів. На зміну педагогіці авторитарній має приходити педагогіка взаєморозуміння, толерантності, інтерсуб'єктивних взаємин між учнем і вчителем.

В. В. ВОЛКОВА

УДОСКОНАЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ

Волкова Валентина Володимирівна – доцент кафедри економічної кібернетики факультету прикладної економіки Дніпропетровського національного університету, кандидат економічних наук

Умовою інтенсифікації економіки є її сучасна структурна перебудова. Для її здійснення потрібні значні інвестиції, які сьогодні в Україні дуже обмежені.

Сучасні структуроутворюючі економічні процеси пов'язані як з мікро- та макроструктурними процесами, так і з цілеспрямованою діяльністю держави. Структурні перетворення викли-

У реформованій школі мають не лише давати знання, а й навчати учнів здобувати їх, ефективно використувувати, а головне – учитель має допомогти учневі стати особистістю. «Я знав дуже багато дітей, які були відмінниками у навчанні, дисциплінованими, вихованими, але особистостями так вони і не стали. Хай учень знає менше формул, та буде особистістю. Зробимо це – зробимо націю розвинутою», – сказав Міністр освіти і науки.

Важливе значення в реформуванні освіти має перехід на викладання державною мовою у вищих навчальних закладах. З кожним роком у вищі навчальні заклади приходиме дедалі більше випускників середніх шкіл, які навчалися українською мовою. Вже сьогодні українською навчається 69 відсотків, тоді як ще кілька років тому їх було 49 відсотків.

Дуже важливо, щоб в освіту йшли працювати талановиті люди, а для цього у вчителя повинна бути пристойна зарплата. З 1996 року питання підвищення зарплати освітян не переглядалося, воно вирішується тільки цього року. Це і підвищення ставок та посадових окладів (в середньому на 25 відсотків), і встановлення доплат за вислугу років, доплати до відпустки тощо. Держбюджет виділив ще 410 мільйонів гривень на оплату позаурочних годин та оздоровлення освітян. Ця сума, на жаль, покриває лише 40 відсотків від потреб. Прочитуємо з цього приводу ще раз Міністра освіти і науки: «Якби учителям зарплату щороку підвищували хоча б на 25 відсотків, то тепер їхнє становище було б зовсім іншим. Нині в суспільстві встановилася думка, що без учителя держава неможлива, й освітян потрібно усіляко підтримувати. І думаю, не знайдеться такого уряду, який би не зумів передбачити в своєму бюджеті підвищення зарплати працівникам шкіл і вищих навчальних закладів».

Отже, сучасний етап розвитку загальної середньої освіти в Україні визначатиме обриси суспільства XXI ст.

каються рухом платоспроможного попиту і товарної пропозиції, ціновою, фінансовою та податковою політикою, зовнішньоекономічною та інноваційною діяльністю. Проте розв'язання відповідних проблем ускладнилося обмеженістю інвестиційних можливостей, дефіцитністю державного і місцевого бюджетів, інфляцією.

Приватизація, яка звичайно створює належ

ну основу для формування ринку інвестицій і стимулювання ринкової діяльності в інших сферах, не справила значного впливу на ці процеси не тільки через її низькі темпи, але головним чином тому, що формування нових відносин власності не ув'язувалося з цілеспрямованою структурною перебудовою, із завданнями експортної активізації виробництва, з розвитком ринкової інфраструктури, демонополізацією, створенням умов для підвищення доходів населення.

Так і не сформоване конкурентне середовище позбавило економіку основного ефекту, очікуваного від приватизації, – структурної перебудови, а також активізації інвестиційної діяльності. До останнього часу головну роль у збільшенні інвестиційного навантаження на економіку відіграють фондомістки об'єкти, тоді як в існуючих умовах взаємних неплатежів і слабого державного бюджету реалізація довгострокових проєктів має високий потенціальний ризик, звужує можливості залучення іноземного капіталу. Це негативно позначається на здійсненні структурних перетворень в економіці.

В Україні обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку є в 10 разів меншим, ніж в Угорщині, і в 6,5 разів меншим, ніж у Польщі. Навіть якщо обернути їх у гроші (а вони, здебільшого, мають форму рухомого і нерухомого майна), то цієї суми не вистачить і на покриття заборгованості по зарплаті.

Проте динаміка все ж подає надію. Так, за I півріччя 1997 р. до України надійшло 229,7 млн. дол. іноземних інвестицій. В основному, нові засоби надійшли у формі рухомого і нерухомого майна (62,9%), а також грошових внесків (32%). Інвестиції здійснено в рамках 4669 підприємств (головним чином, спільних), з яких усього 1254 виробляють якусь продукцію. На підприємства, що випускають продукцію, припадає половина всіх інвестицій. При цьому найбільші інвестиції вкладено резидентами США (19% від їх загального обсягу), Німеччини (відповідно, 16,1%), Росії (7,9%), Великобританії (6,8%), Нідерландів (5,9%) і Кіпру (5,7%). Найбільшу інвестиційну привабливість мають такі галузі, як внутрішня торгівля (понад 1/4 усіх інвестицій), харчова промисловість (12,6%), машинобудування і металообробка (11,8%), транспорт і зв'язок (3,7%), будівництво і промисловість (3,4%). За регіональною привабливістю, як і раніше, лідирує Київ (40% усіх іноземних інвестицій). Далі йдуть Одеська (9,2%), Дніпропетровська (7,5%) і Донецька (6,4%) області. Обсяг інвестицій з України є в 10 разів меншим від обсягу інвестицій до України.

Можна навести ще чимало підтверджень тому, що досі накладання досвіду трансформування економіки інших країн, навіть у період циклічних криз ще не змогло позитивно вплинути на економіку України. У пошуку засобів, які б

об'єктивно регулювали раціональну реструктуризацію виробництва, а також методів її стимулювання свідомою державною політикою на особливу увагу заслуговує концепція якісної орієнтації виробництва. Вона виходить з того, що тільки висока конкурентоспроможність товарів і послуг, вироблених в Україні, здатна виштовхувати їх на світовий ринок і забезпечити приплив капіталу до країни. Доки і внутрішній, і зовнішній ринки відкидатимуть вітчизняну продукцію, не з'явиться не тільки можливість для інвестування постійного розвитку економіки, але й необхідність у ньому, оскільки розвивати збиткове виробництво просто економічно не доцільно.

Для досягнення рівня передових високих технологій виробництва, нових товарів і надання нових послуг, стратегічний напрям розвитку економіки повинні визначати інтелектуальні, наукомісткі галузі з використання висококваліфікованої праці. Про те одного вибору такого напрямку, і, навіть, його подання у вигляді програми далеко не досить для реалізації концепції прискореного переходу на високоякісні продукцію та послуги. Потрібні заходи, які б створювали економічні умови для фінансування НДДКР, для відпрацювання високих введень на державному рівні пільг щодо будь-якої інноваційної діяльності. Насамперед, підприємства, що вийшли на світовий ринок з новими, високоякісними товарами, повинні частково, або повністю звільнитися від торговельного мита, мати знижений податок на прибуток і отримувати привілей при ввезенні до країни валютних коштів. Однією з форм стимулювання фірм, які успішно діють на світових ринках, може стати заміна податкових сплат переказом відповідних сум до їх власних фондів розвитку.

Для визначення напрямів найефективнішого застосування інвестицій держава може регулярно проводити інноваційні тендери, забезпечуючи тим самим високий рівень конкуренції та ефективності використання інвестиційного капіталу. Така діяльність, як сертифікація продукції, акредитація на якість роботи підприємств, інжиніринг і консалтинг, повинна не тільки здобути декларативну підтримку держави, а й стати об'єктом безпосереднього регулювання, фінансової підтримки.

Реструктуризація виробництва на базі якісної орієнтації передбачає активну інноваційну діяльність. Специфіка виникнення і проникнення прогресивних наукових ідей, технічних нововведень у реальне виробництво (незважаючи на зумовленість цих процесів потребою в постійному розширеному відтворенні промислового капіталу) полягає у відсутності стійкого економічного саморегулятора підтримки інноваційної діяльності. Ця специфіка виражена, з одного боку, недостатньою визначеністю очікуваних результатів, складністю безперервних змін в

організації наукових досліджень, а з другого, – високою рентабельністю інвестицій при своєчасному використанні науково-технічних досягнень у виробництві. Тому в багатьох країнах управління науковими дослідженнями та інноваційними інвестиціями є пріоритетним напрямом державної економічної політики. Природною умовою проведення такої політики є багатий, стійкий і швидко поповнюваний державний бюджет.

Проте такий шлях активізації інноваційних інвестицій не є характерним для сучасної економіки України. В умовах хронічного бюджетного дефіциту, дуже слабкої схильності заощаджувати, стагнації промислового виробництва, слабкості державної інвестиційної політики є потрібним якісно новий підхід до пошуків матеріальних і фінансових засобів для введення в дію основного фактора реструктуризації та зростання економіки – НТП.

Для забезпечення максимально повного використання інноваційного потенціалу і забезпечення добробуту жителів країни необхідними є широке залучення приватних інвестицій, всебічне стимулювання підприємницької діяльності у сфері інноваційного бізнесу, створення умов для залучення іноземного капіталу до розвитку НТП. При цьому важливою обставиною є різноманіття соціально-економічних і науково-технічних факторів, які визначають інноваційні можливості різних регіонів України: одні області мають високий науково-технічний потенціал, який склався раніше, другі – благодатні природні умови і рекреаційні бази, треті – багаті традиції сільськогосподарського виробництва, тощо. Вловити ці особливості, врахувати економічні та соціальні передумови для виробничого зростання за рахунок використання високих технологій, «ноу-хау» і новітніх наукових розробок, ретельно вишукуючи при цьому засоби для їх промислового і господарського використання, по силах регіональним адміністративним, виробничим і науковим органам управління. Тому основним полем діяльності для комерційного підприємства в інноваційній сфері мають стати адміністративно-господарські регіони. Цілком зрозуміло, що така постановка питання не виключає проведення загальнодержавної інноваційної політики, а, скоріше, орієнтована на певний ухил у ньому. Як ключовий момент і державної, і регіональної інноваційної діяльності слід виділити регіональні ринки високих технологій і наукових відкриттів.

Центром таких ринків повинні стати інноваційні біржі, їх організаційно-фінансову підтримку можуть забезпечити не тільки приватні засновники, але й місцеві органи управління, що виступають у ролі як адміністративно-юридичного гаранта їх діяльності, так і їх безпосереднього засновника. Організаційний ста-

тус таких бірж повинен відповідати їх призначенню і, поряд з торговельно-обмінними угодами по реалізації науково-технічних нововведень, передбачити економічну стимуляцію нових пропозицій, вивчення потреб у вдосконаленні виробничих процесів, консалтингову діяльність, реалізацію аналітичних досліджень по інноваційних пропозиціях, виконання позабалансових операцій по нових проектах, і видачу фінансових гарантій під їх реалізацію.

Крім інноваційних бірж, регіональні ринки високих технологій і наукових відкриттів повинні розвинути відповідну інфраструктуру, в центрі якої – приватні інноваційні фонди, інжинірингові центри, інноваційні банки, їх діяльність визначається особливостями субсидування наукових досліджень і набирає форми венчурних інновацій, коли власники грошового капіталу, надаючи позички на нові розробки, ризикують за всіма статтями, характерними для позичкового капіталу.

Інноваційні фонди ризикового капіталу акумулюються на акціонерних засадах з багатьох джерел: капіталу корпорацій, банківських кредитів, пенсійних фондів, особистих заощаджень громадян, місцевого бюджету.

Необхідні непрямі заходи заохочення державою науково-технічної діяльності і прискорення інноваційного циклу, зокрема – податкові пільги виробникам продукції та експортні пільги для підприємств, які реалізують готові високотехнічні вироби.

Важливим питанням також залишається підтримка державою малих та середніх підприємств. Малий інноваційний бізнес може ефективно працювати тільки в умовах добре налагодженої інфраструктури передачі технологій (взаємодій між різними секторами науки, наукою і виробництвом, центром і периферією) і системи комунікацій. Проте така система не тільки не створена, але й ті її начала, які були закладені в доперестроєвний період, практично ліквідовані. Наприклад, комп'ютерні бази, які містять інформацію про публікації, переведені в більшості бібліотек на комерційні рільси і доступні тільки обмеженому колу користувачів. Тому сьогодні дуже важливо, по-перше, створення бази даних про наявність розробок і попит на них; по-друге, надання допомоги в розповсюдженні такої інформації (в першу чергу регіонам).

Напрямок науки, який отримав звання «оцінювання технологій», з'явився ще в 60-ті роки. З тих пір в розвинених країнах активно функціонують агентства оцінки технологій. Для України створення таких центрів дуже актуальне, так як проблема вирішувалася найчастіше ненауковими методами. В зв'язку з цим виділимо три можливих напрямки діяльності. Перший з них – оцінка перспективності технологій, аналіз ефекту від впровадження, прогноз конкурентоспроможності в Україні і за її кордонами. Від дер-

жави потрібна первісна фінансова підтримка таких центрів. Підприємства, які зацікавлені в грамотній оцінці тенденцій і перспективності своєї продукції, могли б платити за експертизу, як це робиться вже давно при оцінці інвестиційних проектів. Фінансову підтримку можна замінити податковими пільгами. Наявність таких і можливість отримати фінансову підтримку (бажано на конкурсній підставі) приведуть до створення ряду центрів і конкуренції між ними.

Інформаційна підтримка центрів виявляється перед усім в наданні допомоги в придбанні методик по оцінці технологій і інноваційних проектів і підключення через інформаційну мережу до бази даних, які містять відомості про вже втіленні у світі технології такого типу.

Другий напрямок – оцінка шкідливих екологічних ефектів від втілення і розповсюдження технологій і створеної на їх підставі техніки.

Нарешті, третій напрямок діяльності – підготовка кадрів по теорії науково-технічного прогресу, інноваціям.

Особливо актуальний для нашої країни світовий досвід створення регіональних центрів інноваційного розвитку. Розумний перенос на український ґрунт зарубіжного досвіду допоможе в досягненні двох важливих цілей державної науково-технічної політики: збереження і перетворення регіональної науки в інтересах конкретних регіонів і першочергового розвитку прикладних досліджень.

В тих регіонах, які дадуть згоду, було б важливо створити центри регіонального розвитку і розповсюдження нових технологій. До найважливіших напрямків їх діяльності відносяться інвентаризація ресурсів регіону та розробка програм і планів його соціально-економічного розвитку; консультування місцевих органів влади з проблем науки, а також взаємодії з навчальними і науковими закладами. Фінансування прикладних робіт могло б йти по лінії державних

програм, або видачі грантів окремим вченим і науковим колективам, які мають необхідні заділи.

Центр регіонального розвитку повинен отримати статус незалежного агентства по науково-технічній діяльності, бути самостійним, але підзвітним правлінню, куди входили б представники усіх засновників, в числі яких Міністерство економіки і Міністерство освіти, місцева адміністрація, наукові організації і промислові підприємства регіону. Фінансуватися така організація могла б з багатьох джерел – державного і місцевих бюджетів, за рахунок договорів з виробничими колективами. Це дозволило б активізувати іновачійний процес в регіонах, орієнтувати регіональну науку на конкретні місцеві потреби, стимулювати ініціативу периферійних наукових організацій в їх приближенні до практичних цілей, а також посилити контроль за використанням як самих іновачій, так і коштів, які виділяються на їх розвиток. Крім того, створення таких центрів надало б можливість міністерствам отримувати оперативну інформацію про стан науки в регіонах та сприяти тим самим інформаційному обміну в іновачійній сфері.

Для підтримки та прискорення науково-технічного розвитку ефективні фінансово-промислові групи (ФПГ), які включають спеціальні іновачійні структури. Ними могли б стати наукові (дослідницькі, технологічні) центри, які займаються питаннями підтримки і розвитку науково-технічного потенціалу підприємств і організацій, які входять у ФПГ. Корисно було б використовувати досвід розвинутих країн. Заходи по створенню іновачійних підрозділів при великих корпораціях. Він свідчить про високу ефективність наукових розробок всередині фірм в умовах ринкової конкуренції, а також про їх переваги через розробки самостійних дослідницьких організацій.

НА ГРАНІ

Ю. А. ШАБАНОВА

ДУХОВНАЯ МИССИЯ ЕЛЕНА ПЕТРОВНЫ БЛАВАТСКОЙ

Шабанова Юлия Александровна – член европейского теософского общества, старший преподаватель кафедры философии Национальной горной академии Украины, кандидат философских наук

Отношение к личности нашей соотечественницы Елены Петровны Блаватской, неоднозначно и зачастую противоречиво. При жизни о ней много спорили: одни защищали и полностью разделяли её смелые устремления, другие – беспощадно критикуя её нрав, делали все, чтобы всячески навредить ей. Воспоминания её современников поражают разнообразием мнений об особенностях её индивидуальности. «Для одних, – пишет Елена Писарева, переводчик многих работ Блаватской, – она великое существо, открывающее миру новые пути, для других – туманная толковательница непонятной метафизики... И нет тех ярких признаков человеческой души, которые бы не соединились с именем этой необыкновенной женщины» [5, 9].

Дошедшие до нас воспоминания и письма родственников Блаватской: В.П.Желиховской* [4], Н.А.Фадеевой** [1], С.Ю.Витте*** [1], а также её современников и соратников: А.Безант [6], Р.Боуэна [8], Е.Писаревой [5], Г.Олькотта [9], Дж.Синнета [10], У.К.Джаджа [3] и других, свидетельствуют о насыщенном событиями и высокими духовными устремлениями, жизненном пути Елены Петровны, который условно можно разделить на три этапа.

Период детства и отрочества Блаватской непосредственно связан с нашим городом – Екатеринославом, в котором ещё в XVIII веке, в доме на улице Петербургской (ныне Ленинградская, 11) поселились её бабушка и дедушка – Елена Павловна (в девичестве княжна Долгорукая) и Андрей Михайлович Фадеевы. Дед Блаватской служил в конторе иностранных поселенцев и был ближайшим помощником её управляющего – Инзова. И хотя дом, в котором жила семья Фадеевых, и родилась в 1831 году их

внучка – Елена Петровна Блаватская, существует по сей день, представляя историческую ценность мирового значения, сегодня возникла опасность обесценивания этого исторического места в силу возможной приватизации дома. Тогда как это место исторически связано как с судьбой всемирно известной основательницы Теософского Общества, так и с духовной жизнью интеллигенции Екатеринослава и требует бережного отношения и защиты государства. Дом Блаватской связан с жизнью и общественной деятельностью Елены Павловны Фадеевой, которая воспитывала внучку и оставила о себе память замечательной, высокообразованной женщины, необыкновенной доброты и совершенно исключительной для того времени учёности (она владела пятью иностранными языками, переписывалась со многими видными учёными, прекрасно рисовала, в ее альбоме сохранился поэтический автограф А.С.Пушкина, оставленный поэтом в период пребывания в Екатеринославе).

Не менее просвещённой была и мать Блаватской – Елена Андреевна Ган, которая известна как автор высокохудожественных повестей и романов, опубликованных под псевдонимом Зинаида Р-ва. Творчество Елены Ган высоко оценил Белинский, посвятив ей несколько хвалебных страниц и назвав её «русской Жорж Санд». Среди ближайших предков Блаватской были и представители родов Франции и Германии. Детские и отроческие годы наследницы знатных фамилий прошли в Екатеринославе, в дружной просвещённой семье с гуманными традициями, мягким и добрым отношением к людям. Если первый период жизни Блаватской можно определить как время формирования личности, развития её уникальных умственных и психических способностей, то второй период – это путь духовного ученичества.

В 17 лет выйдя замуж за 60-летнего полковника Блаватского, и покинув его через 3 месяца, Елена Блаватская обретает независимость и возможность странствований за границей.

* Вера Петровна Желиховская – родная сестра Е.П.Блаватской.

** Надежда Андреевна Фадеева – родная тётка Е.П.Блаватской.

*** Сергей Юльевич Витте – двоюродный кузен Е.П.Блаватской, российский премьер-министр.

«Замужество её – вспоминает Елена Писарева, – на 18-ом году с человеком сравнительно пожилым и нелюбимым, с которым она не могла иметь ничего общего, объясняется вернее всего желанием вырваться на волю. Если представить себе условия жизни русской девушки тех времён в провинциальном «высшем свете», не трудно понять, до чего эти условия должны были давить такую пламенную, рвущуюся из всяких рамок, вольнолюбивую натуру, какую обладала молодая Елена Петровна» [5, 17].

В последующий 20-летний период Блаватская, изучает религиозно-философские доктрины, побывав во многих городах Западной Европы, а также в Египте, Северной Африке, Америке, Индии, Китае. Именно в этот период раскрывается литературно-художественный талант Блаватской, литературное наследие которой огромно. Это религиозно-философские труды, путевые очерки, фантастические повести и рассказы, публицистика самого различного характера, письма, переводы ранее недоступных европейской науке манускриптов Востока и комментарии к ним.

Художественно-литературные произведения Блаватской можно объединить в две группы. Первую составляют книги, созданные на основе впечатлений автора от путешествий по Индии с южного побережья гималайских гор. От других книг Блаватской, написанных на английском языке, их отличает то, что они написаны по-русски и специально для русского читателя. Все индийские заметки Блаватской опубликованы под псевдонимом Радда-Бай. Для русского читателя очерки Блаватской явились подлинным открытием. «Из пещер и дебрей Индостана» до сих пор остается лучшей русской книгой об Индии. Красочные впечатления природы, животного мира, уклада жизни народа и правителей, древние обычаи, обряды и верования, древние святилища, храмы и крепости, пещерные сооружения, затерянные в джунглях города, брамины, йоги, ученые и философы новой Индии, героические предания и трагические события восстания сипаев. В талантливом, образном, живом изложении Блаватской, создающем эффект присутствия, все это складывается в яркий и целостный образ великой страны и великого народа. Особого внимания заслуживают страницы, посвященные религии и философии индусов. Впервые на русском языке основы индуизма и индийской философии были изложены столь популярно и доступно, но в то же время глубоко и серьезно, как бы изнутри. Ряд цитат из этой книги Блаватской вошел в знаменитый «Круг чтения» Л.Н.Толстого.

Если «Из пещер и дебрей Индостана» это своеобразный несистематический, но довольно широкий обзор природы, культуры и жизни Индии, то «Загадочные племена на Голубых го-

рах» явилось как повесть-исследование, посвященное истории открытия европейцами одного из труднодоступных горных районов Южной Индии, где на протяжении сотен лет в изоляции от окружающего мира сохранялась самобытная культура нескольких туземных племен. Автора привлекает антропологический вопрос происхождения племени тодда и его чрезвычайно своеобразные уклад жизни и отношение к окружающему миру, религиозный культ и магическая практика, в которых, по мнению Блаватской, воплотились глубокие знания таинственных сторон человеческой психики.

Вторую группу в художественных произведениях Блаватской этого периода составляют фантастические рассказы, тяготеющие к жанру волшебной повести, чьи истоки в бескрайнем море народных сказок и былин. Проза Блаватской стала одним из лучших украшений «восточной» ветви «волшебной» прозы, как в русской, так и в мировой литературе. Творчество Блаватской оказало влияние на таких крупнейших писателей нашего века, как Д.Лондон и И.Е.Ефремов. Яркий литературный талант Блаватской проявился также и в свободном дарестихосложении. С.Ю.Витте вспоминал: «На моих глазах она писала длиннейшие письма стихами своим знакомым и родным с такой легкостью, с которой я не мог бы написать письма прозой; она могла писать целые листы стихами, которые лились как музыка» [1, 107].

Среди путешествий Блаватской по странам Западной Европы и Востока особое значение имело 7-летнее пребывание в Тибете. Об этих годах она никогда и нигде не рассказывает, выполняя одну из главных заповедей неопита – молчание.

Третий период жизни Е.П.Блаватской с 1872 года и до последних её дней носит на себе ясную печать духовной миссии. В 1875 году она вместе со своим другом и единомышленником Генри Стилом Олькотом в Америке создаёт Теософское Общество. В 1879 году международная штаб-квартира перенесена в Бомбей, а позднее, в 1882 году, в Адьяр, где находится и по сей день. Теософское общество продолжает Путь к Истине, указанный Блаватской в её учении, основанном на законах Космической Духовности, Этики и Нравственности. Каждый, кто желает учиться, быть терпимым, иметь благородные цели и упорно работать, может стать членом Общества: «Любой человек со средними и бескорыстными способностями и склонностями к метафизике, ведущий непорочный и бескорыстный образ жизни, предпочитающий помогать ближнему, а не получать от него помощь, всегда готовый пожертвовать личными удовольствиями ради других, любящий Истину, Добро и Мудрость не ради возможной выгоды, а за их собственную ценность, может стать теософом» [7, 77].

Подлинным феноменом Блаватской, до сих пор остающимся загадкой, стали уникальные в истории мировой науки фундаментальные труды по истории, научно-философскому осмыслению и сравнительному анализу мифологических, естественнонаучных и религиозно-философских систем древности в связи с оккультными теориями Востока и Запада, а также естественно-научными взглядами Европы второй половины прошлого века. Это колоссальное синтезирующее исследование религий, мифологий, культа, древнейших философских систем, мистерий, символизма, магии, оккультизма и естественно-научных представлений древних в параллели с рассмотрением последних достижений и гипотез современной европейской науки. Первым из этих произведений стали два тома «Разоблаченной Изиды», где слились воедино анализ европейской религиозно-эзотерической традиции, уходящей корнями в религию и мифологию Древнего Египта. Этот огромный труд, свидетельствующий не только о живом аналитическом уме автора, но и о его доскональном знании и свободном обращении со всей совокупностью литературы по исследуемой тематике (вплоть до редчайших неопубликованных рукописей), вызвал глубочайшее удивление самых различных общественных сферах. Научные круги изумились неожиданному появлению солидной работы совершенно неизвестного автора, сделанной с привлечением целой библиотеки исследованной литературы и серьезного аппарата. Эзотерические общества Европы, разделенные на множество течений и толков, чьи взгляды порядком застоялись в пределах догматики и своеобразной схоластики западного оккультизма, были не менее изумлены выходу столь обобщающей книги с глубоким синтетическим взглядом на «тайноведение».

Главным делом жизни нашей соотечественницы, после написания теософских работ «Ключ к теософии», «Голос безмолвия», «Разоблаченная Изида» и других, явилось создание двухтомного труда под названием «Тайная Доктрина», которая представляет собой мощный прорыв в новую парадигму мышления, адресованного будущим поколениям. Представленные в этом монументальном труде, возникшем на озарении высших феноменальных способностей, синтез философских, религиозных и научных знаний; соединение рационального и иррационального; результаты деятельности подсознания, сознания и надсознания, — прокладывают пути к осмыслению сокровенного — тайн бытия, загадок антропогенезиса и космогенезиса.

«Тайной Доктриной» Блаватская называет некоторую архаическую мировоззренческую доктрину человечества, являющуюся первичной по отношению ко всем последующим религиозным системам, которые являются лишь усеченными и видоизмененными ее осколками.

Труд Блаватской — попытка реконструкции в пределах возможного этой фундаментальной истины, лежащей в корне религиозных, философских и научных исканий человечества. Именно поэтому она кладет в основу новой работы тексты древнейшей рукописи, именуемой «Книгой Дзиан»*, с привлечением фрагментов иных аналогичных источников, и анализирует преломление запечатленных в них воззрений в позднейших системах индоевропейских народов. Представленные в «Тайной Доктрине» основные принципы строения и эволюции мира, человека и человечества подчинены великой идее теософии о единстве мира.

Обращение к нравственному аспекту теософского учения сформулированного самой Блаватской в виде тезиса «Всё что ведёт к единству — есть добро, всё что ведёт к разъединению — есть зло» [2, 57] позволит приблизиться к спасительным ориентирам духовного возрождения человечества в период процветания конъюктурно-прагматичных приоритетов современного мира.

Учение Блаватской, основанное на синтезе философских систем европейских теософов М.Экхарта, Я.Бёме, Э.Сведенборга, Парацельса и религиозно-философских доктрин Востока сегодня воспринимается неоднозначно. С одной стороны — академическая философская наука не признаёт её учение как одно из значимых философских направлений современной философской рефлексии в силу налёта туманного мистицизма и отсутствия ясной логики. Е.П.Блаватская допускала, что многие «неудобные истины» не будут признаны её веком, и была готова к отрицанию теософских учений её современниками. При этом она писала: «Они будут осмеяны и отвергнуты *«a priori»* в этом столетии, но только в этом. Ибо в двадцатом столетии учёные начнут признавать, что «Тайная Доктрина» не была вымышлена». С другой стороны — горячие поклонники учения Блаватской, эмоционально «снимая» лишь верхний пласт «Тайной Доктрины», оперируют космогонической информацией, не проникая в глубинные сущностные начала учения, в результате чего возникает опасность извращенной трактовки сути теософии.

Менталитет и сознание человека XXI века испытывает необходимость в новой парадигме мировосприятия, синтезирующей рефлексив-

* «Книга Дзиань» (Дзиан. санскр. — мистическая медитация) — на основе которой была написана «Тайная Доктрина» Е.П.Блаватской, является составной частью древнего фолианта «Книга Сокровенной Мудрости Мира», представляющей собой сборник всех Оккультных Наук. Он хранится отдельно и скрытно на попечении Таши-Ламы в Шигатзе (Тибет), и является источником всех положений брахманизма и буддизма.

ные наработки прошлого и интуитивные предчувствия будущего. Именно поэтому, учение нашей выдающей землячки Елены Петровны Блаватской, в период кризиса рационально-материалистических приоритетов общества

требует бережного и внимательного подхода к его серьёзному философскому осмыслению, а также авторитетных и объективных оценок духовно-нравственных идеалов теософии.

Литература :

1. Блаватская. Её биография, отзывы о ней учеников и образцы её сочинений, вышедших в Англии. - СПб, 1912.
2. Блаватская Е.П. Происхождение зла // Избранные статьи. - Часть I. - М., 1994. - С.50-63.
3. Джадж У.К. Посвящённая. Очерк о жизненном пути. - М., 1992.
4. Желиховская В.П. Моё отрочество // Русское обозрение. - Вып. III. - СПб, 1891.
5. Писарева Е. Елена Петровна Блаватская // Вопросы теософии. Восточная серия. - Вып II. - СПб, 1911
6. Besant A. H.P. Blavatsky and the Masters of the Wisdom. - London, 1907.
7. Blavatsky H.P. Practical occultism. - Adyar, 1987.
8. Bowen R. Madam Blavatsky on how to study Theosophy. - Adyar, 1987.
9. Ollkott G. Old Diary Leaves. - Boston, 1907.
10. Sinnet J. Incidents in the life of Madam Blavatsky. -London, 1912.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ДО 225-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

У травні 1976 року мешканці нашого міста разом з усією країною святкували 200-ліття заснування Дніпропетровська. В 1887 році громадяни Катеринослава відмічали 100-річчя цієї події. Багато хто прагнув зустріти 360-річчя виникнення міста в 1995 році. Неймовірно, майже як у сатирика Михайла Задорнова, але фахівці завжди знаходили беззаперечні підстави, наукові аргументи, створювали цілі теорії, щоб обґрунтувати справедливість кожної з дат заснування. Зараз наближається ювілей чергового ювілею: 225 років Катеринослава-Дніпропетровська.

Що це – парадокси нашої слов'янської ментальності, віддзеркалювання об'єктивних суперечливих подій нашої історії, або привід для справжньої виваженої наукової дискусії? Так чи інакше, але час для неупередженого наукового розгляду проблеми давно прийшов! Тим більше з усіх перерахованих ювілеїв саме останній – 225 річчя, до якого ми зараз крокуємо, майже однозначно сприймається в масовій свідомості міських жителів як «справжній».

Отже, редакція науково-теоретичного та громадсько-політичного альманаху «Грані» напередодні святкових заходів оголошує про зачаткування в альманасі нової рубрики, присвяченої історії нашого улюбленого міста на дніпровських схилах. Публікацію цих матеріалів «Грані» будуть розглядати як пріоритетний напрямок своєї діяльності в найближчий час.

Редакція планує друкування статей з різних питань історії Дніпропетровська:

- історія нашої землі у стародавній період;
- заснування міста;
- зміна його назв протягом кількох століть;
- історія козацтва; історія національних меншин;
- етапи становлення Катеринослава в часи Російської імперії;
- історичні події періоду війн і революцій;
- розвиток промисловості та зміни демографічної ситуації після Великої Вітчизняної війни;
- соціально-економічний, політичний й етнокультурний розвиток сучасного Дніпропетровська.

Матеріали приймаються протягом березня-травня 2001 року.

Довідки за телефонами: 744-08-20, 744-62-78.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ім. Г.С.СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
АНТРОПОЛОГІЧНЕ ВІДДІЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ФОНДУ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
проводять Міжнародну науково-теоретичну конференцію

«ФІЛОСОФІЯ ДЖОНА ЛОККА І СУЧАСНІСТЬ»

До 370-річчя (2002) народження філософа

Конференція має відбутися **17-18 травня 2001 року** у м. Дніпропетровську

Основні напрями роботи і проблемно-тематичні питання, які пропонуються для обговорення

➤ ФІЛОСОФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ	➤ ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ
➤ МЕТАФІЗИКА, ОНТОЛОГІЯ, ЕПІСТЕМОЛОГІЯ	➤ ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ КУЛЬ-
➤ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ДЖ. ЛОККА І СУЧАСНА ЛІБЕРАЛЬНА ДУМКА	ТУРИ
	➤ РЕЦЕПЦІЯ ДЖ. ЛОККА В СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Оргкомітет конференції «Філософія Джона Локка і сучасність», Дніпропетровський національний університет, кафедра філософії, пров. Науковий, 13, м. Дніпропетровськ, 49050, Україна. тел.: (0562) 46-92-03.

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ**
27 квітня 2001 року проводять регіональну науково-практичну конференцію:
«СОЦІОЛОГІЯ МІСТА: НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ ТА СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ»
Присвячується 10-річчю вузівської соціології в Дніпропетровському університеті

Конференція відбудеться 27 квітня в конференц-залі Дніпропетровського міськвиконкому за адресою: пр. К.Маркса, 75.

Початок роботи: о 9⁰⁰.

Робочі мови конференції: українська, російська.

Матеріали конференції будуть опубліковані.

Доповіді обсягом до 10 сторінок через 2 інтервали, мають бути підготовлені у текстовому редакторі MS Word (версія 7.0) українською або російською мовами, роздруковані в одному примірнику та подані разом з дискетою формату 3,5 д. **Довідки за адресою:** Дніпропетровськ, пр.Науковий, 13, кафедра соціології.Тел.: (0562) 45-40-60.

**15 апреля в Одесском государственном политехническом университете
состоится международная научно-практическая конференция на тему:
«ИНТЕГРАЦИЯ УКРАИНЫ В ЕВРОПЕЙСКУЮ КУЛЬТУРУ».**

Проблематика конференції:

* Современная украинская культура и искусство. Национальные традиции и общемировые тенденции.

* Культурная и искусствоведческая деятельность диаспоры в Европе и за ее пределами.

* Перспективы культурной интеграции Украины в европейский контекст: иллюзии и реальность.

Матеріали доклада обсягом 3 повних сторінок через 1,0 інтервал повинні бути представлені в Оргкомітет до 1 апреля 2001 года.

Адрес оргкомитета: 65044, г. Одесса, проспект Шевченко, 1. Одесский государственный политехнический университет, кафедра культурологии. Вакамурскому А.Г.

Контактные телефоны: (0482) 288-742, 288-496.

15-16 травня 2001 року в Донецькому державному технічному університеті

буде проводитися 2-а міжрегіональна наукова конференція:

«СХІДНА УКРАЇНА: ХАРАКТЕРНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ В ХХ СТОЛІТТІ».

Тематичні напрями роботи конференції:

1. Історіографія проблеми.

2. Розвиток економічного потенціалу та його вплив на соціальні процеси в регіоні.

3. Діяльність політичних партій і громадських організацій.

4. Етнічні процеси і міжнаціональні відносини.

5. Культура, освіта, гуманістичні цінності, міжконфесійні стосунки.

Матеріали обсягом 5-7 повних сторінок подаються до оргкомітету.

Адреса оргкомітету: 83000, Донецьк, вул. Артема, 58, Донецький державний технічний університет, кафедра історії і права. **Тел.:** (0622) 93-43-20 Саржан Анатолій Опанасович.

Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України 4-5 травня 2001 року проводить

Всеукраїнську науково-теоретичну конференцію,

присвячену 10-й річниці Незалежності України, на тему:

**«МОЛОДА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ: ПОГЛЯД В ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ
ТА МАЙБУТНЄ ДЕМОКРАТИЧНОЇ, ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА»**

Тематичні напрями роботи конференції:

* Історія становлення Української правової держави.

* Політико-правові проблеми становлення Української правової держави.

* Філософсько-політологічні проблеми становлення Української правової держави.

* Етно-соціальні проблеми становлення Української правової держави.

Інформацію про участь у роботі конференції із зазначенням теми доповіді (виступу) треба надіслати до 1 квітня 2001 р., доповіді та виступи – до 1 травня 2001 р. за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26. Інститут внутрішніх справ (кафедра теорії та історії держави і права).

Контактні телефони: (0322) 782-506, 782-537, 782-572, факс: 33-24-34. Після 18.00 год. Телефонувати: 72-53-19 (доц. Турчак Олександр Володимирович).

ABSTRACTS

HISTORY

Lazebnik V.I. Population of Yekaterinoslav (1776-1917)

Ivanenko V.V. , Golub A.I. Ukrainian Social Democrats in Europe Between World Wars: Comprehending of Political Wisdom

In this article the authors analyse the questions of cooperation of the Ukrainian Social Democratic Labor Party (USDRP) and the Working Social International (WSI) after the World War I and the questions of the role of the USDLP in substantiation of the main socialist values – the freedom, the democracy and the social rights.

Vysotsky O.Yu. Katerynoslav's Social Democrats in the Ukrainian Revolutionary Movement

The article is devoted to study the activities of the Katerynoslav branch of Ukrainian Social Democratic Workers' Party in 1915-1919. Author elucidates at how and why actions of the Katerynoslav Social Democrats resulted in defeat of the USDRP and the Ukrainian national movement as a whole in the revolutionary events of 1919-1920.

Vaskovsky R.Yu. A Half Year of Katerynoslav's Life (Autumn 1918 - Spring 1919)

This article is devoted to the social political situation in our city in 1918-1919. The formations of the local administrative power of the UNR Directory, dramatic events at the end of 1918 – at the beginning of 1919, the soviet power confirmation in the region are lighted. Special attention was given to Nestor Mahno (December 1918) and Matvey Grigoriev (May 1919) rebellions.

Arhireysky D.V. Katerynoslav of Cheka. (1920-1921)

This article is described the situation in the Katerynoslav in 1920-1921. The peculiarities of the communist leadership of the city are scrutinized. The methods of influence of the extraordinary commissions are analyzed.

Rozovik D.F. Participating of Political Parties and Common Organizations of Ukraine in the National Cultural Building (1917-1920)

PHILOSOPHY

Korh O.M. The idea of the personal autocracy in Ukrainian philosophy of the second part of the 17-18 centuries.

In this article consider the idea of autocracy as result of penetration of ideas of European Enlightenment in aspects of Protestantism and deism in culture of Ukrainian barocco. The author analyses views of Kalinovsky, Konisky, Kozachinsky, especially Scovoroda, and interprets his conception of «srodny» labour in the context of autocracy, that, in one hand, draw together Ukrainian Socrat to Western European philosophers, for example, Nitzsche. In other hand, confirm originals of Skovoroda's views in culture's space. The idea of autocracy by Scovoroda determine such conceptions as freedom, independence, consciousness.

Severenchuk N.V. The Problem of «Heart» in the Philosophical Anthropology of P.D.Yurkevich and V.S.Solov' jov.

In this article consider religiously-philosophical conception of «heart» as corner-stone problem of Ukrainian thought. The author analyses comprehension of «heart» in views of Yurkevich and Solov' jov, and on basis of historical-philosophical material reveals sources, becoming of this problem, identity and difference both thinkers in interpretation of «heart». Yurkevich's conception of «heart» is synthetic, where «heart» is core of spiritual, mental and corporal being, highest manifestation of human spirit, synthesis of Truth, Good, Beauty. Solov' jov's conception of «heart» is hierarchic, in basis of which is mystic intuition, which leads to ideological philosophy of allunity.

Poplavskaya T.N. Mental and Spiritual in the Structure of Public Consciousness.

The philosophical concepts only start «spirit» and «soul» to go into the reference (reversal) by the domestic philosophers. There are different approaches to comprehension of the data of concepts, that testifies to ambiguity of definition of that reality, which one costs (stands) behind them, and also ambiguity of comprehension, how this reality «is entered» in a phenomenon of public consciousness. In the given article the writer made attempt to consider philosophical concepts «spirit», «soul», «mental» and «spiritual» as a social phenomenon, and also to define (determine) their significance and place in frame of public consciousness.

Murashkin M.G. The Experience of Selfsufficientness: Ontological, Gnoseological, Methodological and Social Aspects.

In this article considers the phenomenon of selfsufficientness as the basis of mystical experience and one of the conditions of human being. The author grounds: a) ontological status of the selfsufficientness in aspects of inspiration, inside, ecstasy, intuitive vision, clear of consciousness, selfcontemplative immobility, absence of fear, outtemporality; b) gnoseological status of the selfsufficientness as dialectical contradiction between consciousness and unconsciousness; c) methodological status of the selfsufficientness in aspects of asceticism, catharsis, godthinking, prayer; d) social status of the selfsufficientness as the way from outwardly orientation to inward determined living activity, for which typically freedom, creation, enthusiasm.

Mysyk I.G. «Three Worlds» of Time in the Christianity

The model of time in the Christianity uncovers through comparison two conceptions. This is time as it (time of life) and the eternity (outtemporality being). The eternity hasn't origin, in it impossible to distinguish states of past, present, future. Not all Christian thinkers hold united point of view on occasion of nature and manifestations of time. The problem of time in Christianity presented three aspects: real time (macroworld), time of human being (microworld), time in word (symbolic world).

Bogdanovich M.L. The Model of Theoretical Development in the Laudan's Epistemological Conception

Visotska O.E. The Role of The Worldinal Orientations in The Selfdetermination of Culture

This article is dedicated to research of features of a development in the culture worldinial valuable orientations.

The author considers world initial as a major function of self-determination of the culture, playing the role of the integrator and disintegrator in the last simultaneously.

POLITICAL SCIENCES

Kyryljuk F.M. Robert Owen – Peaceful Reformatory of Capitalism (Science-Publicist essay. Part III)

Shevtsov A.I. High technologies as the basis for ensuring economic security of Ukraine under conditions of globalization and the problem of middle class

The article is devoted to development of high technologies in Ukraine and finding of a niche for Ukraine in the international division of labor as a priority direction for entering the group of leading countries. Prerequisites are formulated that are necessary to provide for a steady development of economy on the basis of advanced technologies, including in energy, aerospace and defense industries, as well as information technologies. It is underscored that under conditions of high-tech development the science intelligentsia may become a pivot for establishing a middle class in Ukraine. The author argues that high-tech development should be viewed as a task of state regulation of economy, and major elements of such a regulation are pointed out.

Golubnicha R.I., Derevyanko T.M., Ionko O.V. Investing Policy of Ukraine for Exit from the Crisis

The crisis condition of Ukrainian economics requires arrangements that stabilize it and that are directed to its reviving to be held. It is possible until effective investing politics is held, that is directed to the activating of producing in the Ukraine and that favours the economic development.

Zdesenko A.P. The Place of Conflictology in the System of Humanitary Education in Ukraine

Shulyak S.V. The Iraq's State Security Apparatus and Its Role in the Country's Political Life

The Iraq's state security apparatus is considered in this article. The author characterizes its main elements: intelligence and security services, elite forces and analyzes its role as a key element of the S.Husayn's regime, which provides his power in the country.

SOCIOLOGY

Burega V.V. Conceptional Basic Notions of Development of Socially Allocate Management

The theoretical bases of creation of social-adequate model of management characterized by the high effectiveness level is given in the article. Adequacy is considered as a quality index of appropriateness of a certain management model to the ultimate aim of a managed system development. Social-adequate management is not considered as independent, separate managerial model but as conceptual scheme of relevancy which ensures such understanding of essence and content which in full measure meets the requirements of society.

Shatokhin A.M. The Dynamic of Sex-ages Structure of Ukrainian Village in 1990's

Zabzalyuk D.Ye. The Peculiarities of the Deviated Behavior Display at the Modern Stage

The article «The Peculiarities of the Deviated Behavior Display at the Modern Stage» deals with the analysis of the specificity of such behavior in modern conditions; the determination of the causes of the deviation from the generally accepted behavior norms; not keeping to the proper mode of life; the degradation of the social norms as a result of drunkenness, the expansion of drugs, prostitution, suicides, social parasitism and other kinds of self-destructive behavior. All this inevitably leads to the increase of criminality which is the most critical manifestation of the anti-social behavior. Fighting against any display of the deviated behavior is one of the most important tasks at present, that demands complex solution at the highest state level.

Pankova O.V. The Deviated Behavior in Modern Ukrainian Society and the Problem of Its Regulation (by the Example of Donetsk's Region)

EDUCATION

Kolesnykov K.M. Operating program of discipline «A History of the state and right of Ukraine»

On these pages the authoring version of the program of teaching of a history of the state and right of Ukraine is offered to your attention. Undoubtedly, this version rests on the modern requirements of Ministry of education and science of Ukraine, which one are extended to teaching the given discipline in higher juridical educational institutions. However, in many respects it outgoes from positions justified by the writer in the previous article, which one also was published in «Grani» («Edges»). See: Kolesnykov K. A course «Histories of the state and right of Ukraine» in a system of the modern juridical education: theoretical-methodological aspects // Grani. 2000. № 5 (13). P. 107-110.

Podmazin S.I. The Crisis of Modern Education

Sukhova N.M. The Directions of humanistic ideal's application in a reformation process of education in Ukraine

The analysis of a few directions of humanistic ideal application in a reformation process of education in Ukraine is presented in the article. Social-psychological aspect of studying this problem makes wider the knowledge about educational field of a human, allows to solve of existing problems and to create new forms of education on a basis of methodology.

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Dolgopoly V.G. Educational Reformation: Finding, Problems, Perspectives

Volkova V.V. Perfectarization of Regional Structure of Economic

ON THE EDGE

Shabanova Yu.V. The Spiritual Mission of Blavatskaya

CHRONICLE OF SCIENCE LIFE

To Dnipropetrovsk's 225 – Anniversary
Scientific-Theoretical Conferences